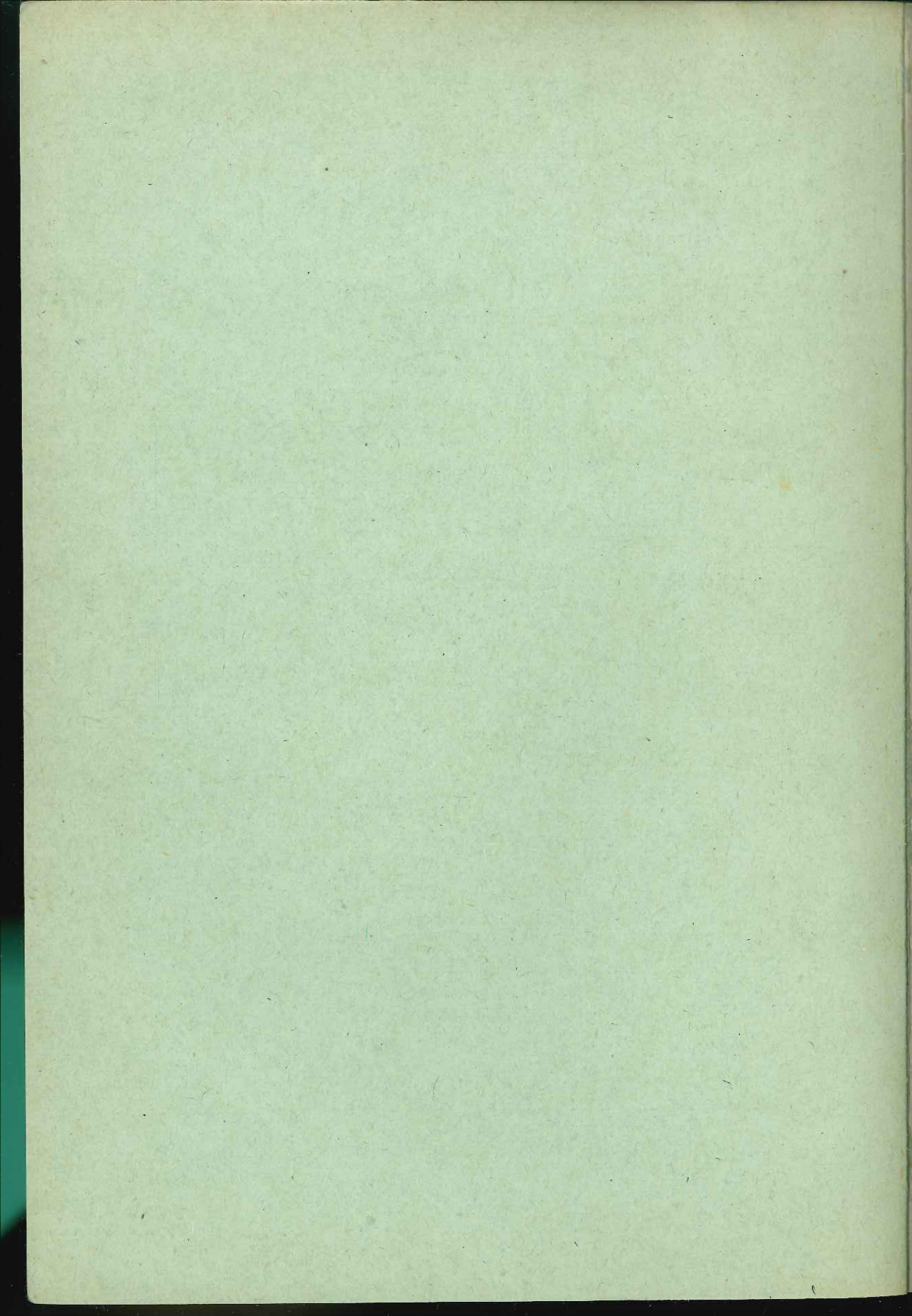

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

VII

БЕОГРАД
1958

Ms. 141

Доброжелательный

In memoriam
Војиславу С. Радовановићу

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

BULLETIN
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

T. VII

REDACTEUR:

BORIVOJE DROBNJAKOVIĆ
Membre correspondant de l'Académie
Directeur de l'Institut d'Ethnographie

COMITÉ DE RÉDACTION:

BORIVOJE DROBNJAKOVIĆ, DUŠAN NEDELJKOVIĆ, BRANISLAV KOJIĆ,
MILISAV LUTOVAC, CVETKO KOSTIĆ

Présenté à la II séance de la Classe de sciences sociales
de l'Académie le 28 II 1958

BEOGRAD
1958

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

VII

УРЕДНИК:

дописник *БОРИВОЈЕ ДРОБЊАКОВИЋ*
директор Етнографског института

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

БОРИВОЈЕ ДРОБЊАКОВИЋ, ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ, БРАНИСЛАВ КОЈИЋ,
МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ, ЦВЕТКО КОСТИЋ

Примљено на II скупу, од 28 II 1958 г, Одељења друштвених наука
Српске академије наука

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД

1958

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIERES

<i>Боривоје Дробњаковић</i> : В. С. Радовановић	IX—XI
Borivoje Drobnyaković: V. S. Radovanović	XI—XII

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ — ETUDES ET ARTICLES

<i>Боривоје Дробњаковић</i> : На почетку друге деценије рада Етнографског Института	1— 3
Borivoje Drobnyaković: Au début de la seconde décade de l'activité de l'Institut ethnographique de l'Académie serbe des sciences	4
<i>Бранислав Којић</i> : Савремени урбанистички задаци и антропогеографска проучавања	5— 11
Branislav Kojić: Problemes de l'urbanisme contemporain et les recherches de géographie humaine	11
<i>Милисав Лутовац</i> : Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости	13— 22
Milislav Lutovac: Migrations et colonisations anciennes et contemporaines en Yougoslavie	22— 23
<i>Цвејко Костић</i> : Облици наших породица	25— 44
Cvetko Kostić: Différentes formes de nos familles	44— 46
<i>Марк Краснићи</i> : Кула у Метохији	47— 68
Mark Krasnići: Les kula (maisons-forteresses) en Metohija	68— 70
<i>Рада Борели</i> : Трагови авункулата код Срба	71— 85
Rada Boreli: Traces de l'avunculat chez les Serbes	85— 86
<i>Лейосава Жунић</i> : Саракачани на Гочу	87—107
Leposava Žunić: Les Sarakačani — „Ašani“ sur la montagne de Goč	108
<i>Видосава Николић</i> : Српска породична задруга у метохиским селима	109—121
Vidosava Nikolić: Communauté de famille serbe dans les villages de Metohija	121
<i>Драгослав Антонијевић</i> : „Врабац“ — нов облик масовног народног певања	123—132
Dragoslav Antonijević: „Sparrow“ — a new form of popular mass singing	132
<i>Милка Јовановић</i> : Посмртни обичаји и гробље у Сутивану	133—140
Milka Jovanović: Funeral customs and graves at Sutivan	140
<i>Јован Вукмановић</i> : Свадба у Перасту	141—150
Jovan Vukmanović: Les nocés à Perast	150—151

НАУЧНИ ПРИЛОЗИ — CONTRIBUTIONS SCIENTIFIQUES

<i>Глигор Сјанојевић</i> : Сеоба Барана у Истру 1611 године	153—156
<i>Мирко Барјактировић</i> : Воденице у Полињу	156—158

КРИТИЧКИ ОСВРТИ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

G. H. Bousquet, Le droit coutumier des Aït Haddidou des Assif Melloul et Isselaten, Extrait des Annales de l'Institut d'Etudes Orientales — <i>Милан Беговић</i>	159—160
Д-р Бранислав М. Недельковић: Канун Леке Дукађина — <i>Цветико Косић</i>	160—162
Špiro Kulišić: О postanku i karakteru našeg „bratstva“ — <i>Мирко Барјакчић</i>	162—163
Jacques Burdet: La danse populaire dans le pays de Vaud sous le régime bernois — <i>Милица Илијин</i>	163—165
Banicka dedina Žakarovce — <i>Видосава Николић</i>	165—171
Гласник Земалског музеја у Сарајеву — <i>Сребрица Кнежеввић</i>	171—172
С. П. Толстов: Сорок лет советской этнографии — <i>Лейосава Жунић</i>	173
Ион Вледуциу: О развити румунской этнографии в условиях народно-демократического строя — <i>Лейосава Жунић</i>	173—174
H. Hahn, Sozialgruppen als Forschungsgegenstand der Geographie, Gedanken zur Systematik der Anthropogeographie — <i>Нада Радојић</i>	174—176
H. J. Savory: Settlement in Glamočko Polje — <i>Нада Радојић</i>	176—177
Цв. Годоров: Принципы этногенетических исследований — <i>Лейосава Жунић и Нада Радојић</i>	177—180
Vožo Škerlj, Nekaj akulturacijskih pojavov pri ameriških Slovencih — <i>Желько Кумар</i>	180—182
Известия на етнографския институт с музей Българска академия на науките — <i>Драгослав Анђонијевић</i>	182—184

НЕКРОЛОГ — NECROLOGE

Петар Шобајић — <i>Даринка Зечевић</i>	185—187
--	---------

БЕЛЕШКЕ И САОПШТЕЊА — NOTES ET HRONIQUES

<i>Рада Борели</i> : Поводом педесетогодишњице смрти Валтазара Богишића	189—190
<i>Рада Борели</i> : Рад на етнографском атласу Польске	190—191
<i>Цветико Косић</i> : Народи Југославије у едицији „Народи света“ Академије наука СССР-а	192
<i>Нада Радојић</i> : Обрада методолошких чланака из стране литературе	192—193
<i>Цветико Косић</i> : Посете страних научних радника Етнографском институту	193
<i>Радослав Павловић</i> : Карта антропогеографских испитивања у ФНРЈ извршених у Српској академији наука	193—194
<i>Емилија Јанковић-Церовић</i> : Библиотека Етнографског института	194—195

ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ

1894—1957

Рано прекинућа животног пута је из наше средине Војислава С. Радовановића, редовног професора Универзитета, дојасног члана Српске академије наука, ујавника Етнографског института итд. Угасио се животи овог научног радника, када је у јуној снази давао резултате свога дугогодишњег научно-истраживачког рада.

Један од рејко способних истраживача, који је на шерену и у народу умео микроскојски и у шанчине да уочи појаве и проблеме, професор Радовановић их је, исто тако, и зналачки обрађивао и решавао. По ужој струци геоморфолог, у свом научно-истраживачком раду професор Радовановић бавио се и другим дисциплинама. Његово поље рада шире је и обухватније: антропогеографија и етнологија; геологија, физичка и историјска географија и историја домени су његовог научног рада. На вишегодишњим научним путовањима, нарочито на шерену Македоније, усјео је да темељно ујозна не само облике и географску и геолошку структуру рељефа већ и нијансе народног живота, па се у његовим радовима видно истичу квалитетни солидни ерудити. У свим дисциплинама на којима је радио, В. С. Радовановић је заузео видно место, а неки од његових радова могу послужити и као пример. Његова докторска дисертација „Тиквеш и Рајец“ једна је од најбољих и најсавременијих антропогеографских монографија са шерена Македоније. И у другим антропогеографским, геоморфолошким, географским и историјским расјравама професора Радовановића падају у очи: широко познавање и свестрано прилажење предмету о коме расјрава, као и оригиналности и методичности у излагању.

Као са овим, В. С. Радовановић, иако природњак, заузео је једно од завидних места у науци и својим етнолошким и фолклорним рајсима. Један од њих је „Народно предање о убијању старих људи“, у коме он ујврђује географско расјросјравање, врсте и варијетете традиције о овој давнашњој и изумрлој појави код словенских и других народа. Други његови радови из ове групе поглавио су са шерена Маријова, коме је он посветио нарочиту пажњу. Познатија је Радовановићева збирка „Мариовци у јесми, приче и шали“ као и „Народна ношња у Маријову“, који су драгоцен дојринос нашој науци о народу, уз неколико његових фолклорних рајса („Кули јосјонародних црквених књијора у Јужној Србији“, „Марков мегдан с Мусом“ и др.). За Радовановићеву струдију о ношњи у Маријову може се без пријеривања рећи да је једна од најбољих те врсте у нашој етнолошкој литератури.

Одан методи и личности Јована Цвијића, професор Радовановић је према њему гајио дубок појетити, настајавио је да иде његовим стилома и о њему је, од свих Цвијићевих ученика и сарадника, највише писао. Један од његових по-

следњих, ујравно њосмртних радова „Јован Цвијић“ њосвећен је Цвијићу. Кори-
сћећи обимну литературу он је у седам њоглавља обухватио целокујан живоји
и рад и све оно шњо ће дајти њрегледну, јасну и верну слику о овом нашем великом
научнику, ња ће ова књига бијти драгоцена литература за оне који желе да се
ујознају са живојиом и делима наших великана.

Војислав С. Радовановић осњавио је видне резултате и као њросветни и
друшњивени радник. Он је савесњан насњавник, солидан сњручњак и организатор
у функцијама: гимназиског сњленија; доценија, ванредног и редовног њрофесора
на универзитетима у Београду, Загребу и Скојљу; кусњоса и ујравника Музеја
у Скојљу и уредника њубликација Скојског научног друшњива, чији је један од
оснивача. Активно је сарађивао као руководилац или члан овог друшњива и Ош-
сека Географског друшњива у Скојљу, затим као оснивач, уредник и члан Уре-
ђивачког одбора „Гласника“ и „Зборника за ејнографију и фолклор“, часојиса
„Живоји и рад“ и „Годишњака“ Музеја у Скојљу, за чије оснивање и унајре-
ђење њрофесор Радовановић има нарочитие заслуге.

Ову њлодну активност и не само на науци него и шњамо, где су његове сњо-
собности и ерудичија били њојребни, њрофесор Радовановић је исњољио и радом
на Београдском универзитету и у Ејнографском инсњишњују Срјске академије
наука, којим је руководио од његовог оснивања и био уредник инсњишњујских
њубликација. Сњизао је свуда, њомагао и ујуђивао своје младе сараднике и
сњудентие.

Смрт и Војислава С. Радовановића губињак је за нашу науку, за Академију
наука и њен Ејнографски инсњишњуј, који му њосвећује ову књигу свога „Гла-
сника“.

Боривоје Дробњаковић

VOJISLAV S. RADOVANOVIĆ

1894—1957

Le fil d'une vie précocement rompu arracha de parmi nous Vojislav S. Radovanović, professeur de l'Université, membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences, directeur de l'Institut Ethnographique etc. La vie de ce travailleur de science s'est éteinte au moment où il donnait, en pleine force de l'âge, les résultats de sa longue activité de recherches scientifiques.

Un des investigateur doués des plus brillantes qualités qui possédait la capacité de découvrir, d'une façon microscopique et détaillée, les phénomènes et les problèmes sur le terrain et dans le peuple, le feu professeur Radovanović les a, de même traités et résolus minutieusement et savamment. Quoique la géomorphologie fût sa véritable spécialité, le professeur Radovanović s'occupait aussi d'autres disciplines. Le champ de son activité était plus vaste et embrassait les branches diverses de la science: géographie humaine et ethnologie; géologie, géographie physique et historique aussi bien que l'histoire représentaient les domaines de son activité scientifique. Au cours de ses voyages d'exploration qu'il entreprenait au cours de longues années, surtout sur les terrains de la Macédoine, il a réussi à connaître à fond et en détail non seulement les formes et la structure géographiques et géologiques du relief, mais aussi les nuances de la vie populaire et ses travaux mettent en évidence les qualités d'un érudit solide. Dans toutes les disciplines dont il s'occupait, V. S. Radovanović prenait, par ses travaux, une place éminente, et certains de ses travaux peuvent servir d'exemple d'érudition et de solidité scientifique. Sa thèse de doctorat „Tikveš et Rajec“ est une des meilleures et des plus minutieuses monographies de géographie humaine du terrain de la Macédoine. Les autres dissertations anthropogéographiques, géomorphologiques, géographiques et historiques du professeur Radovanović font aussi preuve d'une ample connaissance de la matière traitée qu'il aborde de tous ses aspects, ainsi que d'une originalité et de l'esprit méthodique dans l'exposition.

Quoique spécialisé en sciences naturelles, V. S. Radovanović occupe aussi une place éminente dans la science par ses oeuvres ethnologiques et de folklore. Une de celles-ci est „La tradition populaire sur le meurtre des vieillards“ dans laquelle il établit l'expansion géographique, les espèces et les variétés de la tradition sur cette pratique ancienne et disparue chez les Slaves et les autres peuples. Ses autres travaux appartenant au même groupe se rattachent pour la plupart à la région de Marijovo à laquelle il avait prêté une attention particulière. Son recueil „Les gens de Marijovo dans les chants, contes et plaisanteries“, ainsi que „Le costume populaire de Marijovo“ représentent des contributions précieuses à notre science du peuple ainsi que quelques uns de ses travaux sur le folklore („Culte des fondateurs d'églises provenant du peuple dans la Serbie du Sud“, „Le duel entre Marko et Musa“ etc.). L'étude de Radovanović

sur le costume de Marijevo peut être qualifié, sans exagérer, d'une des meilleures de son espèce dans toute la littérature ethnographique yougoslave.

Dévoué à la mémoire de Jovan Cvijić, le professeur Radovanović cultivait une piété profonde envers son maître, continuant à marcher dans ses pas et de tous ses disciples et collaborateurs c'était lui qui écrivait le plus souvent sur Cvijić. Un de ses derniers travaux, ou plutôt son oeuvre posthume, „Jovan Cvijić“ est consacré au grand savant. Ayant utilisé la littérature abondante il a embrassé, dans les sept chapitres de son ouvrage, toute la vie et l'activité de son maître en offrant un tableau précis, clair et fidèle de ce grand savant yougoslave. Grâce à ces qualités ce livre fera une lecture précieuse pour tous ceux qui désirent connaître la vie et les oeuvres de nos grands hommes.

Vojislav S. Radovanović a tracé, par son activité pédagogique et sociale aussi, un sillon profond. Il était un professeur consciencieux, un expert solide et un organisateur de talent dans les fonctions successives qu'il avait remplies au cours de sa carrière: comme professeur adjoint du lycée, chargé de cours, professeur délégué et professeur de l'Université de Beograd, Zagreb et Skoplje, conservateur et directeur du Musée à Skoplje et rédacteur des publications de la Société Scientifique de Skoplje dont il était un des fondateurs. Il déployait une grande activité comme directeur ou membre de cette société et de la Section de la Société de géographie à Skoplje, puis comme fondateur, rédacteur et membre du Comité de rédaction du „Bulletin“ et du „Recueil pour l'ethnographie et le folklore“, de la revue „La Vie et le Travail“ et de „L'Annuaire“ du Musée de Skoplje, pour la fondation et le progrès duquel V. S. Radovanović a eu de grands mérites.

Le feu professeur Radovanović a manifesté cette activité fertile non seulement dans le domaine de la science, mais partout où on avait besoin de ses grandes capacités et de son érudition, comme par exemple à l'Université de Beograd et à l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences qu'il dirigeait depuis sa fondation et rédigeait toutes les publications de l'Institut. Son activité se faisait sentir partout, il aidait et instruisait ses jeunes collaborateurs et étudiants.

La mort de Vojislav S. Radovanović est une grande perte pour notre science nationale, pour l'Académie Serbe des Sciences et son Institut Ethnographique qui dédie à sa mémoire le présent volume de son „Bulletin“.

Borivoje Drobnjaković

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

БОРИВОЈЕ ДРОВЊАКОВИЋ

НА ПОЧЕТКУ ДРУГЕ ДЕЦЕНИЈЕ РАДА ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

(Приказано на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Десетог јуна 1957 навршило се десет година од оснивања Етнографског института Српске академије наука, па је потребно, макар у основним линијама, указати на биланс његова рада и на основне задатке пред којима се налази.

Приликом оснивања, у првој половини 1947, чланом првим „Статута“ Етнографског института постављен је задатак: „Да организује систематско и планско проучавање насеља и порекла становништва, народног живота и обичаја, као и фолклора у нашој земљи и код наших народа“.

После усвајања „Статута“ и постављања управника, сталних и хонорарних сарадника, током друге половине 1947, извршена је коначна организација Института као научно-истраживачке установе са три одељења: Антропогеографским, Етнолошким и Фолклорним. Тако је овај Институт заменио ранији Академијин Етнографски одбор, који је функционисао од 1898 до 1941 а био наследник Етнографске секције, чија је делатност трајала од 1894 до 1898.

Шездесетчетворогодишњи рад ових Академијиних установа развијао се према задацима који су им постављени, а о резултатима тога рада објављени су извештаји у публикацијама Српске академије наука. О раду Етнографског одбора постоје записници у Академијином Архиву, а о десетогодишњем раду Етнографског института објављени су извештаји у његову „Гласнику“ књ. I, св. 1—2, Београд 1952, стр. 577—585 и књ. IV—VI, Београд 1957, стр. 381—387.

Резултат рада ових Академијиних институција од 1894 до данас јесу 75 књига „Српског етнографског зборника“ (37 књига првог одељења — „Насеља и порекло становништва“, 33 књиге другог одељења — „Живот и обичаји народни“, једна књига трећег одељења — „Српске народне умотворине“ и 4 књиге четвртог одељења — „Расправе и грађа“), затим публикације Етнографског института („Гласник“, „Зборник радова“, „Посебна издања“ и „Упутства“) као и низ радова објављених у другим серијама Академијиних публикација.

Свакако да је ово један од научних подухвата који најдуже траје од свих сличних код нас предузиманих. Наша и страна стручна критика оценила је ове радове, па се на томе нећемо задржавати. Али, треба истаћи, да су списима у овим публикацијама „постављене солидне основе антропогеографског, етнолошког, етнопсихолошког и социјално-економског познавања наших народа“. У етнографским зборницима Српске академије наука објављени су резултати до којих се дошло истраживањима извршеним у хиљадама насеља. Монографије објављене у овим публикацијама, као и оне у другим едицијама, пружају драгоцену научну документацију. Приказујући Цвијићево „Балканско Полуотрво“, професор Жил Сион на једном месту каже: „...Да чак и у Француској, где је проучавање насеља један од потребних одељака за сваку обласну монографију, ми немамо ничег овако систематског и ми још не би могли да израдиме карте сличне онима које приказују распрострањене типова села и типова кућа..., а још мање би могли показати како-су људска насеља, пошто су створена, увећавана, како су се развијала, ројила...“¹

Благодарећи старању Српске академије наука посао на проучавању насеља, порекла становништва, народа и народног живота у свим видовима, текао је у континуитету од 1894 до данас, са прекидом у току два светска рата. Али, и поред пуне помоћи коју је Академија овом раду пружила, он још није завршен. Из приложене карте, на којој је приказано шта је досада урађено и публиковано у књигама првог одељења „Српског етнографског зборника“, види се да има још много празнина. А како стојимо у погледу проучавања насеља и порекла становништва, такав је случај и са народним животом, обичајима и фолклором.

*

Спровођењем у живот „Закона о реорганизацији научног рада“ и других сличних прописа, у току 1958 у знатној се мери изменила и организација пословања, па и структура Етнографског института. Саобразно нашој друштвеној стварности Институту су постављени и неки нови задаци. То је нашло израза и у чл. 6 нацрта „Правила о организацији и пословању Етнографског института“, у коме су постављени ови задаци:

1. Етнолошко, антропогеографско и економско-социолошко проучавање народног живота и обичаја, народног стваралаштва, насеља и порекла становништва у прошлости и садашњости. Нарочита се пажња обраћа проучавањима утицаја убрзане индустријализације и урбанизације који мењају навике у погледу наших људи, као и проучавање утицаја које људи са своје стране тим својим навикама и схватањима врше на процесе индустријализације, урбанизације и уопште на мењање друштвеног лика наше земље;

2. Проучавање назадних навика и обичаја у народном животу који успоравају његов развој и настојање да се те навике и штетни остаци прошлости што пре искорене;

3. Упознавање јавности у земљи и иностранству са културним тековинама наших народа;

4. Објављивање публикација на нашем и страним језицима, и

5. Подизање научног подмлатка за успешно извршење предњих задатака.

Овим нацртом предвиђена је подела Института на секције: Етнолошку, Антропогеографску, Фолклорну, Социолошку и на Секцију за народну архитектуру.

*

Током времена мењао се народни живот, те су се промене осећале раније а нарочито данас, па се пред наведене секције поставља задатак да их фиксирају. Јер, „културна прошлост не може бити одвојена од данашњице. Смењивање културних слојева и логичност развитка могу се само тако пратити, ако се проучавају и оне угашене културе које данас етнички не могу бити везане са савременим културама. За проучавање културне динамике неопходно је фиксирати процес свих утицаја (фабрика, градских елемената и др.) на народни живот, пошто су оне од особитог значаја; фиксирајући их долази се до драгоценог материјала за проучавање културне динамике и до познавања структуре нашег живота, које се непрестано мења“.²

Ове ће се промене неминовно одразити на садржају и на облику како на публикацијама Етнографског института тако и етнографских зборника, у чијим су колекцијама објављене „врло корисне монографије о насељима и обичајима“. У „Гласнику“, главном органу Института, третираће се научна проблематика живота, методолошки проблеми у друштвеним наукама и њихов развој, у првом реду етнологије код наших и код других, нарочито словенских народа.

На приложеној карти види се шта је досада урађено на проучавању насеља и порекла становништва. Има још увек велики број неиспитаних предела. Такав је случај и са етнолошким и фолклорним истраживањима. Указује се, на пример, да је наш фолклор веома богат, да је то огромно поље рада, а он још није пописан. Етнографском институту се поставља и проблем израде Етнографског атласа, затим проучавање новијих етничких померања и миграција насталих после 1912 године, израда монографије о нашим народима као и низ других монографија о појединим појавама нашег друштвеног живота.

За извршење ових задатака неопходно је имати конкретан перспективан план научног рада. Савет и колектив припремили су га и он се заснива на досадашњем искуству и достигнућима као и на усвајању тековина савремене науке у области метода и истраживачке технике.

То су проблеми и задаци са којима Етнографски институт Српске академије наука улази у другу деценију свога живота. На њима треба интензивно радити исто тако и настојати да се приведе крају и научно-истраживачки рад који је започет деведесетих година прошлог века.

НАПОМЕНЕ

¹ Гласник Географског друштва 5, Београд 1921, 275—278.

² Етнографија 2 (1929), 135 и д.

R é s u m é

*Borivoje Drobñjaković*AU DÉBUT DE LA SECONDE DÉCADE DE L'ACTIVITÉ
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE DE L'ACADÉMIE SERBE
DES SCIENCES

En donnant un aperçu de l'activité décennale de l'Institut Ethnographique, ainsi que de celle des institutions qui l'ont précédé, dans l'intervalle de 1894 à 1947 (Section Ethnographique et Comité Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences) le directeur Drobñjaković souligne que, nonobstant les résultats déjà accomplis, il reste encore beaucoup à faire. Les études ethnologiques, anthropogéographiques, économiques et sociologiques de la vie, des coutumes et de la création populaires, des installations humaines et de l'origine de la population dans la passé et à l'heure actuelle, puis des influences d'une industrialisation accélérée et de l'urbanisation ainsi que des autres influences qui contribuent à la transformation de l'aspect de Yougoslavie. Ce sont, outre de nombreux autres, les problèmes et les tâches avec lesquels l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences s'engage dans la deuxième décennie de son existence. L'accomplissement de ces tâches exige une activité intense et des efforts considérables seront nécessaires pour mener à bonne fin le travail de recherches scientifiques inauguré dans la dernière décennie du siècle passé.

БРАНИСЛАВ КОЈИЋ

САВРЕМЕНИ УРБАНИСТИЧКИ ЗАДАЦИ И АНТРОПОГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА

(Приказано на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Урбанизам се у нашој земљи нагло развио после рата. Велики пораст градова, интензивна изградња, виши степен сазнања о нужности планског развоја насеља, учинили су да је данас већ правило да свако значајније насеље, чак и мањи градови и варошице, имају своје урбанистичке планове или их припремају. Упоредо са развојем конкретне урбанистичке делатности ишао је и развој урбанистичке мисли, науке и наставе.

Даљи степен развоја иде у правцу ширења делокруга и проблематике на потпуно нове задатке. Предратни делокруг је обухватио углавном веће градове и вароши. Данас је, поред свих градова, вароши, варошица, бања и осталих насеља вишег реда, постављен већ и проблем урбанистичког уређења села. У првом плану се налазе села на периферији већих градова, која прелазе све више у приградску зону и постају у извесној мери сателитска насеља града, мада задржавају умногоме и сеоски карактер преко пољопривредне функције. Нова организација општина са већим комунама даје нову садржину оним селима која су постала центар комуне. Нове функције оваквих села захтеваће посебну изградњу коју би требало плански урбанистички спроводити. Најзад, многа напредна села, као на пример у Војводини, имају развијену сопствену изградњу која се данас још најчешће обавља стихиски. Проблематика руризма, т.ј. урбанистичког уређења села, још је у зачетку, али она ће сигурно у догледној перспективи постати нужност.

Данас се поставља као актуелан проблем у урбанистичкој науци и пракси још и територијално планирање. Људске активности све више се распире на сву територију земље и интервенције су све интензивније у свакој тачки одређеног краја. Некадашњи спонтани развој ових активности стално се замењује плански организованим радом.

Активности су разнородне и ако све имају исти циљ: подизање привредног и културног стандарда становника и појачање њихове улоге у животу народне заједнице. Разврстане по струкама, разне активности делују свака у свом кругу, мада им је крајњи циљ исти. Тако су досадашњи покушаји планског решавања територијалних задатака били чињени поглавито по појединим активностима: привредни, водопривредни, туристички регионални планови. Услед тога често на терену настају сукоби, дисхармонија,

нерационалне акције и погрешни резултати. Због овакве ситуације настала је нужност за координирајућим средством, тј. за општим планом у коме су све активности сређене и доведене у склад.

Проблематика општег територијалног плана је врло сложена због многобројности и разнородности активности које се морају ускладити. Већ сама терминологија показује комплексност проблема и нужност да се он научно и свестрано испита и дефинише. У нашој стручној јавности задатак сређивања активности на одређеној територији називан је: регионални план, регионални урбанистички план, регионални просторни план, територијални план, планификација, просторно планирање итд.

Руристичко планирање, као посебна грана урбанизма претставља нов задатак специјалне врсте, чије су карактеристике: квантитативна обимност због великог броја сеоских насеља, одређена привредна активност основног становништва у пољопривреди и новина задатка без стечених искустава. Али његова проблематика не садржи нарочите тешкоће методске природе. Међутим, територијално планирање је далеко комплекснија материја и методски неиспитана и неискушана. О њој постоје сагласна основна гледишта у погледу потребе оваквог плана, али о неким битним питањима и извесним садржајним схватањима постоје знатне разлике.

Пре свега основни став према суштини територије саме по себи код самих урбаниста није јасно одређен. Једни посматрају територију из аспекта града и сматрају је „гравитационим подручјем“, тј. површином која је у неку руку подређена граду, служи му с једне стране као подлога а с друге као сектор зрачења утицаја. Овакав став је логична последица и наставак ранијег урбанистичког делокруга у чијем је центру стајало градско насеље, затим нужно захватање приградске зоне органски везане за град која претставља сектор ширења града и, најзад, даље ширење посматрања на „гравитационо подручје“ које под утицајем савремених саобраћајних средстава постаје све шире, тако да најзад претставља праву територију. Слично становиште имају и извесни аутори географи.¹

Међутим, по другим схватањима територија постоји сама по себи, има своју природну садржину и садржину створену људском активношћу, а главни град који се налази на територији као изузетна тачка, само је један од створених елемената маколико био значајан, утицајан и привлачан.

Посматрањем из довољне перспективе одређене територије, на којој је људска делатности више или мање већ развијена, могу се уочити неке основне компоненте.

Површински елементи расути по целој територији који је покривају у целини или у великим деловима. У ове спадају у првом реду пољопривредне површине, а затим шуме, језера и сл. Даље налазимо површине специфичне садржине као националне паркове, туристичке крајеве и сл. Водопривреда се развија на датој територији на великим површинама.

Концентрати, оличени у тачкастим елементима кад се територија посматра у целини, — по правилу су људске творевине. Такви су елементи насеља свих врста а првенствено градови. Они су настали и данас се стварају на одређеним тачкама територије. Извори сировина, као што су, на пример рудници, налазе се на одређеним тачкама територије као веза површине и подземља. Енергетски извори, рудници угља, хидроцентралне и сл. такође се јављају као концентрати. Већа индустријска постројења везана су за изабране тачке у резултанти положаја сировинских извора, енергетских извора, извора радне снаге, тржишта и саобраћајних погодности.

Линеални елементи налазе се у водотоцима и вододелницама као природни чиниоци а у саобраћајним линијама свих врста, у линијама преноса електричне енергије и сл., као створени елементи.

Висински елементи, у зависности од геоморфолошке формације територије, могу бити више или мање изражени. Висински елементи у прошлости били су значајни за положај саобраћајних линија, док је та важност данас знатно смањена техничким средствима.

Преласком са посматрања концентрара на датој територији, практично са проучавања и планирања градова на проучавање и планирање територије, урбанист прелази на нову категорију своје делатности и правилно је да јој приђе непосредно као таквој а не из аспекта односа града и његовог подручја. Град се јавља на датој територији као резултат услова територије и свих њених компонената а не као примарни фактор који детерминише територију.

Антропогеографским методом посматрана територија чини целину у којој су сви елементи међусобно повезани и имају своју улогу а произлазе из основних географских услова. Сличном методом и урбанист би требало да посматра планирану територију.

*

Први проблем на који се наилази код постављања задатка планирања неке територије је свакако ограничење региона који се обухвата. Не постоји уопште регион који се може сматрати изолованом целином, јер га увек одређени односи везују за околину и за територијалну целину вишег реда. Стога је ограничавање региона увек релативно, али оно се намеће из методолошких разлога. Проблем се своди на проналажење размера региона који се може сагледати и планирати средствима и апаратом којима планер располаже. Одређивање региона подложно је утицајима већег броја чинилаца, међу којима се истичу: 1) географско-физичка целина, 2) величина и 3) управно-административно јединство.

Физичко-географска средина је значајан чинилац за одређивање граница региона. У прошлости то је био најважнији чинилац. Жупа у средњевековној Србији била је, где год је то било могуће, географска целина. Геоморфолошки облик који одређује географску целину за сврхе одређивања региона може бити вододелница и водени ток. Према значају облика образује се већа или мања целина. На територији Србије границе региона географски се могу тражити на већим воденим токовима у Војводини а на вододелницама јужно од Саве и Дунава.

У погледу одређивања региона, као дела територије који се има планирати, антропогеографска проучавања, метод и ставови имају значајну улогу. Они указују на просторне, територијалне целине које се могу рационално обухватити, сагледати и планирати.

У погледу величине региона, чинилац се одражава првенствено у средствима да се елемент савлада и он је релативно независан од саме територије. На основу апарата који стоји на расположењу испитивачу и планеру региона код нас, може се рационално обухватити територија од 1000—2000 км², односно према средњој густини насељености, територија са 100.000—200.000 становника. При томе прорачуну се искључују јаки концентрари становника или значајне ненасељене територије. Основни разлог да се засад не могу обухватити веће територије региона лежи у непотпуној техничкој документацији којом се располаже, тако да је субјективни момент непосредног увида

и процене од значаја за исправност анализе и синтезе региона. Појам је свакако релативан и у зависности од способности главног планера руководиоца. Други разлог је снажна динамика развоја наше земље, која у релативно дугом раздобљу — од почетка испитивања до крајње синтезе плана, може да знатно измени неке факторе. Најзад, и неутврђена методологија и недостатак искуства указују на нужност да се остане на величини региона у којој се субјективни фактор планера може са више сигурности одразити.

Анализирајући величине региона које су обухватала досадашња антропогеографска испитивања долази се до закључка да се оне крећу у сличним размерама како су напред постављене. Но свакако да у конкретним случајевима проучавани регион може прелазити ове размере.

Подела одређене територије на јединице у административно-управном погледу претставља свакако најстарије територијално планирање. Истина оно је у прошлости било решавано више директним методама а мање на основу научних испитивања. Такав је био случај са оснивањем старих општина у Србији средином XIX века а такво је било и основање нових општина током 1954—1955. У НР Србији, нарочито у крајевима јужно од Саве и Дунава, постоји данас низ територијалних јединица наслеђених из прошлости или постављених последњом управном поделом, које су хијерархиски организоване од нижих ка вишим. Територија старе општине односно месног одбора престава први ступањ у лествици. Нова општина претставља данас основну управну, привредну и друштвену јединицу. Стога ће њена територија бити основни елемент у региону. Наредна јединица је стари срез који је обухватао већи број старих општина а данас по неколико нових општина. Стари срезови очували су извесно јединство заостало из њиховог дугог трајања па се и са њима мора рачунати приликом регионалног планирања. Највећу територијалну јединицу у оквиру републике претстављају нови срезови, и као такви они се појављују као важан фактор у одређивању региона за територијално планирање. Чињеница да је управна јединица обједињена у претставништву народне власти, у организованом руковођењу акцијама разних врста на јединственој територији, у прикупљању и сређивању документације на истој територији, довољно указује на значај ове управно-административне јединице за регионално планирање.

Упоредна анализа било старије било последње управне поделе територије и регионалних целина обухватаних у нашој антропогеографској науци, показује да се јединице проучавања и управне јединице не поклапају увек. Разлози су првенствено историске природе. Новије управне поделе по правилу се ослањају на претходне, уносећи измене и коректуре које су спонтани резултат тренутних околности. А антропогеографске студије, започете у Србији крајем XIX века, затекле су изграђени систем управне поделе и нису се са њим сагласиле већ су по својим методама одређивале регионалне целине. У том погледу остаје и данас очигледно извесно неслагање које је штетно јер би, по логици ствари, једне и друге јединице требало да се поклапају.

Постоји још низ других чинилаца који могу бити од утицаја на одређивање региона. Но ови су знатно слабији јер су или заостаји прошлости који данас постепено нестају или чињенице које техничким средствима у догледној будућности могу да се отклоне. Тако, например, етничка и културна заједница људи на одређеној територији резултат је првенствено историских фактора. Значај ових заједница био је у прошлости већи. Данас је он смањен утицајима друштвене заједнице која тежи да етничке разлике отстрани и да културни стандард изравна. Извесне територије везују се у целину допунском привредом. Међутим развитком саобраћаја и реониза-

цијом пољопривреде и овај чинилац постепено губи свој значај. Привлачна моћ снажних концентрата чинилац је који претставља изванредан фактор за одређивање региона. Али нужно је имати у виду чињеницу да ће ова моћ у перспективи слабити са распрострањавањем разних служби преко целог региона, са техником саобраћаја, са средствима савремене дифузије итд.

*

У урбанистичкој делатности разликују се две основне фазе рада: документација и израда плана. Документација се дели на елементе испитивања и утврђивања постојећег стања и објашњења генезе датих појава. У овоме сектору постоји скоро потпуна сагласност између нужне урбанистичке документације и антропогеографских проучавања. Довољно је упоредити основне програме документације за територијално планирање и садржину већине антропогеографских проучавања у нашој земљи па се уверити о сагласности. Тако се у програмима урбанистичке документације, било за одређену територију² или за насеље, налазе следећа поглавља: физичко-географска средина, демографија, историски развој, насељена места, привреда, друштвене институције, грађевински фонд и др. Прва четири поглавља имају скоро идентичну садржину са предметима антропогеографских проучавања а у осталима постоје знатна подударња.

Урбанисти познају значај антропогеографских проучавања и служе се њиховим резултатима.³ На сличан начин урбанисти се ослањају у спремању својих документација и на радове из области привредне географије, демографије, полеографије и других научних грана које спадају у широко схваћени програм антропогеографије.

Старије радове, нарочито оне из области проучавања насеља и порекла становништва, урбанисти могу за студије градова да користе само у историској, физичко-географској и геолошкој претстави средине планираног насеља. Ово произлази из чињенице да се стварност на терену изменила тако да се могу користити само они делови који су мање више непроменљиви. Други један чинилац скучености искоришћавања ових студија у урбанистичкој пракси налази се у неким неслагањима садржинске природе.

Међутим, послератна настојања наших антропогеографа да монографски обрађују насељена места⁴ остварила су већу сагласност њихових студија са потребама решавања конкретних урбанистичких задатака. Савременији метод и конкретнија садржина ових проучавања приближиле су их потребама савремене урбанистичке документације.

У области територијалних студија одговарајући антропогеографски радови, као што смо већ навели, нису довољно сагласни ни по садржини ни по методу са задацима савременог урбанистичког планирања. Садржинска неслагања се огледају у више грана ових испитивања. У демократском сектору порекло становништва и старе миграције нису данас довољни да прикажу структуру становништва датог краја. Занимања становништва, структура породице, културни и просветни услови, нису довољно широко и дубоко захватани. Нагли развој антропогеографских појава у нашој земљи после рата указују на потребу проширења садржине проучавања не запостављајући ни досадашње главне предмете проучавања.

Са методолошког становишта посматрано нужно би било антропогеографске студије употпуњавати статистичком документацијом која је после рата знатно развијена и разграната у многим службама тако да пружа нове основе за приказ и објашњење многих савремених појава, нарочито у демографији и у привреди. Осим тога, наша досадашња антропогеографска и

остала сродна проучавања било би нужно употпуњавати са више упоредних анализа и приказа како у односу на друге сличне предмете испитивања тако и у односу на појаве посматране у ширим размерама. Оваквим упоредним проучавањима јасније се приказују појаве које данас врло живо мењају своје вредности.

*

У закључку може се констатовати да су предмети антропогеографских проучавања и урбанистичке делатности исти: насеља и територије. Антропогеографија проучава појаве у односима човека и физичке средине настале у прошлости, док урбанизам планира те односе за будућност. Савремени развитак антропогеографије и урбанизма приближио је предмете њихових делокруга пошто антропогеографија све више обраћа пажњу монографском проучавању насеља, посебно градова, а пред урбанистичку делатност се данас постављају задаци уређења територија у целини. Уколико се у антропогеографији дубље обухвате неке од раније наведених грана и уведу нова научна средства, и кад урбанизам буде широко захватио планификацију читавих територија, обадве дисциплине ће се наћи у непосредној вези у проучавању и планирању односа људског друштва и природе.

Н А П О М Е Н Е

¹ Ј. Рубић, Географско одређивање околице града, Географски гласник 11—12 Загреб 1949/50, 59.

² М. Радовановић, Проблеми територијалног планирања, Хабилитациони рад на Архитектонском факултету, Београд, 1957, 23—33 (у рукопису). Детаљан програм документације за регионално планирање: Геофизичка средина, Општи подаци (приказ административно територијалне поделе, приближна територија студираниг региона, општи географски опис територије, гравитационе тенденције граничних места); Рељеф терена (општа карактеристика рељефа, детаљан приказ појединих специфичних места); Хидрографија (главне реке и њихови сливови, особености река, бујица и канали, водостаји, плавни терени, услови снабдевања водом, могућности коришћења воде за наводњавање и у енергетске сврхе, организација хидрографске службе); Клима (подаци о падавинама и др., микроклимати појединих подручја и места карактеристичних у климатском погледу, мрежа метеоролошких станица); Геологија (структура терена, подручја минералних лежишта, отворени рудници, обим и резултати истраживачких радова, налазишта грађевинског материјала, подручја клизишта, сеизмолошке појаве); Природне лепоте и интересности (историска места, споменици културе, археолошка налазишта, утврђивање места природних лепота за излетишта и развој туризма, комуникациона повезаност и удаљеност оваквих места од најближих насеља); Демографија (укупан број становника, природни и механички годишњи прираштај), миграциона струјања, флукуациона кретања становништва, наталитет, морталитет, морбидитет, структура становништва, структура домаћинства, расподела становништва у региону, густина насељености по зонама, компаративни преглед демографских феномена у односу на просеке републике, Југославије и извесних иностраних земаља, демографске специфичности региона); Историски развој (историски преглед привредних, културних и политичких збивања у региону, административно територијалне промене, карактеристичне урбанистичке и руристичке појаве као одраз историјских збивања и административно територијалних промена, данашња подела територије на комуне); Насељена места (постанак и развој насеља у региону, планиметриске шеме са карактеристикама спонтаног развоја, типови насеља, њихове особености и зоне распрострањености, плански заснована насеља, испитивање грађевинске парцеле и сеоског дворишта комасациони радови, постојећи грађевински фонд са израдом катастра објеката, густина насељености, начин организације живота и рада, животни стандард, снабдевање основним артиклима, јавни сервиси као водовод, канализација, електрика и сл., фолклорне карактеристике, тенденције груписања разбијених насеља, привредна и друштвена структура и значај насеља, међусобни однос појединих насеља и њихов однос према комуналном и регионалном центру, одређивање гравитационих зона јачих локалитета са компаративним прегледом на гравитационе зоне данашњих центара комуна, урбанистички односно руристички лик јачих локалитета односно сваког данашњег центра комуне, општи урбанистички приказ центра региона као: зонинг, друштвени објекти, комунални сервиси, станбени

фонд, саобраћај и др., стање катастарских односно ситуационих планова за свако место у региону).

Остала поглавља у детаљном програму документације за регионално планирање М. Радовановића су: Пољопривреда, Шумарство, Индустрија, Рударство, Електрификација, Саобраћај, Трговина и занатство, Угоститељство и туризам, Грађевинска делатност, Друштвене институције и објекти и Економски подаци.

³ М. Радовановић, Аналитичко-програмска студија урбанистичког плана града Младеновца, Младеновац 1958, 51—55 и Ж. Кумар, Младеновац, антропогеографска испитивања, Гласник Етнографског института Српске академије наука, I 1—2, Београд 1952.

⁴ У Гласницима Етнографског института Српске академије наука I за 1952, II—III за 1953—1954, IV—VI за 1955—1957, објављено је 14 радова монографских проучавања насељених места, већином варошица на територији Н. Р. Срби.

Résumé

Branislav Kojić

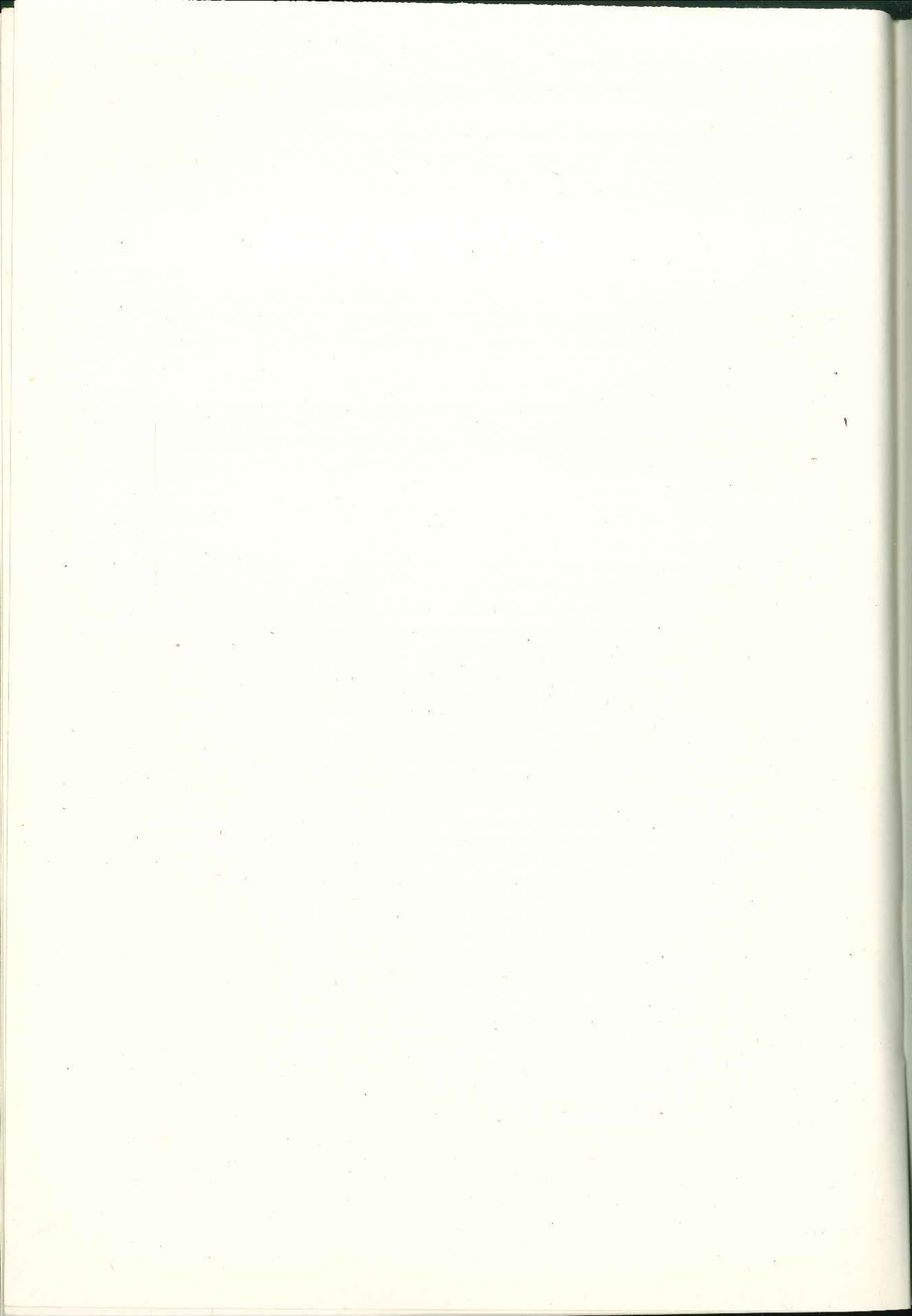
PROBLEMES DE L'URBANISME [CONTEMPORAIN ET LES RECHERCHES DE GEOGRAPHIE HUMAINE

L'urbanisme contemporain a élargi la sphère de son action, en englobant l'urbanisme rural et la planification des territoires. La documentation pour la planification urbanistique coïncide en nombreux points avec la matière des recherches de géographie humaine: milieu géographique, démographie, genèse et développement des agglomérations humaines, géographie économique etc. La pratique a déjà démontré que les urbanistes font un ample usage d'études monographiques des villes pour leur documentation.

Les méthodes de géographie humaine peuvent rendre service dans la solution de quelques problèmes fondamentaux de planification des territoires. Certains urbanistes abordent le territoire comme „zone de gravitation“ des villes, ce que peut être expliqué comme conséquence de l'élargissement de leur activité des agglomérations à la zone suburbaine, aux environs plus éloignés de la ville et à la zone d'influence, c. à d. sur un territoire déterminé. Cependant la planification représente une nouvelle catégorie dans le dressement des plans et le territoire doit être considéré comme un problème d'une catégorie nouvelle. De même, en ce qui concerne les dimensions du territoire planifié, les expériences et les méthodes de la géographie humaine peuvent fournir des bases solides pour la détermination de la région urbanistique.

Dans le but d'accorder plus complètement les méthodes de leurs activités les devoirs actuels de géographie humaine devraient être élargis et approfondis et les moyens et méthodes de travail complétés. Il serait nécessaire de porter plus d'attention aux problèmes démographiques: migrations contemporaine, structure de la famille, emploi, etc. Dans l'investigation des agglomérations humaines il faudrait englober la parcelle, le zoning. Les observations de géographie économique devraient être élargies et approfondies. L'abondance des matériaux de statistique contemporaine n'a pas été, jusque là, suffisamment utilisé dans les études de géographie humaine quoiqu'ils représentent aujourd'hui un puissant moyen pour la solution de nombreux problèmes.

Les sujets des études de géographie humaine, conçus dans un sens plus large, et les sujets de l'urbanisme sont identiques: agglomérations humaines et territoires. Seulement, la géographie humaine étudie ces phénomènes dans les rapports de la société et du milieu physique qui se sont formés dans le passé, tandis que l'urbanisme planifie ces rapports pour l'avenir. En mettant d'accord aussi leurs méthodes, on aura établi une relation directe entre l'une et l'autre de ces deux disciplines de sorte qu'elles pourront être plus utiles l'une à l'autre.

МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ

МИГРАЦИЈЕ И КОЛОНИЗАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Овим важним питањем први се почео бавити Ј. Цвијић, који је углавном дао општи поглед на миграције од краја 17 века докле су сигурно досезале традиције.¹ Цвијићеви ученици и следбеници наставили су тај рад, који још није завршен. Циљ је овога чланка да укаже на важност тих проучавања не само у прошлости него и у садашњости.

*

* * *

Становништво је у непрекидном покрету: биолошком (рађање, умирање и прираштај) и социјалном (емиграције и имиграције). На ово утичу многобројни природни и друштвени фактори. Као што је речено, Цвијићева антропогеографска школа, која је позната у географској науци, пратила је ове покрете који су се десили у току два века. Али не треба схватити да су миграције везане само за ово време бурних политичко-друштвених покрета. Ових је било и раније као и сада, што потврђују и нови историски подаци. Чак и у средњовековним феудалним државама, када је сељак као инвентар био везан за земљу појединих господара, морало је бити миграција, било по дозволи било премештањем с једног на други посед. Доцније, за време турске владавине, када су те стеге ограничења попустиле или потпуно пале, миграције су добиле веће размере и разноврсније облике. Сељак се могао слободно кретати у тражењу повољнијих услова за живот. Брже и масовније миграционо кретање из једне у другу област зависило је од поремећене равнотеже између броја становника и могућности за исхрану. Сем тога, веће сеобе су настајале у доба историских збивања. Као што је познато, многи наши густо насељени крајеви, као Косово, Метохија, Шумадија, Поморавље, поса века Хрватска и друге области, изгубили су већину свог ранијег становништва услед политичких догађаја. На овај начин поремећена равнотежа изазвала је нове миграционе покрете. Једна се област испражњавала миграцијама, а затим одмах попуњавала новим имиграцијама.

Цвијић каже: „Почевши од краја XIV века до наших дана испремештано је скоро сво становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. Услед тих сеоба је знатно измењен распоред народа на Балканском Полуострву. У многим областима је једно становништво смењено другим, друкчијих особина, негде другог језика, а често друкчијег дијалекта. Настала су укрштања становништва, које се услед миграције

изменило, и извршили су се разноврсни етнички и етно-биолошки процеси, који су у многоме изменили етнички тип појединих области: често је нестало старог покрајинског или историског средњовековног народног типа и образовао се нов етнички амалгам².

Миграције се по својој природи могу поделити на сталне и повремене. Ипак се ова два типа не могу стално издвајати, јер су у међусобној узрочној вези.

Сталне миграције. — Ове су миграције по правилу тихе — готово нечујне и неопажене. Оне су свакодневна појава. Кретање је непрекидно на слику сталних ветрова који струје из виших према нижим пределима. При проматрању ових кретања могу се лако уочити емиграциони и имиграциони центри. У нормалним приликама емиграциони су центри планинске и брдске области, а имиграциони плодне долине, побрђа, приморје и градови у њима. Обрнутих случајева је бивало у несигурним временима, особито у току ратова, када се народ наслањао на планине као на природне тврђаве. Али ова врста инверсних миграција, била је само привремена, док је први облик увек сталан, јер се становништво у планинским крајевима по правилу брже намножава него у долинама и у градовима. Према томе, наша емиграциона и етничка језгра су у Динарским и другим планинама и брдским крајевима. То не значи да таквог језгра нема или да оно не може настати у којем другом крају у којем се становништво брзо намножило и достигло горњу границу етничке zasiћености при датим привредним условима. У неким таквим крајевима одушак пренасељености се не тражи у емиграцијама него смањивањем natalитета и тражењем послова ван пољопривреде, као што је случај у Тимочкој Крајини, Хрватском Загорју и Подравини.

Сталне миграције су најприроднији облик сеоба, јер оне теку спонтано и непрекидно, како из села у село тако и из села у град. Сеобе из једног у друго село најбоље су оличене у метанастазичким кретањима. То је и природно, јер се човек тешко одваја од свог завичаја. Он због тога најпре иде у оближњи крај, одакле може лакше одржавати везе са сродницима, док се навикне на нову средину и ублажи носталгију. Узроци ових миграција су многобројни, али је најважнији немаштина и глад, мада многи иселјеници истичу прво избегавање крвне освете, свађу и убиства. Они то чине због тога што по њиховом схватању глад понижава, док отпор и борбеност подижу углед. Али се скоро увек могу приликом испитивања на терену уочити мирне од наглих миграција. Прве теку стално у оквиру исте или суседних области. У овом случају људи се селе на купљено имање или на мираз. Други облик миграција, који је везан за крвну освету, дешава се између области већег географског растојања, јер онај који бежи жели да што боље укрије свој траг.

Док су у сеоским насељима емиграције и имиграције непрекидне појаве, у градовима оне имају друкчије облике. Град је крајња тачка емиграције. Истина, сеобе може бити из варошице у град и из мањег града у већи, али врло ретко из града у село.

Кретање становништва према граду зависило је од историско-друштвених прилика. У Средњем веку није било већих градских насеља. У доба феудализма и натуралне привреде, феудалци, који су били господари земље, подизали су утврђења у којима су становали. Нешто што је личило на градске агломерације били су само неки приморски градићи, затим Призрен, Скопље и већа рударска места, као Ново Брдо, које је пред своју пропаст имало око 40.000 становника. Ти градови су примали занатлије и рударске раднике из села. Али тек од краја 15 века, почињу се на раскрсницама путева формирати мања насеља, као управно-саобраћајни и занатско-трговачки центри.

У турском царству, које је обухватило главни део данашње наше државе, таква насеља су сачињавали углавном муслимани, особито после великих сеоба у 17 и 18 веку. Главно њихово становништво су: аге, бегови, спахије и занатлије. Хришћана је било релативно мало и бавили су се занатима за које Турци нису показивали склоности (самарџијски, мутавџијски и неки други). Због антагонистичких и непријатељских односа између муслимана у градовима и хришћана у околним селима, сељак је избегавао град. У град је долазио уколико је био принуђен: по позиву власти или да нешто купи. Чак је и стоку јевтиније продавао у селу само да избегне варош. Тако је остало углавном до краја турске владавине. Градско становништво је повећавано поглавито придоласком муслимана из градова који су падали у руке хришћанских држава, а мањим делом и из села. Ове сеобе су се догађале у неколико махова. Прво су се по градовима јужно од Саве и Дунава населили мухаџири из Мађарске, Хрватске и данашње Војводине. Исто тако после ослобођења северне Србије велики број муслимана емигрира у Босну. У трећој етапи, после ослобођења извесних делова Србије, Црне Горе и окупације Босне од стране Аустро-Угарске 1879 године, мухаџири из ових области појачавају градско становништво у бившој старој Србији и Македонији. И најзад, након ослобођења ових области настају нове миграције и имиграције. Један број муслимана одлази у Турску, а други се концентрише из мањих вароши и села у веће градове, где је сигурност била већа, као у Сарајеву, Новом Пазару, К. Митровици и Скопљу.

Мухаџири су повећавали градско становништво тако нагло да су врло мала места преко ноћи постајала многољудна насеља. То је најпре запажено у Босни,³ а тако је било и касније у поменутим крајевима. Тиме, и лакшем прилагођавању сеоских муслимана начину градског живота, може се објаснити њихов велики број у неким градовима наше земље.

Док се после сваког турског повлачења муслиманско становништво повећавало у преосталим отоманским градовима у нашој земљи, дотле је оно у ослобођеним варошима проређивано или потпуно другим замењивано. У овом случају грађане муслимане замењују поглавито досељеници из околних села, који у градовима постепено отварају кафане, занатске и трговачке радње. Као управно-просветни и трговачко-занатски центри ови су привукли знатан број људи, али се нису развили у већа градска насеља. Штавише, они су после једне периоде брзог али кратког развитка почели и стагнирати. Узроци су за то многобројни: није се развила индустрија, настајале су нове варошице, које су постале управна и занатско-трговачка средишта за ужу околину, што је ишло на штету већ постојећих градова. Сем тога, трговачки синови, који се школују, одлазе у администрацију и друге службе. Многи трговци опет, пошто су стекли капитал у мањим варошима, одлазе у веће градове. Место ових долазе деца из села. Због те брзе и непрекидне смене становништво се у градовима није знатно повећавало нити је добило потпуне грађанске црте.

За разлику од градских насеља на подручју турске царевине у унутрашњости Балканског Полуострва, приморски градови су столећима привлачили становништво из залеђа. Они су у пуном смислу етно-асимилациони центри који пружају разноврсне могућности за обезбеђење сношљивих животних услова досељеницима из загорја.

Област Дубровачке Републике била је стална имиграциона зона становништва источне Херцеговине (Бањани—Невесиње). Стара Црна Гора, особито Катунска Нахија, емигрира претежно у Боку Которску, док приморје Хрватске и Далмације прима ускоке из свог залеђа. У неким случајевима су

млетачке власти насељавале становништво у Приморју, као што је био случај са Баранима и Црмничанима у Истри (Перој). Понекад становници из залеђа доспевају у приморске градове и као купљено робље (у 15 веку и знатно раније) и раде најгрубље послове. Али немамо значајних примера да се досељено становништво у приморске градове враћа инверсно у залеђе, ни у нормалним ни у ратним приликама. Изузетак су Турци и муслимани Новљани, који се по ослобођењу Херцеговог повлаче у Херцеговину, већином у Никшић.

Приморски градови и њихове управно-политичке власти регулишу прилив становништва упошљавањем у разне привредне гране: приморско-ратарске, трговачко-поморске, занатско-прерађивачке итд. Робови раде у градовима најгрубље и најтеже послове. Други пак доласком у нову географску средину постају кметови на властелинским имањима и у селима. Потомци тих кметова током времена постају слободни сељаци, затим поморци и трговци и најзад, кад опадне економски успон приморских градова, емигрирају у поморске земље. Сличан је процес и код становника који су у град доспели као робови. Њихови потомци постају слуге у кући или на имању, а доцније се кроз економску еманципацију појављују као слободни грађани, занатлије и трговци итд. Овде треба нагласити да је за досељеника у град било, за време Млетачке и Дубровачке републике, обавезно примање римокатоличке вере. Доцније, у 19 веку, ове као и друге ограде су пале, па је усељавање у градове брже и нормалније текло.

Приморска имиграциона зона никада није социјално постала апсолутно пренасељена, јер су друштвено-историски и природно-географски фактори поред емиграције у иностранство, отварали перспективу преласка са једног на други начин привређивања у географском простору приморје — море.

Епоха феудализма апсорбује досељену радну снагу углавном на пољопривреди, капитализам на поморству и трговини и социјализам на лакој и тешкој индустрији.

У градовима Словеније и Посавске Хрватске, који нису падали под Турке, или су раније ослобођени, становништво са села почело је у њих да притиче тек у 19 веку, упоредо са развитком заната и трговине. Али тек са почецима развитка индустрије прилив је био већи и бржи. То се најпре запазило у Загребу, Осијеку, Љубљани, Марибору, Крању итд.

Војвођански градови нису све до најновијег времена привлачили становништво као градска насеља. То долази отуда, што они имају поглавито земљораднички карактер. Само релативно мали центар има одлике града, али ни његово становништво не долази из околних села, него из самог насеља и других градова (службеници, занатлије итд.).

Повремене миграције. — Повремене миграције су поглавито везане за историска збивања. Оне су по својој природи принудне и организоване. Принудне миграције су изазвала турска освајања. Као што је познато на овај начин је покренут огроман број становника из области старих наших држава Србије и Хрватске. Различита је била судбина тих исељеника: једни су претопљени у Мађарској и Аустрији, други исељени у јужну Украјину (Срби из Поморишја), а трећи се одржали. Томе одржавању највише је допринело формирање Војне Крајине, јер је Аустрија због одбране своје границе давала браниоцима извесне привилегије.

Планске миграције, којима је руководила државна власт, оличене су у колонизацијама. Најпре је то чинила Аустрија насељавањем Немаца средином 18 века по Бачкој, Банату, Срему, Славонији и Словенији; затим Мађарска, после 1867 г., и најпосле Аустро-Угарска колонизује разне народе у Босни после окупације ове области 1879 г.

И Србија и Црна Гора такође су после сваког ослобођења неке територије покушале да колонизују своје сународнике. Али су оне у овом циљу предузимале само половичне мере. Одређиван је крај за колонизацију, а није вођена брига како ће се досељеници прилагодити новој географској средини. На ово указују низ примера из скорије прошлости. Црногорци-Катуњани, којима је средином прошлог века додељена земља у Доњем Кључу код Кладова, нису подносили низиску климу и воду. Они су због тога упорно молили власт да их пресели у који други крај, док се готово самовласно нису населили у Мирочу и тамо усред шуме на крчевинама засновали данашње Петрово Село. У исто време у Кладову насељени Банањани брзо су се прилагодили овој средини, јер им је одговарала клима, вода и други услови. Они су се брзо и стопили с домороцима од којих се ни у чему данас не разликују. Друкчије се догодило са Црногорцима. Дошавши у њима страну етничку средину, одмах су се учаурили у себе. Најпре су ишли ради женидбе чак у Црну Гору, а после када су Јабланица и Топлица биле насељени Црногорцима, они у том циљу иду тамо. Штавише, они данас и поред велике удаљености, одржавају везе са рођацима у завичајном крају својих предака. Али иако се етнички нису изменили за последњих 115 година, они су се у погледу материјалне културе прилагодили новој средини. Они сада са висине постепено силазе у Кладово, тамо где раније нису могли опстати. Сем тога, у новије време прелазе преко Дунава и насељавају се око Вршца.

Супротно овоме у исто време насељени Црногорци у Јеленку (Јасеница у Шумадији) брзо су се прилагодили новим приликама и у свему изједначили са околним становништвом⁴. Једина је разлика што их и данас називају Црногорцима — сигурно због тога што се памти време њиховог досељавања. На брзо прилагођавање без сваке сумње је утицала етничка сродност досељеника и затеченог становништва које је такође динарског порекла.

Нешто друкчије је било прилагођавање досељених Црногораца и Војвођана у Топлици и Јабланици. Црногорци су у почетку због климе, воде и начина занимања бежали из равнице у Пасјачу и друга брдска насеља. Али су се после извесног времена, када им је та средина постала оскудна, почели спуштати у равну Топлицу. Они који су у већим групама населили један крај очували су пређашње етничке карактеристике. Међутим, појединци насељени у Добричу, брзо су губили те одлике у додиру са „Шоповима“, са којима су се у новије време почели и орођавати.

Сасвим обрнуто, насељени Банањани у Добричу (Топлица) очували су своју индивидуалност (језик, обичаје, ношњу, тип насеља, кућу и начин живота) па чак и утицали на асимилацију других.

Врло дуго су Банањани на Добричане гледали са висине због њихове културне заосталости. Исто тако су и Банањани Добричанима били страни због друкчијих особина. Услед те узајамне одбојности Банањани су се све до Првог светског рата орођавали само са својим земљацима насељеним у Топлици. То, већи степен културе и економска независност, утицали су да до данас очувају своје етничке особине. Чак и сада када се становништво у чисто банањанским селима изменило, ништа се у том погледу није изменило, јер се досељеници брзо претпајају у њиховој средини⁵.

И поред слабе организације, ова је колонизација у Топлици и Јабланици била врло позитивна. Њоме је створено јако етничко језгро, које је како у миру тако и у ратовима испољило изванредну физичку и моралну снагу. То што су једни поред других насељени по етничкој сродности разне групације (Црногорци, Херцеговци, Моравци, Шопови, Банањани и др.) није сметало напретку. Напротив, то је било од користи за општу утакмицу.

Ни после ратова 1912—1918 године, када су се указале могућности за нове колонизације, држава није правилно приступила решавању овога питања. У извођењу колонизације није било смишљеног плана; ишло се од случаја до случаја, при чему су често ситни политикантски интереси играли основну улогу. Што је најгоре, није вођено рачуна о аклиматизацији и условима за брже прилагођавање новој средини. Уместо да се прво задовоље потребе безземљаша те области, а затим колонизују људи из других крајева у којима су климатски и други услови слични, поступило се у многим случајевима сасвим друкчије. Насељавање Војвођана и оптаната Срба из Мађарске у Метохији, Косову и Македонији; а Црногораца у Војводини, доказ су тог неправилног схватања.

Да би се јасније видели правци ових колонизационих кретања, изнећемо их по областима. Метохија, Косово, Војводина и неки крајеви Македоније били су главне колонизационе области после Првог светског рата. Метохија и Косово привлачили су више Црногорце и Херцеговце него Војводина. На то су утицали: близина, сличнија географска средина и донекле велике историске традиције. То је важило и за људе из Јабланице, Топлице и старе Рашке, од којих су многи раније силом прилика били исељени баш из ових области. Иако су Косово и Метохија, с обзиром на географску средину, били повољнији за колонизацију брђана него Војводина, овде су постојале веће тешкоће у погледу простора. Досељеници су у почетку насељавали шумске површине и утрине које су морали крчити. Таква земља — слаба, неплодна и ненаводњена, није пружала могућности за опстанак. Државна помоћ била је сведена на подизање кућа, а по где-где и на извођење канала за наводњавање. Доцније је тим колонистима додељиван по један хектар плодне земље, али су такве деонице биле удаљене од насеља и по неколико километара, те од њих насељеник није имао веће користи. Бржем прилагођавању сметало је и то, што насељавања нису извршена на регионалној и племенској основи. Сем тога, брђани су били навикнути на насеље разбијеног типа и на кућу која одговара њиховим потребама. Једном речи, желели су да сваки на свом имању подигне кућу. Због тога су нека ушпорена насеља, која је држава подигла, разгруписавана. Новој средини су се најбоље прилагодили Васојевићи и Кучи, јер су могли за време лета да користе племенске планине и да повремено одржавају везу са својим рођацима у матици.⁶ То донекле важи и за досељенике из Јабланице и Топлице у Лабу и Косову. Разуме се, највећи напредак су достигла она колонистичка насеља која су појединци подизали на купљеном земљишту које је било и плодно.

Али тек што су се почела колонистичка насеља јаче учвршћивати, избио је Други светски рат, у току кога су балисти и друге слуге фашизма растурили чак и она насеља која су заснована на крчевинама и купљеној земљи. Нека насеља су и до темеља срушена. Нису поштеђена ни гробља ни цркве. Обескућене и на све стране расељене колонисте десетковао је рат и друге недаће које су га пратиле. После ослобођења сви преостали колонисти се нису вратили у пређашња насеља, јер је било тешко отпочињати нови живот на рушевинама. Сем тога, бољи услови за колонизацију у Војводини и радови у индустрији привукли су многе пређашње косовско-метохиске насељенике. Али је један број ипак претпостављао Метохију Војводини, јер су се за двадесет година били прилагодили новој средини. Знатан број старих колонистичких насеља је обновљен. Она у новим условима и напредују. Томе доприноси не само брига друштва него и већа хармонија између етничких група ове области.

У Војводини, где је после Првог светског рата само делимично спроведена аграрна реформа, вршена је такође колонизација. Земља је додељи-

вана поглавито ратним добровољцима из Босне, Херцеговине, Црне Горе, Лике и Кордуна. Као што је раније поменуто, ови су досељеници, што се тиче земље, били у много повољнијем положају него они у Метохији и на Косову. Али су се они суочавали са тешкоћама друге природе. Морали су се прилагодити друшћинској клими, води, начину рада и живота. Иако по својој духовној природи склони примању новина, ипак они нису могли држати корак у ритму рада са домороцима који су уз то имали сва средства на расположењу. Притиснути разним недаћама и ниским ценама аграрних производа, досељеници су се тешко сналазили. У том болесном стању колебања и двоумице, које прате извесно време сваког пресељеника, неки су напустили земљу; други је продавали или давали у наполицу, а трећи најодлучније пришли раду. То су били поглавито они који су на регионалној основи сачињавали једну колонију. Ова насеља су постепено напредовала све до 1941 г., када су Мађари отерали колонисте у логоре, а на њихова места населили своје људе из Ердеља. После ослобођења преживели колонисти су поново населили своја пређашња насеља. За ове колонисте се може са сигурношћу рећи да су се у току 35 година и упркос тешкоћама прилагодили новој средини. То важи особито за нараштај који је ту одрастао, а то су скоро две генерације, ако се узму у обзир при пресељавању доведена деца. Ови старији насељеници, који су се добро учврстили, без сваке сумње су повољно утицали на нова досељавања. Исто тако су и нови насељеници појачали својим присуством моралну снагу старијих насељеника.

Насељавања је било после Првог светског рата и у неким крајевима Македоније, поготово у Овчем Пољу, долини Брегалнице, Скопској котлини и Пелагонији. Тако су на беглицима и место исељених Турака колонизовани ратни добровољци и безземљаци из Северне Далмације, Лике, Војводине и долине Јужне Мораве. Ова су насеља после дуже борбе са природом и другим недаћама почела показивати знаке напретка. Бугарски окупатори су их растурили 1941 г., а насељеници се после ослобођења у њих нису враћали, изузев врло незнатног броја. У њиховим пређашњим насељима колонизовани су Македонци, који су се лакше прилагођавали, с обзиром да им та средина ни по чему није била страна.

Преживелим колонистима додељена је земља у Војводини. За њих је као и за друге колонисте била тешкоћа у томе, што су се у току двадесет година морали два пута привикавати новој, сасвим друшћинској географској средини.

После Другог светског рата настала је нова епоха у привредно-друштвеном развоју наше земље. Под тим утицајем социјалистичког друштва и етничких померања створени су нови услови за кретање становништва: извршена је коренита аграрна реформа и отпочео снажан развој индустрије и градских насеља; исељене су мањине (Немци из Војводине, Славоније и Словеније; Италијани из неких приморских насеља; Турци из Македоније). Овде треба додати да тај процес исељавања у неким крајевима још није завршен. И данас се Турци исељавају из Македоније а њихова имања купују поглавито муслимани из крајева старе Рашке и Косовско-метохиске области. Али они сви то не чине са намером да се ту стално задрже него да као прави Турци стекну право на сеобу у Турску. Једном речи, ово им служи као мост за коначну сеобу из наше земље. Све ове промене су утицале на живо кретање, како из једне области у другу, тако и из села у град.

Кретању становништва у оквиру сеоских насеља претходила је аграрна реформа, којом је приватни посед земљорадника сведен на 10, а неземљорадника на 3 хектара земље. Исто тако је ограничен посед манастира, црква

и других верских установа. Сем тога, држава је располагала са земљом у Војводини и Славонији коју је немачка национална мањина напустила. Укупан фонд земљишта за насељавање износио је око 1,223.896 ха (од тога 40.532 ха неплодно и 389.843 шуме). На већем делу ових површина држава је извршила колонизацију. При додељивању земље она је поставила основно начело: да се земља по могућности прво додели безземљашима у истом месту, а ако је ту нема да се изврши колонизација у границама Народне, односно Савезне републике. Сем тога, Закон о аграрној реформи је захтевао да се при додељивању земље не врши никаква национална дискриминација.⁷

Према овако постављеном плану, колонизација се кретала у границама села дотичне Народне и Савезне републике. Ово последње је најзначајније, не само због покрета великог броја људи него и због удаљености емиграционих и имиграционих области. Имиграциона област је углавном Војводина а емиграционе разни крајеви свих наших народних република. Из земљишног фонда, који је у Војводини износио око 800.000 хектара, за ову колонизацију је предвиђено око 500.000 ха. Одређено је колико свака република може колонизовати људи и у којем крају. Тај број колониста по републикама изгледа овако:

	Број домаћинстава	Број становника
Босна и Херцеговина	13.534	85.757
Хрватска	9.279	52.863
Србија	6.472	37.441
Црна Гора	5.394	37.425
АПВ	4.862	20.480
Македонија	1.678	10.352
Кос.-метох. област	47	316
Словенија	363	1.670
Укупно:	41.633	246.606

При колонизацији се гледало да се насељеници групишу на регионалној основи и по етничкој сродности. Црногорци су насељени у Бачкој око Куле и Бачке Топоде; Босанци и Херцеговци око Бачке Паланке, Н. Сада, Сечња, Тамиша, Бегеја и Кикинде; Србијанци у околини Оџака, Ковина, Панчева, Алибунара и Вршца; Војвођани око Старе Пазове, Руме и Новог Сада; Македонци око Панчева и Вршца, док су досељеници из Хрватске населили крајњи северозападни део Бачке око Сомбора, а Словенци поред Вршца у Банату. Сем тога, у непосредној околини Земуна има насељеника готово из целе државе.

Овако насељавање има велике предности за брже прилагођавање, јер је на тај начин пренет један део средине старог завичаја. Овоме ваља додати и друге повољне услове: куће, покућство и други инвентар, којима су колонисти одмах по насељавању били снабдевени. Сем тога, знатну улогу у прилагођавању имају и боље саобраћајне везе између старог и новог завичаја, те насељеник који жели да с времена на време обиђе своје рођаке може лакше чинити него раније. И поред свих повољних услова, ипак је код појединаца било колебања. Неки су се чак вратили у свој родни крај или које друго место. Овоме не треба, као раније, тражити узрок у рђавим погодбама за опстанак, већ у бољим условима да се нађу могућности за живот свуда где човек жели.

Као што се види, нове колонизације су успеле захваљујући планском и брижљивом извођењу, али се тим није решила аграрна пренасељеност. То питање ће решити савремени развитак пољопривреде и индустрије.

Развитак индустрије имао је већег значаја за кретање становништва него колонизација. За последњих 15 година преко милион људи се покренуо са села према градовима. Становништво старих градских насеља је за кратко време удвостручено и непрекидно се повећава. Поред старих насеља нарастали су сасвим нови индустриски центри, који привлаче из села чак и оне земљораднике који имају довољно земље. Истина, многи такви радници су још једном ногом у селу а другом у фабрици и руднику.⁸ Али једанпут покренути из свога лежишта, они се као од стене одваљен камен постепено котрљају према фабрици у коју се напослетку и стално пресељавају. Тај процес се брже развија са преквалификацијом младих радника и обезбеђивањем станова у месту где они раде. Утицај развитка индустрије не осећа се само на кретање становништва из села у град, него и на померање из села у село. Из виших планинских села људи постепено заузимају земљу земљорадника који иду у фабрике. То кретање је непрекидно и врло живо. Оно је спорије тамо где сељак-индустриски радник може свакодневно ићи од своје куће у фабрику. Узгред речено, овакви радници позитивно утичу на изградњу лепших кућа и подизање стандарда живота у селу. Али са друге стране, такав рад неповољно утиче на земљорадњу, јер је земља оних који се баве и другим пословима често занемарена и слабо обрађена.

Из досадашњег излагања се јасно види да миграције имају врло велик значај за етничко и духовно јединство нашег народа, што је добро уочио Ј. Цвијић. Разуме се, његове идеје треба још више разрадити особито у вези са новим друштвеним условима. После правилног решења аграрне реформе и снажног развоја индустрије и саобраћаја, миграције и колонизације добијају друкчије облике. Због напретка индустрије убрзано је кретање становништва из села према градовима и индустриским насељима. Штавише и радништво индустријских насеља се непрестано креће за послом из једног у други сличан центар. По правилу ново индустриско насеље почиње са квалификованом радном снагом из неког старијег индустријског средишта. Али и када за овај посао оспособе људе из непосредне околине, многи стари радници остају и стално у новој средини. Према томе, у новије време се преко индустријских градова врши утицање и зближавање људи врло удаљених градова и крајева наше земље. Исто тако су нове колонизације показале већи успех него раније због њиховог правилног постављања и извођења. Раније није вођена брига о прилагођавању колониста, што је имало врло штетних последица. Свуда се показало да колонизовање у групама по етничкој сродности има велике предности. Такво насељавање је корисно не само због лакшег приликавања новој средини него и са гледишта опште утакмице.

НАПОМЕНЕ

¹ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, књ. I, Београд 1922.

² Исто дело, 163—4.

³ В. Чубриловић, Политички узроци сеоба на Балкану од 1860—1880, Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд 1930, 36—37.

⁴ Б. Дробњаковић, Јасеница, Српски етнографски зборник XXV — Насеља и порекло становништва 13, 211.

⁵ Д. Зечевић, Александрово — „банаћанско село“ у Добричу, Гласник Етнографског института Српске академије наука, IV—VI, Београд 1957, 215.

⁶ M. Лутовац, Данашње насељавање Метохије, Гласник Географског друштва XX, Београд 1934, 61—69.

⁷ V. Stipetić, Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945—1948, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 300, Zagreb 1954, 431—66.

⁸ C. Kostić, Seljaci industrijski radnici, Beograd 1955, 255.

R é s u m é

Milisaav Lutovac

MIGRATIONS ET COLONISATIONS ANCIENNES ET CONTEMPORAINES EN YOUGOSLAVIE

Dans aucun autre pays les migrations et colonisations n'ont joué un rôle aussi grand qu'en Yougoslavie. J. Cvijić fut le premier à s'occuper de ce problème; ses disciples et successeurs ont continué cette activité. Le but que le présent article se propose est d'appeler l'attention sur l'importance ultérieure de ces recherches aussi bien dans le passé qu'à l'époque contemporaine.

La population de la Yougoslavie est fort mélangée sur une vaste étendue. Ce fait est dû à l'influence des migrations et colonisations qui, selon leur nature, peuvent être divisées en migrations et colonisations permanentes et migrations et colonisations périodiques. Les migrations permanentes sont un phénomène quotidien. La population abandonne les régions pauvres, situées dans la montagne, pour se diriger vers les régions agricoles plus fertiles et de celles-ci va s'installer dans les villes. La ville représente le point terminus de l'émigration, mais on déménage aussi d'une plus petite ville dans une ville plus importante. Les migrations qui suivent la direction de la ville vers le village sont excessivement rares.

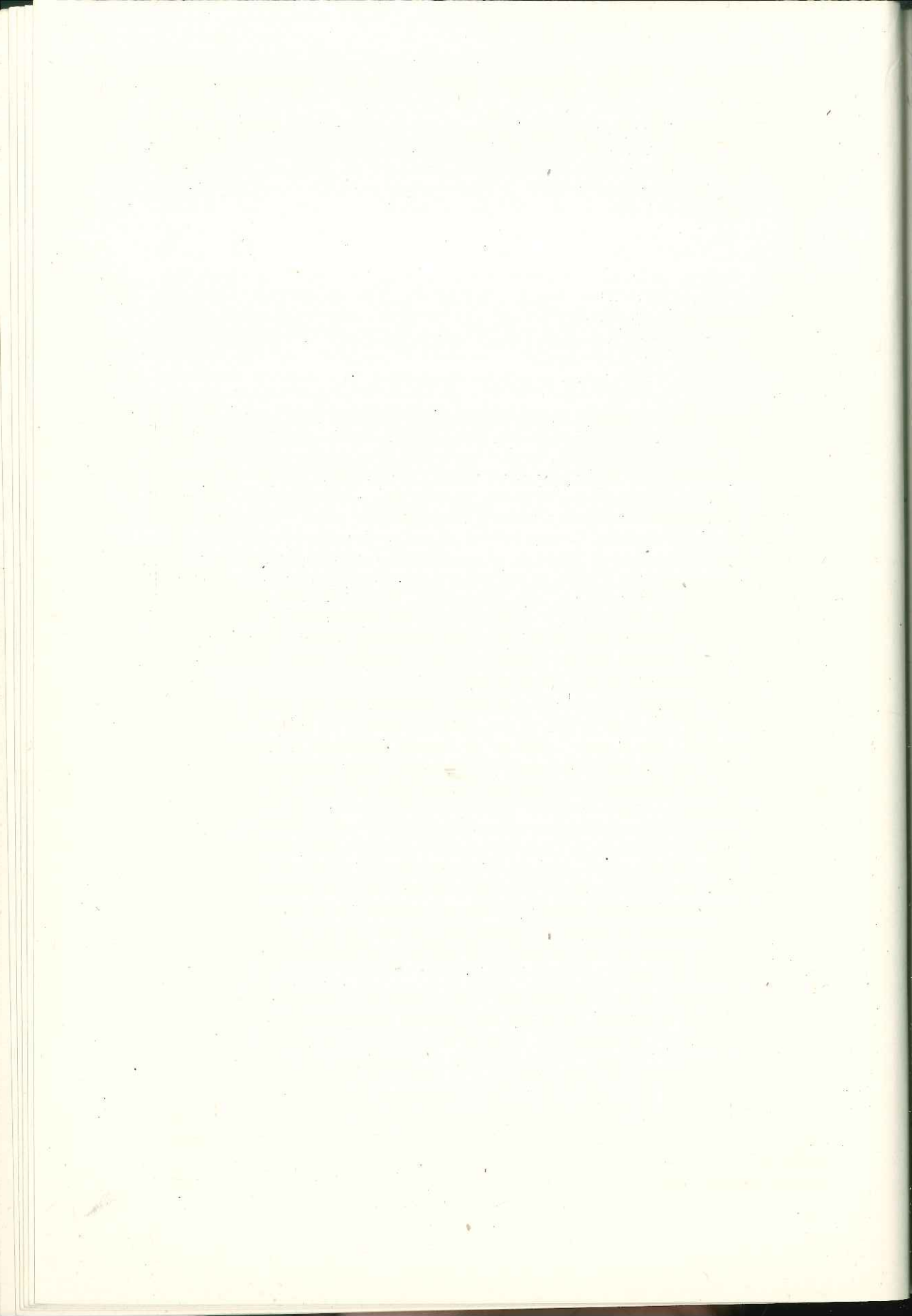
Les migrations périodiques se rattachent aux événements politiques et à la colonisation systématique. Les conquêtes turques ont mis en branle les masses de la population qui se déplaçaient d'une région à l'autre. De cette façon-là l'équilibre troublé a provoqué de nouveaux mouvements migratoires. Une région se dépeuplait pour être comblée bientôt après par de nouvelles migrations.

Les migrations systématiques, dirigées par l'État, prenaient la forme des colonisations. Elles furent d'abord exécutées par l'Autriche et la Hongrie qui installaient un grand nombre de leurs nationaux et des membres des autres groupes ethniques dans les parties septentrionales de la Yougoslavie, principalement dans la région actuelle de Vojvodina. Plus tard, après la libération, la Serbie et le Monténégro tentèrent les entreprises analogues, d'abord dans la région de Toplica, et ensuite dans celles de Kosovo et Métohija, de Vojvodina et dans certaines parties de la Macédoine. Mais ces deux états n'entreprenaient, dans ce but-là, que des demi-mesures. Ils déterminaient l'espace à coloniser, mais ne se souciaient guère comment tous ces immigrants, provenant de diverses régions, allaient-ils s'adapter au nouveau milieu géographique. A cause de cela, ces nouvelles installations humaines avaient beaucoup à souffrir et restaient arriérées pendant longtemps. La colonisation de Toplica ne manifesta des résultats positifs qu'après une période assez prolongée. Toutefois, les colonistes dans les régions de Kosovo et Métohija, et de la Macédoine, qui avaient à peine commencé à s'adapter aux nouvelles conditions, y furent empêchés par les envahisseurs (Bulgares, Hongrois et ballistes albanais).

Après la Deuxième guerre mondiale on a créé de nouvelles conditions pour la colonisation non seulement des colonistes anciens, mais aussi des colonistes nouveaux. Une réforme agraire radicale et la fuite des membres de la minorité allemande qui s'étaient retirés avec les troupes du conquérant vaincu, ont formé un fonds de terres cultivables beaucoup plus considérable.

La loi sur la réforme agraire et la colonisation exigeait qu'on ne fit aucune discrimination de nationalité dans la distribution des terrains. La colonisation se développait dans le cadre des républiques populaires particulières ainsi que dans le cadre de la fédération. Sur les terrains de Vojvodina l'on installait des colonistes de toutes les républiques populaires selon un nombre déterminé. On tenait compte à ce qu'ils fussent groupés d'après l'affinité ethnique. Cette tendance ainsi que le fait que les colonistes furent munis de maisons et d'instruments agricoles, ont produit un progrès rapide parmi les colonistes, réalisé dans tous les domaines. Les communications plus faciles entre le pays d'origine et la région de colonisation y ont considérablement contribué. Quant à la colonisation dans le cadre d'une république populaire, l'adaptation y était d'autant plus facile que les colonistes provenaient de cette même région.

Comme on a déjà mentionné précédemment, les migrations se dirigeaient aussi vers les villes. Elles étaient jadis insignifiantes, car les villes se trouvaient sous l'influence directe des autorités turques avec lesquelles la population des villages environnants évitait tout contact. Même après la libération graduelle de sous la domination turque, l'affluence des colonistes dans les villes n'était pas si grande, car l'industrie n'y était pas encore développée. Ce n'est qu'après la Deuxième guerre mondiale qu'elle commence à faire des progrès rapides. Plus d'un million d'hommes, en quittant leurs villages, déménagèrent dans les villes, nouveaux centres industriels et miniers. A vrai dire, un grand nombre de ces nouveaux ouvriers restent d'un pied dans le village et de l'autre s'installent dans les fabriques, mais, peu à peu, ils s'établissent d'une façon définitive dans les centres urbains et industriels.

ЦВЕТКО КОСТИЋ

ОБЛИЦИ НАШИХ ПОРОДИЦА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 20 I 1959)

Већ читав један век наше породице мењају свој обим, функције и облике. На пример, ако се упореде статистички подаци из „Державописа“ од 1866 године са данашњим пописима становништва, излази да се отада просечан број чланова у породицама Србије готово за пола смањило. Половином прошлога века наша породична задруга се узимала у светској социологији као пример бројне породице, а данас је овај облик код нас готово сасвим ишчилео и наша савремена породица се по просечном броју својих чланова све више приближава породицама у осталој Европи. Породица и код нас све више прима свој „природни“ облик, постаје заједница мужа, жене и њихове деце. То је један дубок процес у коме се ова установа прилагођава многим и коренитим променама у нашем друштву.

У том се процесу поред позитивних манифестују и неке негативне појаве, па се чују гласови да нам је породица „у кризи“, а има их који тврде да је она уопште „преживела“. Наводе се бројни случајеви породичне патологије, као што су: „дивљи бракови“, велики број развода бракова, контрола рађања деце, која се практикује разним средствима као што су: продужено давање материног млека, целибат, абортуси, вештачко спречавање зачећа и чедоморство. Постоје код нас и друге крајности у овом погледу: у неким крајевима деца се сматрају за „благослов божји“, док има крајева у којима се рађање само једног детета сматра као довољан разлог за развод брака, пошто то рађање није раније „уговорено“. Стопе природног прираштаја становништва су код нас такође веома различите; у неким крајевима оне су једне од највећих у Европи, а у другим су једне од најнижих. Поред тога, у нашој породици се данас мешају „фосили“ из далеке прошлости и „модернизми“ које доноси савремена цивилизација.

Ове и сличне појаве указују на преку потребу стварних социолошких проучавања наше породице. Али већ на почетку таквога рада наилази се на велику препреку, — разноликост породичних облика од једног краја наше државе до другог. Разлике у том погледу су толике да је готово немогуће свуда применити исти метод проучавања, а свако „једначење“ и свођење тих различитих облика и односа на „исти именитељ“ претставља формализам без научне вредности. Због тога је утврђивање тих облика у нашем селу и граду и њихових главних особености један од првих задатака који се пред социологију породице постављају. Одмах треба напоменути и то да је ово питање готово немогуће решити „без остатка“, пошто међу тим облицима

има прелаза и нијанса, па је каткад веома тешко утврдити где се свршава један а где почиње други. Осим тога, није довољно само описати и утврдити те облике, већ треба и објаснити због чега су они такви и због чега разни облици наше савремене породице неједнако реагују на промене које се данас врше у нашем друштву.

То је предмет истраживања у овом раду. Као извори за њега послужили су: „научно наслеђе“ проучавања наше породице, тј. дела оних домаћих и страних аутора који су се бавили њоме, сопствена посматрања у разним крајевима, статистичка и друга документација, а нарочито *судска пракса* о разводу бракова и другим породичним односима. Конкретно је проучено по 120 судских пресуда, донетих у току 1955 и 1956 године, о брачним споровима у окружним судовима у Призрену, Дубровнику и Зајечару, као и судска пракса срескога суда у Бору и матичне и црквене књиге у овом насељу и његовој околини. То значи, да је коришћено и упоређивано неколико стотина судских пресуда из разних крајева типичних за предмет који се овде проучава.

Рад је подељен на ове делове: I. Облици наше раније породице; II. Облици наше савремене породице: 1. Статистичка подела, 2. Социолошке зоне и породица, 3. Сеоска и градска врста породице: а) Типови сеоских породица, б) Типови породица у градовима; III. Посебни варијетети наших породица.

I. ОБЛИЦИ НАШЕ РАНИЈЕ ПОРОДИЦЕ

Узимајући за основу поделе различиту географску средину, економске прилике и „претапање балканских старинаца, историске догађаје и утицаје разних цивилизација“, Цвијић је нашао да „на земљишту на коме живе Јужни Словени“ постоје четири психичка типа и седамнаест варијетета.¹ Већ та подела лепо показује сложеност природних и друштвених утицаја у овом простору, сложеност која се одражава на све облике друштвеног живота, па и на облике породице. У случају породице стање су још више компликовали утицаји различитих закона, који су вековима ишли на руку да се разлике у породичним односима још више продубе. Поред осталог, треба се сетити чињенице да је код нас све до 1946 године у прописима о браку и породици владала права збрка. На пример, у Србији, Македонији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији био је обавезан црквени брак, у Војводини је био обавезан грађански брак, док је у Далмацији и Словенији поред црквеног, важио за лица без конфесије и за припаднике непризнатих конфесија „грађански брак по нужди“. Ти различити прописи писаног права преплитали су се са народним обичајима, етничким и класним особеностима, па је то повећавало разлике и у погледу разлога за развод брака, сродства, брачног пунолетства и других породичних односа.² Али је било и снажних друштвених чинилаца који су деловали и у супротном правцу, у правцу прожимања и изједначавања основних друштвених установа на читавом овом подручју, где су се „наслеђивале и преносиле с кољена на кољено установе економског и друштвеног живота: кућна задруга, колективно власништво села и опћина као основна локална јединица организације“.³ Те заједничке установе допринеле су да се задржи много заједничкога у породичним односима и у крајевима који су били један од другога веома удаљени у сваком погледу.

Због тих утицаја различитих смерова деловања било је веома тешко дати типологију наше породице тога доба. Вероватно да најбоље одговара стварном стању ствари подела коју је дао Богишић у свом делу: *De la forme*

dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates (Paris, 1884). Он је све облике наше тадашње породице поделио у „четири главне врсте“ и то: породичну задругу, инокоштину, варошку и муслиманску породицу.⁴

Богишић је породичну задругу дефинисао као „скуп сеоске породице, који састављају више браће, браће од стричева или удаљених сродника, са женама и децом, ако их имају“. Ова установа била је предмет живог научног интересовања, и код нас и на страни, али ипак нека веома важна питања у вези са њом као да још нису пречишћена. На пример, кад се говори о „патријархалној породици“ у нашој прошлости, обично се мисли на породичну задругу. Међутим, то није тачно, или је тачно у веома малој мери. Битна одлика патријархалне породице је потпуна потчињеност чланова њеном оцу и слабљење положаја личности у корист интереса заједнице. Она је негација индивидуалне слободе својих чланова. Pater familias је стварни господар своје „фамилије“, њени чланови су били у његовој власти (in potestate), он је могао да их лиши живота и имовине (vitae et necis potestas). Наша породична задруга у том битном питању није била „патријархална“. У њој старешина никако нема власт pater familias-a. Он стиче своје звање избором а не рођењем, не мора бити најстарији у породици, а ако се покаже неспособним, задругари га могу сменити. Са наступањем пунолетства синови су равноправни са оцем у имовинском погледу, а смрт старешине не мора да изазове и деобу задруге.

Инокосна породица или инокоштина је „проста сеоска породица, у којој је обично само муж, жена и њихова деца“.⁵ Богишић је ову врсту породице „на двоје разликовао“. Први варијетет инокосне породице „не стоји ни у каквој свези са обичајем“ и настаје кад задруга „спадне на инокоштину због истражења осталих чланова или због случајног раздјељења“. Овај варијетет „потенцијално има једнаке законе са задругом“, јер чим се чланови умноже у њему ће „владати иста правила као у свакој задрузи“. Код другог варијетета то није случај; то је „породица која обично са женидбом почимље“ и која се даље развија и дели као и „свакидашња породица у граду“.⁶

Богишић сматра да је варошка породица код нас „слична у својим главним цртама породицама свију јевропских вароши“. Она се „састоји из мужа, жене и њихове деце“ и по облику је „у свему слична инокоштини“. Треба ипак напоменути, да је оваква слика варошке породице, и за оно време, била веома упрошћена, јер она није водила рачуна о различитим типовима наших градова и о класном раслојавању у њима. То је било време када је по нашим градовима већ преовладала буржоазија различног етничког порекла и економске снаге, али су већ били заступљени и други друштвени слојеви: радници, досељеници са села итд. Само породица онога дела буржоазије, који су формирали страни етнички елементи по нашим крајевима — Немци, Јевреји, Италијани и Мађари — била је стварно слична породици „јевропских вароши“, док је буржоаска породица по разним нашим „касабама“ и „паланкама“ по источним крајевима, тамо где се формирао и преовладавао дух и менталитет „чаршије“, била ипак нешто друго.

Као четврту врсту, Богишић је узимао муслиманску породицу у којој су наступиле „модификације због верозаконских елемената“, а „међу овим елементима, факултативна полигамија игра главну улогу“.⁷ У самој ствари, полигамија није била неко битно обележје наше муслиманске породице тога доба, јер се она доста ретко практиковала. Али је ова врста породице имала неке друге важне установе које нису постојале код осталих врста. На пример, ту спадају установе: *мехр* и *шалак*. Мехр је „свадебни дар“, који

је муж био обавезан да преда жени одмах после венчања. Предмет мехра био је новац и друге ствари од вредности, а висина му се утврђивала споразумно приликом склапања брака.⁸ Талак или право „пуштања жена“ је било право мужа да у одређеним случајевима откаже жени брак. Уствари, ово су биле две установе које су ублажавале рђаве последице једна другој; талак је чинио положај жене веома несигурним, а мехр јој је давао извесну економску сигурност.

Такво стање породичних облика код нас се у суштини задржало до завршетка Другог светског рата. Али тада су и у овом погледу извршене корените промене. Пре свега, донет је уставни пропис да је „пуноважан само брак закључен пред надлежним државним органима“ (чл. 26 Устава ФНРЈ) и донет је Основни закон о браку, 3 априла 1946 године, као и други прописи о породичним односима. Тим прописима је на целој нашој државној територији уведен обавезан грађански брак; брак је престао да буде „света тајна“, постао је само „свечани уговор“ у коме су „муж и жена равноправни“. Укинуте су и неке раније веома важне породичне установе: мужевљева власт, давање мираза, мехр, талак, растава од стола и постеле и сл. Код нас нема више ни кривичних дела браколомства и прељубе. Сродство као брачна сметња је веома сужено и ограничено на праву линију и крвне сроднике до трећег степена побочне линије и на мали број сродника по тазбини („свекар и снаха, зет и ташта, очух и пасторка, маћеха и пасторак“ не могу склопити брак). Брачно пунолетство за оба пола наступа са 18 година живота, а за склапање брака нису никакве сметње: разлика у вери, свештенички чин или монашки завет. У погледу развода бракова извршена су знатне промене. Поред узрока за развод као што су: прељуба, злостављање, неизлечива умна болест, донет је и један нов пропис по коме се брак може развести „услед несагласности нарави, трајног неспоразума, неуклоњивог непријатељства супружника“. Штавише, брак се може развести „ако оба брачна друга наводећи оправдане разлоге споразумно траже развод брака“ (чл. 56 Основног закона о браку).

Овим прописима је брачни режим, као основа заснивања породице, изједначен на територији читаве наше земље. Формално, дакле, нема више разлика између појединих крајева у погледу заснивања брака; свуда је обавезан само грађански брак. Овоме су се придружили и други утицаји који су доста снажно допринели уједначавању породичних односа на читавој државној територији и у суштинском погледу. Међу њима треба нарочито истакнути улогу нове организације земљишне својине, убрзану индустријализацију и урбанизацију, миграције са села у градове итд.⁹

Значај ових промена за породицу не треба никако потцењивати, али га не треба ни прецењивати. Породични односи су знатним делом везани за интимну страну човекове природе, за страну на коју се може доста тешко утицати. Заостаци прошлости су у тим односима свуда и свагда играли знатну улогу, па је то случај и код нас. Поред тога, индустријализација, урбанизација и механизација пољопривреде нису у подједнакој мери обухватили све наше крајеве, а то исто вреди и за друге промене, па и на нове прописе о браку и породици сви наши крајеви и друштвене групе не реагују подједнако. То мноштво утицаја различитих смерова и јачине условило је облике наше савремене породице.

II. ОБЛИЦИ НАШЕ САВРЕМЕНЕ ПОРОДИЦЕ

Богишићева подела на „четири главне врсте наше породице“ и то на: задружну, инокосну, варошку и муслиманску породицу је данас недовољна и преживела. Задружни облик породице је готово сасвим исчилено. Истина, понегде, као на Косову и Метохији, он још није сасвим „велика реткост“, али и тамо се налази у распадању.¹⁰ Муслиманска породица је изгубила обележја због којих је требало услед „модификације због верозаконских елемената“ (полигамија, мехр, талак, сродство по млеку и сл.) издвојити у посебну врсту. Инокоштина на селу, као и породица у граду је изгубила многе своје раније функције, а у нашим градовима је извршена значајна социјална стратификација, па је сасвим недовољно рећи да у њима постоји само један облик породице.

Због тога се поставило питање типологије наше савремене породице, типологије која би одговарала стварном стању ствари. То питање код нас још није научно обрађено, али пракса није могла да чека и она је приступила његовом решавању како је знала и умела и како одговара њеним потребама.

1. *Статистичка подела*

Наша статистика прави разлику између „породице у ужем смислу“ и „домаћинства“; прва је дефинисана као „биолошко-социолошка јединица“, а друга као „социолошко-економска јединица“. По тим дефиницијама породица у ужем смислу је „породична заједница која се састоји само од брачног пара или родитеља (оба или једног) и деце или, другим речима, породицу у ужем смислу формирају родитељи (или само брачни пар без деце) и десценденти праве линије првог степена“, док је домаћинство „свака породица чији чланови заједно станују и чине, било сами било са лицима који нису чланови породице, кућну заједницу која заједнички привређује, односно која заједнички троши приходе својих чланова“. У самој ствари, ова подела сматра да је за породицу у ужем смислу битна њена функција, — задовољење полних потреба мужа и жене и прокреација деце, а за домаћинство, — заједничко становање чланова (cohabitatio) и заједница производње и потрошње добара. По своме обиму породица у ужем смислу се дели на: б р а ч н и п а р б е з д е ц е, н е п о т п у н у п о р о д и ц у (б е з о а ц а и л и м а ј к е) и п о т п у н у п о р о д и ц у у ужем смислу. Поред ове, наша статистика има и једну и другу поделу породица и то: п о љ о п р и в р е д н е и н е п о љ о п р и в р е д н е породице. Њих дефинише овако: „Пољопривредна породица сматраће се она породица од које се више од половине активних чланова налази у делатности „пољопривреда“, док ће се непољопривредном породицом сматрати она у којој се више од половине активних чланова налази у непољопривредним делатностима. Уколико се једна половина од активних чланова породице налази у пољопривреди, а друга половина у непољопривредним делатностима, онда ће се овакав случај сматрати посебним модалитетом“.¹¹

Ову поделу карактерише њена прецизност. Статистика узима породицу у њеном „природном“ или биолошком смислу; породица у ужем смислу је породица коју Диркем назива: la famille conjugale, а амерички антрополози: nuclear family. Сам термин „породица у ужем смислу“ није погодан, али он није ни тако нов, као што би могло изгледати. Њега је употребио још 1867 Богишић као „обитељ у ужем смислу, или муж, жена и њихова дјеца“.¹² Подела на „пољопривредну“ и „непољопривредну“ породицу заснива се на подели рада и изворима дохотка породице.

Овим путем добијени подаци, поред осталог, дају и доста материјала за социолошка истраживања, особито за она која су уже повезана са демографијом. Тако се из њих могу утврдити бројеви појединих „категирија“ породица и бројчани односи између њих: полна, старосна, професионална и етничка структура породица, породични буџети, природни прираштај и сл.¹³ Несумњиво, све су то важни елементи за проучавање породице, али само они, ни појединачно ни скупа, нису довољни за нека суптилнија социолошка истраживања. Основни недостатак овакве поделе са социолошког гледишта је у томе што она своди све породице на територији наше државе „на исти именитељ“, што изједначаје оно што се у социолошком погледу не може изједначити. Она даје једну прилично упрошћену и грубу слику стварног стања.

2. Социолошке зоне и породица

Постављање једне социолошке типологије наше савремене породице наилази на самом почетку на две тешкоће: проблем терминологије и проблем основа за разврставање.

Проблем терминологије је релативно лакши, јер је наша наука имала два значајна претставника који су се бавили овим и сличним проблемима. То су били *Богшић* и *Цвијић*. Први је употребљавао термин *врста*,¹⁴ а други *тип и варијетет*¹⁵. У овом раду су употребљени исти ови термини, али им је дат други садржај. То особито вреди за појмове *тип* и *варијетет*, јер се *Цвијић* бавио проблематиком психичких типова и *варијетета*, а не и породичних.

Проблем критеријума за разврставање породица у облике је далеко тежи, јер се ту мешају различити елементи: географска средина, организација својине, традиција, етничка, професионална и религиозна припадност, различити језици, дијалекти и обичаји, различит степен привредне развијености, урбанизација и индустријализација, типови насеља и разне друге локалне особености. Али сви ти елементи нису од подједнаке важности за облике породица: једни су важнији од других и њихова улога и важност се у простору и времену веома мењају. Социолошка анализа брака и породице то речито показује.

Основа породице је *брачни пар*, и као сваки *пар* он је елементарни друштвени облик. Сама та чињеница што се састоји само од два члана издваја га од осталих друштвених облика. Обично искуство показује да је двочлана група не само бројчано него и квалитетно нешто друго од трочлане и вишечлане група. На пример, у њој не може бити заједничке воље, која стоји изнад њених чланова; не може бити надгласавања, а то значи да нема подређивања личности нечему што је донето без њене воље. Код пара је сваки члан за другог незаменљив и због тога је однос међу њима у првом реду однос интимности; иступање једног члана из групе доводи до њеног неминовног распада. Сваки члан пара зна да се може поуздати само у себе и у свога друга и то њиховој вези даје карактер озбиљности и присности. Али то је случај само онда ако се чланови међу собом слажу и ако то слагање одговара њиховој свести и вољи. Зато се и каже: *consensus est qui matrimonium facit*. То значи, да се веза брачног пара у првом реду заснива на процесима привлачења и да ти процеси пролазе кроз читав ред степена развика: приближавање, додир, трпљење, компромис и прилагођавање.¹⁶ Али до прилагођавања не мора свакад ни да дође, већ превладају процеси одбијања и долази до сукоба, па се пар распада. Према томе, брачни пар

може бити основа за најчвршће пријатељство и љубав, али може бити и основа за најогорченију мржњу и одвратност. То, уосталом, показује и новија народна изрека: „Највећи душмани на истом јастуку спавају“.

Појава трећег члана у двочлавној групи значи не само њено бројчано повећање, већ и квалитетну промену. У браку то је дете и оно нормално означава учвршћење брачних веза, али то ипак не мора бити увек случај. Појава друге деце или сродника још више мења односе у групи, и то се одражава на све односе, нарочито на функције групе.

Већ формирана породица има различите функције: биолошку, педагошку, економску и социјалну. У њој се одржавају између мужа и жене сексуалне везе, рађају се и васпитавају деца; она је економска заједница у којој је међу члановима извршена подела рада, у којој се производе и троше добра. Поред тога, у њој се проводи доколица, обављају извесни религиозни обреди, одржава култ предака, а она је у неку руку и социјално осигурање својих чланова у случају болести и старости. Код разних облика породице и функције су доста различите; код неких породица оне су редуциране на најмању меру, а код других су се развиле једне на штету других. Само је биолошка функција, тј. одржавање сексуалних односа између мужа и жене и начин прокреације деце, али не и њихов број и одгој, стална, а све се остале функције мењају у простору и времену и зависе од друштвене атмосфере средине у којој породица живи. Разноликост друштвених атмосфера условљава и различит положај чланова у породици, а исто тако и њихов број. Код неких породица један члан има а у т о р и т е т изнад осталих, и заједница се заснива на хијерархији односа, док код других тога нема или га има у малој мери. Од тога даље зависи и д р ж а њ е породице према другим заједницама, схватање о њеном циљу, друштвена правила и друштвена контрола којима су подложни њени чланови.

Према томе, велики број и веома значајних односа зависе од средине, управо од *друштвене атмосфере* у којој се породица налази. Та атмосфера је сплет многих фактора који се међу собом преплићу и у различитим видовима утичу на породицу. Она врши притисак на све породичне односе у своје оквиру. Штавише, друштвена атмосфера регулише и неке веома интимне односе приликом заснивања групе, као што су успостављање контакта међу брачним друговима, утиче и на суптилна схватања о лепом и привлачном међу њима, регулише односе између њих и њихове деце итд.

Који су одлучујући фактори за формирање друштвене атмосфере у одређеној средини? Колики је значај тих фактора за облике породице?

Тих фактора има више, али су основна три: е к о л о ш к и о к в и р и, о р г а н и з а ц и ј а с в о ј и н е и т р а д и ц и ј а.

Породица је везана за еколошке оквири у којима живи са безброј нити. Сваки њен члан и она у целини зависи од природе која је окружује, од разних хемиских, геолошких, механичких и других чинилаца и од многих односа који је везују са живим бићима у околини. Сви ти чиниоци су веома променљиви у времену и простору, а јачина њиховог уплива на породицу и њене чланове је такође променљива. Сигурно је да не постоји на земљи два насеља у којима би животни услови и односи међу људима били сасвим идентични.¹⁷ То и разликује једну *локалну заједницу* од друге. Али те разлике могу бити мање или више; могу бити ситне или једва нијансиране, а могу бити и веома крупне. За облике породице је од особите важности и питање како је локална заједница организована и како је породица везана са простором у њој.

Својина утиче на облике породице у разним видовима. Од њених облика зависи и врста дохотка и понашања породице, као и организација рада у њој. То особито вреди за облике земљишне својине и начин њеног наслеђивања. Отуда долази у неким друштвима, примера ради, до установе „једног наследника“ или до обичаја да се млађа браћа не жене. Исто тако, није свеједно да ли је нека породица стално на окупу обрађујући своје имање, или је један део њених чланова извесно време отсутан да би чувао стоку „на планини“, или да би зарадио нешто „у печалби“. Друкчији је ауторитет мужа, који има својих непокретности, а друкчији ако се он „призетио“ на имању своје жене.

Трећи чинилац који веома утиче на структуру и облике породице јесте традиција. Најважније њене компоненте су *религија* и *обичаји*. Код нас су углавном заступљене три религије: православна, католичка и муслиманска. Све оне о браку и породици имају доста различита гледишта. Брак је по канонима православне и католичке цркве „света тајна“, док је по шеријату уговор. Католичка црква у принципу не дозвољава развод брака, православна га дозвољава изузетно, а по шеријату су дозвољени и полигамија и талак. Сродство, брачна зрелост и односи између чланова породице су такође по правилима ових религија различито регулисани. Постоје осетне разлике у гледиштима на положај жене. Народни обичаји у овом погледу су такође веома различити од једног краја државе до другог и од једне друштвене групе до друге. На пример, за ступање у брак једна кајкавска пословица из околине Самобора даје овакав савет: „Kad se dečko vuči kosit, a dekle hodit, ti su si kešnije najbolši par za zenit“,¹⁸ а у неким другим крајевима важи сасвим друкчије схватање: „Жени сина кад хоћеш, а кћер удаји кад можеш“. Тамо се тако и поступа, али се и у истом простору ова схватања временом мењају, као што се види из коментара који даје Вук уз ову пословицу: „Ја мислим да ова пословица није стара и да је постала у аустријским државама, јер је у Србији и данас још лакше кћер удати него сина оженити“. Данас је сигурно да се од Вуковог времена и у Србији ово схватање променило, па је и тамо данас теже кћер удати него сина оженити. У једном крају народне изреке тврде да је боље бити „морским рибама храна“, него се удати за старог мужа, а у другим: „Боље је са старим папата, нег' с младим плакати (Боље се удати за стара који што има него за млада који нема ништа)“.¹⁹ Могао би се навести читав низ и других народних изрека у којима се износе потпуно различита гледишта о удавачи, свекрви, задрузи, инокоштину, сродству, величини породице и томе слично.

Ова анализа показује да на облике наше савремене породице делују утицаји потпуно различитих смерова. Позитивно законодавство, индустријализација, урбанизација, механизација, миграције, туризам итд. делују у смеру изједначавања њених облика на читавој нашој територији, док еколошки оквири, остаци неких ранијих облика својине и традиција делују да се те разлике задрже. Сви ти утицаји различитих смерова и јачине чине један сплет, који на одређеном територијалном простору ствара посебну друштвену атмосферу и она друштво у том простору чини у социолошком погледу друкчијим него што је оно у његовом сусетству. Тај простор са одређеним или наговештеним особеностима друштвене атмосфере могао би се назвати „социолошким зоном“. Поред осталог, у њеном оквиру влада исто или уједначено схватање о браку и породици, али то не искључује даље нијансирање тога схватања према локалним заједницама и друштвеним групама. Баш та посебна атмосфера и схватања су разлог због кога исте правне норме не производе исте последице у различитим социолошким зонама. Уосталом,

само се тако може објаснити и чињеница да је кретање броја развода бракова код нас од једног краја државе до другог веома различито, иако су примена и прописи позитивног права исти. На пример, у току 1956 године у Југославији је разведено 19.336 бракова а од тога само у Србији 9.917, дакле, већа половина, док је исте године у Југославији склопљено 156.379 бракова, од тога у Србији 61.326 што значи само нешто више од једне трећине. Пример са разводом бракова по срезовима још је илустративнији. Ту постоје такве разлике и скокови да их је друкчије немогуће разумети. Тако на 1000 склопљених бракова у 1956 години разведено их је у срезу: Требиње 6,0, Ливно 7,0, Макарска 16,4, Плевље 16,7, Призрен 74,6, Сплит 83,5, Љубљана 144,4, Загреб 220,9, Светозарево 253,0, Београд 317,5, а Нови Сад 390,5.²⁰

Узимајући за основу еколошке оквире, организацију својине и остатке старих својинских облика над земљом и традицију, наша би се државна територија могла поделити на ове социолошке зоне: а л п и с к а, д и н а р с к а, п р и м о р с к а, п а н о н с к а и т и м о ч к а. У свакој од њих породице имају у погледу својих облика и понашања понешто карактеристично и посебно, понешто што их разликује од осталих. Али у оквиру сваке од ових зона постоје две различите еколошке групе, две врсте насеља — села и градови. У тим еколошким групама проблем породице се поставља веома различито и ту чињеницу типологија породица мора да узме у обзир на првом месту.

3. Сеоска и градска врста породица

Према еколошким оквирима, тј. према насељима у којима су смештене, све се наше породице могу поделити на две врсте: с е о с к у и г р а д с к у. Али се те врсте не разликују само еколошки, већ се разликују и у погледу организације својине и у погледу традиције као и по другим обележјима.

На првом месту, *йросѿор* је у граду сасвим друкчије организован него у селу. Са својим просеченим улицама и кућама, смештеним на малом простору, град даје утисак нечег вештачког, док село заузима релативно више простора и даје утисак начега органски израслог. Град је резултат јаче развијене културе и цивилизације, у њему влада „техничка средина“, док у селу преовлађује „природна средина“. Простор и у једном и у другом типу насеља може да делује на породичне односе веома различито. Понекад повећање спољашњег растојања лабави везу међу људима („Далеко од очи, далеко од срца“), док понекад са смањивањем спољашњег растојања може се повећати унутрашње растојање међу људима. Леп пример за ово су „заједнички станови“ по градовима у којима често породице, које су се веома лепо слагале док су живеле одвојено, постају непријатељи кад су принуђене да живе у малом простору једног стана. То је један од разлога због којих се, поред осталог, у нашим градовима не могу да одрже такви облици као што је породична задруга.

Својина је прилично различито организована у селу и граду, а постоји донекле и различито схватање о њој у свести друштва. На пример, друкчије је везан сељак за њиву него грађанин за неки „плац“ или кућу у граду. О томе води рачуна законодавство о порезу на наслеђе уводећи различите стопе пореза за ове две категорије својине. Наше позитивно законодавство чини још и разлику у погледу промета између г р а ђ е в и н с к о г и п о љ о п р и в р е д н о г земљишта. Веома је важно имати у виду и чињеницу да код нас још у свим крајевима у мањој или јачој мери постоје остаци колективне земљишне својине села, док је у градовима тако што одавно исчлело. Колективизација средстава за производњу данас је код нас далеко више извршена по градовима него по селима. Отуда је значај п р и в а т н е,

друштвене и личне својине у селу и граду код нас данас веома различит; на селу преовлађује још приватна својина, док у граду све већи значај има друштвена и лична. По градовима се појављују извесни облици својина или организација у вези са њом којих на селу нема (етажна својина, станбене заједнице), на које прелазе извесне функције породице. Тако станбене заједнице као „проширене породице“ организују за породице које у њих улазе извесне заједничке установе и службе: вртиће за децу, „јаслице“, сервисе за обављање грубих послова у домаћинству (прање „великог веша“ и сл.), заједничко старање о огреву и зимници итд.

Традиција на селу је далеко боље очувана него у граду, и она тамо знатно утиче на облике породице и њено понашање. На селу се односи регулишу више обичајем а у граду правом и модом. Друштвена контрола и суседство су такође различити; у селу се људи међу собом више познају, знају свој друштвени ранг и више прате живот и понашање једни другима. Остаци породичне задруге на селу се још опажају у неким крајевима у разним облицима, док су по градовима они ишчилели или чиле. То даље повлачи и разлике у погледу организације рада, извору и намени прихода и расхода, схватању о циљу породице, значају деце, ношњи, породичном буџету итд.

Инокосна сеоска породица, заједница мужа и жене и њихове деце, живи по правилу од обраде земље и она је једна комплементарна радна група. Ако муж коси, жена пласти; ако он врше, она доноси снопове; ако она музе он чува стоку. Исто је код орања, копања и свих важнијих послова сточарске и ратарске економије. Ту се радови, рад жене и мужа, допуњавају и један се без другога не могу замислити. Жена још готови јело, стара се о чистоћи, ради око текстила и стоке, што значи да она ради стварно више него мушкарац. Исти је случај и у породичној задрузи, штавише се може рећи да је положај жене био у њој још тежи него у инокосној породици. Уосталом, то се најбоље види по повећаном морталитету жена у њима. У граду је све то доста друкчије; друкчија је структура и облици породице, а друкчији су и односи у њој. Тамо породице по правилу не живе од земљорадње већ од других занимања, муж и жена махом не раде на истом радном месту, а положај жене и њени послови су веома различити од оних на селу. Сељакова жена нема изгледа на неку друштвену каријеру и више је зависна од мужа него жена у граду, која сама често у канцеларији или фабрици зарађује и то понекад више него муж. Станбено питање и питање деце махом се лакше решавају на селу, где нема станбене кризе или је она блажа и где деца почињу рано да помажу у раду.

Подела наших породица на ова два основна облика, на ове две врсте, неоспорна је и јасна. Али је и она доста уопштена и груба, па не би било довољно остати само при њој. Уствари, у свакој од тих врста постоји више типова породица који се доста јасно разликују један од другога.

а) *Типови сеоских породица*. Еколошки оквири, остаци раније својинске организације и утицај традиције разликују се не само у селу и градовима, већ и по селима од једног до другог краја наше земље. У овом погледу свакој социолошкој зони одговара и посебан тип сеоске породице. Према томе, код нас има пет таквих типова: алписки, динарски, приморски, панонски и тимочки.

Алписки тип породице је ограничен на Словенију и словеначки део Истре. То је наш најзападнији предео који је вековима био изложен утицајима из Европе. Тамо се село и његова организација доста разликују од села у другим нашим крајевима. Овде вековима није било неких значајнијих

миграција, остало је стариначко становништво, а на селу се очувало старо обичајно право да земљу наслеђује један наследник, а остала деца, пошто добију неку накнаду („dotu“), одлазе са ње. То је један од главних разлога што се посед не ситни или се ситни мање него у другим крајевима, и што често готово у истом облику и обиму прелази са нараштаја на нараштај. Породична задруга се одавно изгубила, она је овде већ била у четрнаестом веку „у пропадању“.²¹ Готово исто вреди и за колективну земљишну својину села; она већ поодавно не игра никакву нарочиту улогу („vaška last“). Утицај традиције, особито верске, у породичним односима је још јак и поред убрзаног развоја индустрије и механизације. Породица је сведена на свој природан облик: муж, жена и деца. У њој је извршена значајна подела рада, а породични буџет је диференциран. Када родитељи остаре, они предаду управљање имовином своје наследнику, а сами задрже уживање неке њиве (prevžitek), и собицу у кући и добијају онолико намирница колико је то обичајено. Све се то каткад прецизира писменим уговором пред судом.

Ово је тип доста стабилне породице, са умереним природним прираштајем и смртношћу становништва; стопа прираштаја и смртности се креће у оквирима села у средњој Европи.

Приморски тип породице је ограничен на острва и онај уски појас уз хрватски део Истре поред мора и далматинску обалу. Овде су еколошки оквири посебни, а и организација земљишне својине на селу је била вековима посебна. Тамо је владао „колонат“ у коме је сопственик давао земљу закупу у трајну обраду, с тим да му овај даје од једне десетине до половине од плодова, већ како се погоде. Ти замршени земљишни односи су раскинути тек 1946 године,²² али несташица обрадиве земље чини да они нису потпуно избледели још и да се то одражава и на породичне односе. На пример, у Конавлима крај Дубровника још има остатака старог обичаја да се млађа браћа не жене да се не би земљишни посед делио.

Утицај традиције, особито верске, на овај тип породице је још јак. Има случајева да се бракови не раздвајају, иако зато постоје сви услови, јер су они „нераскидиви“. Трпе се највеће неправде да не би избио јавни скандал („буликан“) развода. Постоји и доста јака друштвена контрола у селу. То је чувало ову породицу у прошлости, а донекле је чува и данас од извесних утицаја који лабаве везе у њој. Тако у неким селима овог подручја само село се појављује као заштитник породице и ономе кога ухвате да вара свога брачног друга приређују „мачју дерачу“, тј. лупају му у канте и ругају му се, или за њега шире разне „ћакуле“. То особито бива када муж „навига“ на море, а жена му се за то време саживи са неким. Пошто из ових места има доста емиграната у далеке земље, то није реткост да се бракови закључују „по прокури“, тј. преко посредника или да дођу остарели емигранти пред крај живота са својом уштеђевином и ту се жене веома младим женама. Међу таквима има их који „пошађу слику из младости“ и „по прокури“ закључе веридбу, али после венчања „не живе као муж и жена“, већ он иде „читаве ноћи на рибарење“, а она стварно живи са другим.

Данас се опажају у овом типу породице и неки нови утицаји. Из судских докумената се види да понеки бракови, истина доста ретко, долазе у кризу, јер жена сматра „да се од идеала не може живети“ и проводи ноћи са странцима. Има случајева да се неки поморац разведе јер му је жена „крстила малолетну кћер, док је он навига по мору“. Понеки мушкарци „упознају девојке из екскурзије“ и „чине им друштво на плажи“, или иду са њима „на излет“ барком, или жене „примају пошту и пакете из иностран-

ства“, па је и то извор за брачне размирице.²³ Све више улази у обичај да брачни другови још пре брака „ходају“, „љубују“ да би се боље упознали. За то време каткад се деси да девојка остане „носећа“ и то „поспјешује венчање“, јер се умеша црква и село да се не би шириле „ћакуле“ и избио „буликан“.

Ово је тип породице смањеног наталитета и доста чврсте кохезије, али која је данас изложена све јачем утицају туризма и других „модернизама“ које доноси савремена цивилизација; то је породица која се већ налази пред знатним структуралним променама.

Динарски тип породице се простире по планинским и брдовитим пределима дуж Јадранског Мора и средине државе; он обухвата готово читаву Истру на западу, Македонију на истоку и простор између њих. У суштини, у читавом овом подручју постоји један тип породице. Томе су допринели исти еколошки оквири и слична економија, особито сточарска, као и сличне друштвене установе које су се вековима одржавале и са којима је породица уско повезана. Овде су биле раширене, а понегде се још одржавају и друштвене заједнице: р о д, б р а т с т в о, п л е м е,²⁴ и ф и с. Очували су се и остаци породичне задруге и њеног менталитета, као и остаци колективне земљишне својине (заједничке шуме, „планина“ и сл.). Утицај индустрије и механизације пољопривреде још је доста незнатан. Овде још важи народна изрека: „Није газда ко има волова, но је газда ко има синова“, и деца се сматрају за „благослов божји“. Због тога је породица овога типа просечно обимно већа и бројнија него она код других типова. У овој средини још у породичним односима преовлађују патријархална схватања, а циљ породице и брака је: рађање деце и задовољење физиолошких и економских потреба мушкарца. Човек се жени у првом реду да би „продужио лозу“, а то ће постићи само ако има деце, и то што више тим боље. Жена је радна снага и стуб домаћинства; она треба да буде здрава и снажна, да је покорна, да „гледа преда се“, да „уста има а језик нема“. Ако она не испуњава ове услове, презире се и злоставља, па се може и „отерати“.

Али је ово ипак сувише велика и сувише разноврсна област, да у њој не би било и значајних нијанси у породичним односима. То нарочито вреди за стабилност њену. На пример, у Босни и Херцеговини је уочено да су код муслимана „несумњиво, разводи бракова најчешћи“, док су код католика „разводи најређи“.²⁵ То се исто може закључити из судских докумената на Косову, Метохији и Македонији. Напротив, у Србији је број развода код православних доста велики.

Шта су узроци овој појави? Њих има више, а свакако да традиција и наслеђивање земљишне својине играју важну улогу. Тако је уплив традиције на породичне односе код католика већи, а по источним пределима жена је вековима у погледу наслеђивања земљишне својине била веома запостављена. На пример, раније је у Србији жена наслеђивала „свога супруга тек ако нема сродника мужевљевих ни из шестог колена по матери. Другим речима, по Грађанском законнику ближи је сродник десетог или дванаестог степена него жена.“²⁶ Међутим, по данашњим законским прописима она је у наслеђивању и непокретности изједначена са мушкарцем, а то свакако допринио убрзању ситнења земљишног поседа, а често доводи до развода бракова и смањењу обима породице у овим крајевима.

Поред тога, међу муслиманским становништвом по селима Косова, Метохије и западне Македоније положај жене још је веома тежак. Приликом склапања брака воља оних који га склапају често не игра неку наро-

читу улогу. Брак за њих склапају старији, и то према својем интересу или према интересу задруге. Због тога се дешава да се ожени још дете са већ старијом женом, па кад оно одрасте неће више да остане у браку са „бабом“. Из судских докумената се види да има случајева када је жена од мужа старија пуних 30 година, и да се за њега удала, она жена већ у годинама, док је он био дете од непуних 13 година. У неким случајевима синовац узме за жену своју стрину „због обичаја“, иако је она од њега старија преко 20 година. Има случајева да се узме „жена брата који је умро“ и то бива иако је неки човек већ ожењен, јер сматра „да поред једне жене може имати још коју“. Немање деце сматра се за довољан разлог да се брак разведе, а притом се жена сматра за искључивог кривца што деце нема, или је њена мајка на њу „бацила мађије да не рађа“. Тада она више мужу не „одговара“ и он тражи другу „наочиту и стаситу према себи“. То бива и кад је „младожења“ старији и по 50 година од своје жене; он се и тада под старе дане оженио „да би имао деце“, а ако их нема „доведе другу и са њом живи невенчано“. Жеља за „променом жене“ некада пређе у крајност и не бирају се средства да се ослободи једне да би се узела друга. Најбоље средство за ово су „батине“ и жени се „сише крв на памук“ да би што пре побегла. Неки траже развод брака само због тога што им је жена рекла за неког пролазника „да је леп“. Из тога муж закључује да она и са „другим мушкарцима разговоре води, а то се не слаже са обичајем у нашем крају“. Када се у таквим случајевима од мужевог беса жена склони у суседову кућу, живот за њега „постаје неподношљив“. Мешање родбине у брачне односе још је веома велико. Редовна је појава да родитељи „удешавају брак“, и не питајући оне који ће у њега ступити, „преко наводација по старинском обичају“, па се дешава да лепе и здраве особе са умним и физичким наказама закључе брак. Снаха мора да „слуша свекра“, иначе напушта брачно огњиште. Свекрва може да отера снаху када јој једноставно каже: „за мене ниси а за мога сина не знам“. Због тога је особито тежак за жену и данас, као и некад, живот у породичним задругама. Неке се жале да су у њима оболеле „од јаког терета посла и од рађања деце“, а задруга жели да их се „отараси“. Доста је честа појава да муж остави своју жену у задрузи, а сам оде „у печалбу“. Једна од таквих жена се жали у својем исказу пред судом: „да нико не зна како је тежак живот најмлађе снахе у задрузи од 37 чланова“. Она мора „свакога“ да послуша, а ако задруга са њом није задовољна, једноставно тражи од мужа да је „отера“; ако се он двоуми, задругари му прете да ће га оделити. У тим случајевима мужеви махом попуштају јер би то било за њих „пропаст“, пошто сиромас не може „живети без задруге“. Доста је овде раширен и обичај „размене“, тј. договора породица да се у исто време мужевљева сестра уда за брата његове жене. То је погодба и у тим случајевима нема издатака око куповине жена пошто се рачуна „глава за главу“. Али, ако се један брак раскине, раскида се и онај други. Може бити и друкчијих трансакција са женама. Дешава се да муж за жену „плати сто хиљада динара“, па када њена родбина види да је „може продати скупље“, наговара је да разведе тај брак. Муж обично на ово не може пристати, „јер је сиромас“, а „за другу жену би му требало више новца него за прву“. Често се удеси „отмица“ девојке да би се избегли трошкови око склапања брака. Из других судских докумената види се да у неким селима овога краја живе још старе установе „комисија“, тј. скупа одабраних људи који суде и изравњавају брачне спорове по обичајном праву, по прописима „Закона Леке Дукаћина“, а то ће рећи махом на велику штету жене. Али се у тим документима може видети и извесно продирање нових схватања и потискивање „фосила“ из прошлости. На пример, може се видети да је понеки муж „слушао предавања и видео стварност“ и да се не слаже што је некад склопљен брак

„без његовог присуства“, или што је просто „маћеха привела своју братаницу за његову жену“. Некима опет веома тешко пада што су им жене „неписмене и заосталих схватања са нездраво развијеним религиозним осећањима“, или се не слажу са тиме што оне кад их позову да се „прошетају“ увек „одбијају“ држећи се старог обичаја да не излазе из куће. Има случајева да се и код жена јавља отпор против извесних обичаја у породици. То је нарочито чест случај код „Босанака“, тј. девојака које су дошле из Босне, а упознале су се са својим мужевима док су они били тамо на отслужењу војног рока или на раду. Премда су и саме неуке и заостале, оне су ипак изнад средине у коју су дошле. Тако је „Босанка“ продрла у „кулу“ на Косову где је иначе немогуће другоме ући, тамо је донела машину за шивење („сингерицу“), напредније погледе, нова јела и сл. Има дирљивих случајева како оне покушавају да избегну последице заосталих обичаја, као када се довијају на разне начине да спасу своју женску децу да их њихови мужеви не би по старом обичају „продали“ када приспеју за удају.²⁷

Сеоска породица динарског типа налази се данас у великом преображавању и у погледу својих облика и у погледу своје структуре.

Панонски тип породице је распрострањен по селима у равници око Саве и Дунава и њихових притока. Овде су еколошки оквири битно друкчији него у селима динарског типа. Ово су крајеви плодне земље и њена својина игра веома важну улогу у породичним односима; земља се доноси у мираз и често је предмет спора који растура породицу. Степен новчане привреде и механизације пољопривреде су доста високи, а опажа се и утицај индустрије у јачем обиму. Породична задруга и колективна земљишна својина села готово су ишчилели, али су остали извесни њихови трагови и даље у свести људи. Ово нарочито вреди за остатке породичне задруге, који су још доста јаки према проучавању америчких антрополога и социолога, како у селима Србије²⁸ тако и у селима Славоније²⁹. Обим породице и овде се смањује, али она још није добила своје „природне оквири“. Доста су честе наиме у овом простору т. зв. мале задруге у којима живе одрасла браћа са родитељима. Тамо се прави разлика између „породице“ и „фамилије“, па фамилија означава скуп више породица повезаних сродством и другим везама. Природни прираштај становништва у породици овога типа је умерен, али се опажа тенденција његовог опадања. Утицај традиције на породицу је такође у опадању.

Породица овога типа је претрпела у последње време знатне промене, али су се односи у њој већ прилично стабилизовали.

Тимочки тип породице се простире у селима у сливу реке Тимока. На први поглед изгледа да овај простор не треба посебно издвајати од панонског, пошто је он његов део. Али није тако, они се прилично разликују и еколошки и у погледу организације својине и у погледу утицаја традиције. Уствари, ово је посебан тип породице, који има своје специфичне одлике и у погледу структуре и облика. Својина земље игра необично важну улогу у породичним односима; доста је честа појава да се бракови склапају да би се увећало имање или да би се постигла нека друга економска корист. Сеоско породично газдинство је организовано често на посебан начин; многи сељаци имају ван свога села, даље у пољу, своје „појате“ и ту проводи један део чланова породице добар део године чувајући стоку. Утицај вере на породичне односе је доста мали, али је зато ванредно јак утицај обичаја. Најважнија одлика овог типа је ипак веома низак природни прираштај становништва; свакако, један од најнижих у Европи. Честа је појава да у породици има само један наследник; зетови се доводе у кућу, па се имања двеју породица спајају и тако се врши извесна концентрација поседа. Понекад се родитељи раздва-

јају, па иду са својом децом на туђа имања и на тај начин се породичне заједнице растурају док се друге стварају. Није ретко да то доводи до трвења међу њима и обично је јача она страна која је у заједницу унела више земље. Све ово доказује и судска пракса из овог краја. Из ње се види да су чести случајеви како су породице, које су путем брака спојиле имања, дошле у сукоб, како су се родитељи посвадили око земље, па су се и брачни другови повели за њима и развели се. У таквим случајевима се обично приликом вођења спора код суда утврди да су обе стране „у брак ступиле без љубави и по наговору родитеља“ и из чисто материјалних разлога. Младићи се жене још док нису послужили војни рок и када оду тамо, нису ретки случајеви да им жене напуштају куће, пошто неће да се „муче око имања“, или око чувања мужевљевих родитеља, или се „швалеришу“. Број рађања деце се „планира“ и постоји читава техника („трљање“) и тарифа по којој сеоске бабе врше абортусе. Има села у чијим школама број ђака стално опада и где се готово не чује њихов жагор нити се види дечја игра. Дешава се да родитељи пре брака уговоре да немају деце, а ако се дете ипак роди, онда родитељи жене, на чије је имање дошао муж као „домазет“, сматрају да је „живот постао немогућ“ и брак се растура. У погледу прописа о брачном пунолетству, обичај је потиснуо закон. Сасвим су обична појава бракови малолетника, оних који нису навршили ни 18 година, како се то по закону тражи. По „појатама“, одвојени километрима од насеља, уз благослов родитеља често се „саживе“ и деца од 12 до 14 година. Тада се одржавају „свадбе без попа“ и када таква „невеста“ затрудни, тек онда се иде у суд да се тражи „дозвола“ да би се склопио „прави брак“. Овај је обичај укореењен, па судови после формалног испитивања младенаца о познавању брачних прописа дозвољавају овој деци „да се венчају.“³⁰ У судским документима се налазе и такви случајеви, да мајка од непуних 30 година доведе својој кћерки од 14 година „момка“ у кућу, па овај после не уме да се определи између мајке и ћерке.³¹

Оваква схватања и пракса се одражавају и на остале породичне односе. Доста су чести случајеви „склапања уговора о доживотном издржавању“. Често пута старије особе без деце, а каткад и са одељеним синовима и поудаваним кћерима, склапају са суседима или рођацима уговоре о „дочувању“ по којима им старци „потписују“ своја имања а ови се обавезују да ће их слушати и чувати до њихове смрти.³² Чешћи су него у другим крајевима и случајеви адопције, или случајеви кад неки узму туђу децу „под своје“, па она код њих раде и када одрасту и девојке почну „да бацају очи“ на мушкарце, а младићи помишљају да се жене, они који су их усвојили сад их се „одричу“, јер неће да их „слушају“, а уствари они желе само да се ослободе раније преузетих обавеза. Пошто немају поверења да ће им овакви наследници држати подушја после смрти, то се у овом крају још одржао обичај „помане“, када неки човек још за свога живота држи себи помен као да је умро, иако је то у супротности са канонским прописима.

Сеоска породица тимочког типа је претрпела дубоке деформације и њој је потребна коренита регенерација.

б) *Тийови породица у градовима.* Утицај друштвене атмосфере социолошких зона опажа се и по градовима; они такође имају извесна обележја својствена крају у коме су смештени. Али разлике у овом погледу између наших градова на западу и северу и разних „паланки“ и „касаба“ у центру и на југу земље ипак су далеко мање него што је то случај код села. То долази и отуда што су код градова у поређењу са селима еколошке разлике ипак мање наглашене, јер је простор у њима, и поред свих нијанси, организован у истом циљу, да би се на што мање површине сместило што више људи. У

њима је и утицај традиције далеко мањи него по селима. Један од разлога за ово је и чињеница да наши градови немају као села своју аутохтону стару културу, она је у њима углавном страног порекла, а утицај религије и обичаја никад и нигде није тако јак у градовима као по селима. Поред тога, код нас је после рата извршено и значајно једначење у погледу социјалне стратификације по градовима. Социјална група „чаршија“, која се раније формирала по градовима динарске, панонске и тимочке социолошке зоне, и која је имала извешан посебан менталитет, разбијена је и изједначена је са остацима буржоазије по градовима алпске и приморске зоне. Под утицајем нагле индустријализације земље, градове у свим социолошким зонама је после рата запљуснуо веома снажан талас миграција са села, па је и то допринело извесном изједначењу. Поред тога, својина је у градовима данас код нас свуда организована на исти начин, а у њима и није било таквих установа као што су на селу: породична задруга, колективна земљишна својина и сл., које су трајале вековима и чији се трагови још опажају у свести људи. Због тога се типологија породица у граду мора заснивати на нешто друкчијим критеријумима него она на селу. Она на првом месту мора бити „вертикална“, тј. мора да одражава стратификацију група, а ова се у крајњој линији оснива на облицима својине. Облик својине на коме породица заснива своју егзистенцију повлачи за собом начин организације рада у њој, изворе прихода и намену расхода, као и облике понашања.

Према тим критеријумима у нашим градовима данас постоје ови типови породица: остаци *буржоаске* породице, породица припадника *слободних професија*, *занатлишка*, *службеничка* и *радничка* породица и породица *сељака* у граду.

После извршене национализације и експропријације производних добара, национализације најамних зграда и грађевинског земљишта, стварања „станбених заједница“ и других сличних мера, код нас се заиста више не може говорити о буржоаској породици, већ само о њеним остацима. За разлику од ранијег стања код нас, или од стања у капиталистичким земљама где ову породицу карактерише економска сигурност и снага, жеља за удобношћу, „сплин“ итд., код нас она данас пати од економске несигурности и неповерења у сопствену будућност. Пошто су поткопани темељи њене приватне својине, њој је остало у поседу још понешто од старог накита, уметничких предмета, понеки удобан стан и сл. Остало јој је још прилично и од старог менталитета и то је можда једна од њених главних ознака.

Занатлишка породица у „приватном сектору“ располаже извесним личним средствима за производњу (алат, радионица и сл.). То значи да њен доходак потице из ситне робне производње и изношења робе на тржиште.

Породице припадника *слободних професија* црпу такође свој доходак из „личног рада на личним средствима“. Овде спадају породице лекара са приватном праксом, породице адвоката, слободних уметника и сл. које располажу са средствима као што су: рентген, ординација, канцеларија, стручна литература и уметнички реквизити. Овај тип породице има сличности са прва два, — са остацима буржоаске породице и са занатлиском породицом. Као и код породице првога типа и овде се каткад „планира“ пород; има случајева да се жена сматра као украс или средство за стицање веза у друштву, она махом не ради ван куће и то је узрок њене велике зависности од мужа. Са занатлиском породицом ова породица има сличности по релативно високом доходу, али га она просечно више троши на културне потребе и доколицу.

Службеничка и *радничка* породица црпу свој доходак од рада у „друштвеном сектору“. Према код оба ова типа има више нијанси: виши и нижи

службеници, радници различитих квалификација итд., може се ипак рећи да су оне сличне како у погледу висине свога дохотка тако и у погледу намене његовог трошења. Велики део дохотка код оба ова типа отпада на исхрану, а затим се ређају издаци на пиће, одећу, обућу, огрев и осветљење, дуван, покућство, услуге и културне потребе. Једва да би се могле констатовати извесне разлике између њих у погледу потрошње неких артикала. Уосталом, то се утврђује из анкете о породичним буџетима наших радничких и службеничких породица.³³ Из тих података се види, примера ради, да месо, рибу, грожђе и сл. просечно троше више службеничке породице, а пиће, хлеб и дуван више радничке. Издаци за стан, огрев и осветљење доста су изједначени, док су издаци за културне потребе просечно нешто виши код службеничких породица. У оба ова типа породица жена доста често ради ван куће, у фабрици или канцеларији, а то има значја за породичну кохезију. Таква жена зарађује и „свој је човек“, а то јој даје материјалну основу за стварну равноправност са мужем.

Селачка породица у граду је посебан тип наше градске породице. Данас је овај тип доста чест код нас у свим крајевима, јер су се под утицајем индустријализације и других промена слиле у градове селачке масе, а у панонском подручју у многим градовима постоји и од раније знатан проценат „пољопривредног становништва“. Само код извесних породица овога типа део дохотка потиче од поседовања земље на селу, док је већи део притиче од разних занимања у граду. Под утицајем нове средине ове су се породице прилично модификовале, али су још доста задржале и од свога ранијег менталитета и од облика понашања. Схватања о циљу породице, о положају жене и деце у њој, код породице овога типа су сличнија још онима на селу него онима у граду. Само захваљујући тој чињеници неки наши градови су у последње време знатно повећали стопу natalитета, па понекад у том погледу надмашују и своју непосредну сеоску околину.

Разуме се да су natalитет, mortalитет као и унутрашња кохезија прилично различити код ових типова породица.

III. ПОСЕБНИ ВАРИЈЕТЕТИ НАШИХ ПОРОДИЦА

Код нас се може наићи на извесне групе породица које не припадају ни једној врсти или типу о којима је напред било речи. Такве породице имају извесна специфична обележја која их по нечему издвајају од осталих. Оне живе и по градовима и по селима, али су ипак у нечем различите од породица које их окружавају. То је разлог због којих их треба издвојити у посебне *варијетете*. Таквих варијетета породица у нашој средини има неколико.

Печалбарска породица води паралелно две економије; неки њени чланови обрађују имање у селу, док други раде извесно време у години по предузећима ван места становања. Ову породицу карактерише чињеница што је она предвојена; муж и жена су развојени просторно седмицама и месецима сваке године. Оваква организација рада доводи неминовно једнога од брачних другова у нову средину, која има друкчија схватања о браку и породици него што су она у којој је он поникао и где стално живи његов брачни друг. Овоме варијетету припадају многобројне породице грађевинских радника са села, селјака индустријских радника, породице сплавара³⁴, и разних других „печалбара“.

Породице из *малолетничких* бракова су прилично честа појава у селима неких равничарских крајева, али их има и по градовима. Ти су бракови плод обичаја или неког економског „рачуна“. Тај варијетет има своју посебну

проблематику као што је имају и породице *мешовитих* бракова, тј. из бракова где муж и жена припадају различитим конфесијама и нацијама. По индустријским насељима појава оваквих бракова је у новије време прилично честа, док је у онима где је још укорењена традиција, прилично ретка. На пример, у рударском насељу Бор у коме ради неколико хиљада радника и око двадесетак националности различитих конфесија, стање је у овом погледу овакво³⁵:

1955 г. закључено је 161 брак, од тога 33 мешовита,
1956 г. закључено је 152 брака, од тога 29 мешовитих,
1957 г. закључено је 153 брака, од тога 23 мешовита.

Породице *сељака чланова радних задруга* се разликују од породица обичних сељака утолико што се њихова егзистенција заснива на „окућници“ која је приватно власништво и на *задружној* земљи коју обрађују са осталим члановима задруге. У овим породицама је махом у јачем степену примењена и механизација пољопривреде. Истина, те и друге разлике још се јасније не опажају, али ће њихове последице у будућности бити сигурне.

Колонистичка породица претставља посебан варијетет из више разлога. То је махом породица динарског типа насељена у подручју панонске социолошке зоне. Она се тек адаптира новој средини и својом структуром и својим облицима.

Нейропичне породице имају само оца или мајку; један брачни друг је умро или је разведен. Ту спадају породице и чији се један члан налази у трајној економској или политичкој емиграцији. Са овим варијететом сличне су и *йоремењене* породице у којима су односи толико помуњени да се исте налазе пред распадом или су престале њихове битне функције. Таквом стању су по градовима доста често узрок станбене прилике, када због несташице стана брачни другови не могу да заснују заједничко домаћинство, већ станују на различитим странама.

Породице *рајом унакажених* лица су оне у којима су један или оба брачна друга претрпели у рату трајна телесна или психичка оштећења, која се неминовно одражавају на све породичне односе. На пример, из судских докумената се види да је неко у рату „изгубио живце“, па лако реагира на сваку ситницу, шта више, има и таквих којима смета и живот им чини несносним и то што им се жена сувише „бави шивењем“³⁶ или обавља неки други сасвим нормалан посао. Уколико време више пролази, број оваквих породица се смањује, али их има још прилично како код нас тако и у осталим ратом захваћеним земљама.

ЗАКЉУЧАК

Облици породица у нашем савременом друштву бројни су и различити, као можда ни у једном другом друштву у осталој Европи. Управо, ово је време када неки стари облици ишчезавају, а стварају се други нови.

Веома јаке друштвене снаге данас утичу у правцу изједначавања ових облика или смањивања разлика између њих на читавој државној територији, док друге задржавају и успоравају тај процес. У неким пределима и локалним заједницама превлађује уплив једних, а у другим других и као резултат тих различитих смерова појављује се различита друштвена атмосфера у *социолошким зонама*, која ствара структуру и облике породице. Главни чиниоци који формирају друштвену атмосферу у социолошким зонама јесу: *еколошки оквири, организација својине и традиција*. Узимајући све те различите утицаје у обзир, наше се савремене породице могу сврстати у различите

врсте, типове и варијетете. Основна подела по врстама је разлика у еколошким оквирима између градске и сеоске средине, а подела на типове и варијетете има за основу територијалне разлике и друштвену стратификацију.

Поред осталог, оваква подела је од значаја и због социолошких проучавања. Разлике између појединих врста, типова и варијетета наших породица још су доста велике, тако да им треба приступати са прилично различитом истраживачком техником. Ови облици различито реагују и на позитивно законодавство и на друге новије друштвене промене; они различито губе или примају и породичне функције, облике понашања и неједнако су подложни извесним патолошким појавама.

Стварно разликовање облика наших породица доприноси и томе да се правилније приступи и проблему „кризе“ наше породице о коме се све чешће говори. Глобално говорећи, она није у кризи, јер се на нашој државној територији не смањује број закључених бракова и природни прираштај становништва, али се за поједине облике наше породице то никако не може рећи. Не постоји, дакле, криза наше породице као установе, али се може говорити о извесним појавама њене нестабилности, особито код извесних њених типова и варијетета. Тамо она није још адаптирана дубоким променама кроз које пролази наше савремено друштво, променама под чијим утицајем наша породица управо сада мења своје облике, функције и структуру.

А то није нимало безболан процес.

Н А П О М Е Н Е

¹ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, књ. II, Београд, 1931, 16.

² М. Беговић, Породично право, Београд, 1953, 42.

³ М. Мirković, Економска историја Југославије, Загреб, 1958, 21.

⁴ В. Богишић, Правни чланци и расправе, I, Београд, 1927, 170.

⁵ В. Богишић, исто, 170.

⁶ V. Bogišić, Pravni običaji u Slovena, Zagreb, 1867, 21.

⁷ В. Богишић, Правни чланци и расправе I, Београд 1927, 170.

⁸ М. Беговић, Шеријатско право, Београд, 1936, 84.

⁹ С. Kostić, Changement de structure du village en Yougoslavie, Cahiers internationaux de Sociologie, XXIII, Paris, 1957, 142.

¹⁰ М. Барјактаревић, Породична задруга Грковића код Призрена, Гласник Етнографског музеја у Београду, XVIII, Београд, 1955, 239.

¹¹ Savezni zavod za statistiku, Upustvo za obradu porodica uz uzorke domaćinstava za popis stanovništva, od 31. маја, Београд, 1957, 5, 6 и 9.

¹² V. Bogišić, Pravni običaji u Slovena, Zagreb, 1867, 47.

¹³ D. Breznik, Tipologija domaćinstava i porodica u klasifikacijama popisa iz 1953 godine, referat na savetovanju o primeni statistike u sociološkim istraživanjima, Београд, 1958, 245.

¹⁴ В. Богишић, Правни чланци и расправе, Београд, 1927, 170.

¹⁵ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, Београд, 1931, 16.

¹⁶ R. D. Lukić, Uvod u sociologiju, Београд, 1957, 107.

¹⁷ С. Станковић, Оквир живота, Београд, 1954, 24.

¹⁸ M. Lang, Samobor, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, Zagreb, 1914, 283.

¹⁹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пословице и друге као и оне у обичај узете ријечи, Београд, 1900.

²⁰ Statistički godišnjak FNRJ 1958, Београд, 1958, 309, 311, 446, 447.

²¹ M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1955, 231.

- ²² V. Stripetić, Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ 1945—1948, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 300, Zagreb, 1954.
- ²³ Архива Окружног суда у Дубровнику, Г. бр.: 77/55, 83/55, 93/55, 101/55, 101/55, 104/55, 112/55, 161/55 итд.
- ²⁴ С. Вукосављевић, Организација динарских племена, Београд, 1957, 76.
- ²⁵ А. Силајдић, О споровима за развод брака на подручју Окружног суда у Мостару, Анали правног факултета у Београду, бр. 2, Београд, 1956, 171.
- ²⁶ Б. Недељковић, Породица и наследство, Архив за правне и друштвене науке, књ. 57, Београд, 1940, 4.
- ²⁷ Архив Окружног суда у Призрену, Г. бр.: 163/55, 72/55, 150/55, 200/50, 167/56, 322/55, 23/56, 409/55, 329/55, 427/55, 387/55, итд.
- ²⁸ J. M. Halpern, Social and Cultural Change in Serbian Village, New Hawen, Connecticut, 1956, 282.
- ²⁹ Ph. E. Mosely, Adaption for Survival the Varžić Zadruga, American Slavic and East European Review, vol. 21, 147.
- ³⁰ Архив Окружног суда у Зајечару, Г. бр.: 190/55, 238/55, 246/55, 193/55, итд.
- ³¹ Архива Среског суда у Бору, Г. бр.: 216/51, 217/51, 441/57, 446/57, 441/57, 388/57, итд.
- ³² Архива Среског суда у Бору, Г. бр.: 349/52, 344/57, 331/57, 85/58 итд.
- ³³ Statistički godišnjak FNRJ 1958, Beograd, 1958, 245.
- ³⁴ Ц. Костић, Сплавари на Дрини некад и сад, Гласник Етнографског института САН, II—III, Београд, 1957, 529.
- ³⁵ Архива Општине у Бору, Матичне књиге за 1955, 1956, и 1957.
- ³⁶ Архива Окружног суда у Дубровнику, Г. бр.: 22/55 исл.

R é s u m é

Cvetko Kostić

DIFFÉRENTES FORMES DE NOS FAMILLES

C'est depuis un siècle déjà que s'accomplit en Yougoslavie la transformation graduelle de la famille au point de vue de son étendue, de ses fonctions et de ses formes. Après la Deuxième guerre mondiale ce processus fut considérablement activé. La *Loi fondamentale sur le mariage*, votée en 1946, abolit de nombreuses institutions anciennes, concernant le mariage et la famille, telles que le pouvoir marital, la subordination de la femme au mari, le *mariage religieux* etc. Avant la guerre le territoire de l'Etat était divisé en six circonscriptions judiciaires ayant chacune sa propre législation qui réglaient d'une façon différente les rapports conjugaux et familiaux, tandis qu'à l'heure actuelle on a institué, dans l'état entier, le *mariage civil* obligatoire.

Les expériences que l'on a recueillies jusqu'à présent démontrent que les familles en diverses régions de l'état ne réagissent pas d'une façon identique à ces changements et à la législation positive. Citons, par exemple, que dans le district de Trebinje il n'y avait, en 1956, que six divorces sur 1000 mariages contractés, tandis que dans le district de Novi Sad le nombre de divorces, pour la même époque, s'élevait à 390. Il y a, sous ce rapport, dans notre pays, d'autres extrêmes aussi: dans certaines régions on considère les enfants comme une „bénédiction divine“ et par conséquent, plus grand le nombre d'enfants, plus heureuse la famille, tandis que dans certaines autres régions on limite le nombre de naissances („peste blanche“) et considère les accouchements trop fréquents presque comme un malheur. C'est à cause de cela qu'en Yougoslavie se manifestent de grandes différences en ce qui concerne la natalité: il y a des districts où le taux

de natalité est parmi les plus élevés de l'Europe (37‰), tandis que dans certains autres il est parmi les plus faibles, pratiquement presque inexistant (0,02‰). Les différences analogues existent aussi au point de vue de cohésion de famille, du contrôle social et des formes de conduite.

Tout cela rend l'établissement d'une typologie de nos familles fort difficile.

L'ancienne typologie, établie par le célèbre juriste et sociologue Valtazar Bogišić en 1884, distinguait quatre espèces différentes de nos familles; *communauté de famille* (grande famille indivisée — *zadruga*), *famille individuelle* (*inokostina*), *famille citadine* et *famille musulmane*.

La *communauté de famille* est une forme ancienne de la famille rustique, constituée de plusieurs générations de proches parents. Il y avait des cas assez fréquents où le nombre de membres dans une communauté de ce genre s'élevait à 80. La *famille individuelle* est la forme commune de famille rustique, composée d'un mari, de sa femme et de leurs enfants. La *famille citadine* est aussi composée des époux et de leur progéniture. La *famille musulmane* possédait jadis certains caractères spécifiques: *polygamie* facultative, *mehr* et *talak*. Le droit de chériat permet à tout homme d'avoir plusieurs femmes à la seule condition d'assigner à chacune, au moment de contracter le mariage, un „don nuptial“ (*mehr*) déterminé. *Talak* ou „congédiement de l'épouse“ consistait dans le droit du mari de répudier sa femme.

Cette distinction des familles en Yougoslavie est surannée. La communauté de famille a presque complètement disparu; la polygamie, *mehr* et *talak* ont été abolis par la loi de telle façon que la famille musulmane ne diffère plus des autres formes de famille. Les rapports au sein de la famille individuelle rustique et de la famille citadine sont devenus plus complexes et différent d'une région à l'autre et dans divers groupes sociaux. Voilà pourquoi se pose le problème d'établir une nouvelle typologie de nos familles qui correspondrait mieux aux conditions existantes.

Dans la présente étude l'auteur essaye d'établir une telle classification des familles selon leurs formes, leur structure, leurs fonctions et la manière de conduite. Comme base de classification des familles en *espèces*, *types* et *variétés* ont été utilisés: les cadres écologiques dans lesquels se développe la vie des familles, l'organisation de la propriété et la tradition (religion et coutumes populaires).

Les deux espèces fondamentales de famille sont la *famille rustique* et la *famille citadine*. Ces deux espèces diffèrent indubitablement l'une de l'autre au point de vue écologique, en ce qui concerne l'organisation de la propriété et la tradition. Mais chacune de ces espèces comprend plusieurs types particuliers de familles.

Il y a cinq types différents de famille rustique en Yougoslavie: le type *alpin*, le type *dinarique*, le type *littoral*, le type *pannonien* et le type *de Timok*. C'est une division purement territoriale. Dans chacune de ces régions, sous l'influence de facteurs écologiques, de l'organisation différente de la propriété foncière dans le passé et des différences dans la religion et les coutumes, s'était formée une *atmosphère sociale* différente qui exerçait une considérable influence sur toutes les manifestations de la vie familiale. Chacune de ces régions représente une „zone sociologique“ particulière où la natalité, le nombre de divorces et la réaction à la nouvelle législation sont différents.

L'espèce de *famille citadine* est divisée aussi en plusieurs types, à savoir: les restes de la *famille bourgeoise*, le type de famille dont les membres appartiennent aux *professions libérales*, celle des *artisans*, des *employés* et la *famille ouvrière*

ainsi que la famille des *paysans habitant les villes*. Cette division n'est ni territoriale ni „horizontale“, mais plutôt „verticale“, c'est à dire qu'elle reflète la stratification des groupes sociaux et repose, en dernière analyse, sur les formes de la propriété. La forme de la propriété sur laquelle la famille a fondé son existence détermine aussi la forme de l'organisation du travail, les sources de revenus et la destination des dépenses ainsi que les formes de conduite.

Pourtant, dans notre pays, on peut rencontrer certains groupes qui n'appartiennent pas entièrement à aucune des espèces ou des types susmentionnés. Ces familles possèdent certains caractères spécifiques qui les distinguent de toutes les autres. Elles habitent les villes aussi bien que les villages, mais diffèrent tout de même sous certains rapports des familles dont elles sont entourées. Pour cette raison on les considère comme formant des variétés particulières. Dans notre pays il y a plusieurs variétés de ce genre: la famille de *pečalbari* qui mène deux économies parallèles — certains de ses membres s'occupent d'agriculture à la campagne, tandis que certains autres travaillent temporairement en ville, dans les différents entreprises; les familles *issues des mariages entre les mineurs* ou des *mariages mixtes*, c. à d. les mariages où les époux appartiennent aux religions ou aux nationalités différentes; les familles des *paysans-membres des coopératives de travail*, dont l'existence est fondée sur „l'okućnica“ (terrains cultivables entourant la maison) qui est en propriété privée et sur les terres coopératives; la famille des *colonistes* est la famille du type dinarique, colonisée sur le territoire de la zone sociologique pannonienne, auquel elle s'adapte; les familles des *personnes mutilées en guerre*, les familles *incomplètes*, où l'un ou l'autre de deux parents manque ainsi que les *familles aux rapports troublés* qui sont en train de se désagréger. Chacune de ces variétés a ses propres problèmes.

Cette analyse démontre que les familles en Yougoslavie revêtent des formes et une structure ainsi que des manières de conduite très variées. Leur division en espèces, types et variétés est, en outre, d'une grande importance, parce que la méthode à employer pour l'étude des familles et la technique des recherches doivent toujours être adaptées aux particularités de ces diverses formes.

МАРК КРАСНИЋИ

КУЛА У МЕТОХИЈИ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Насеља Метохије претстављају шаролик пеизаж фолклорне архитектуре, који верно одражава утицај не само физичко-географских компонената грађевинског стваралаштва човека, већ пре свега, утицај друштвено-економских и етничких фактора на обликовање и начин коришћења кућа. Из ове праве ризнице народног неимарства, овом приликом ћемо издвојити један специфичан тип утврђене станбене зграде — метохиску кулу, која је у широкој примени нарочито у селима дуж подножја Проклетија око Пећи и Ђаковице, посматрајући је са антропогеографског гледишта, тј. у перспективи њене функције у друштвеном животу становништва и физичко-географских услова овога краја.

Масовна појава куле у Метохији је плод новонасталих капиталистичких друштвених односа у овоме крају, и имала је за сврху одбрану нове владајуће класе. Кулу су раније градили само домаћи феудалци, тј. бегови у Пећи и Ђаковици. Током XIX века, кула постепено продире и у метохиска села, тако да данас постоје читава насеља у овом крају која се састоје скоро од самих камених кула. Ово настаје услед економског јачања појединих сеоских газдаша током силазног периода турског феудализма. У XVIII и XIX веку сточарство је у Метохији, као и у суседним областима, било у великом успону, тако да су поједини сточари на Шари и Проклетијама имали и по неколико хиљада оваца. Деветнаести век је период наглог продирања новчане привреде у Метохију, што крупним сточарима омогућава велику зараду извозом стоке и њених производа. Тако је, напр., један сточар из Ругове, звани Броћи, лиферант меса за турску војску, саградио камену кулу и у Пећи, која и данас постоји.

Деветнаести век је такође период снажног буђења националне свести код балканских народа, период слободарских покрета за коначно свргавање турског јарма. Ово је такође утицало на амбиције нове домаће буржоазије. У Метохији је овај период обележен стварањем Призренске лиге, тзв. Арбанашке конгре, 1878 године, под чијом иницијативом је било неколико устанака Шиптара против турске власти. И такве политичке прилике су, такође, утицале на то да имућнији граде себи чврћи дом, кулу, ради личне одбране.

Кулу у Метохији градили су Шиптари (Арбанаси), па је стога и етнички моменат у доброј мери утицао на њено распрострањење у овом крају. Крвна освета, међусобне заваде, качачке чете на Проклетијама итд., све је то ства-

рало осећај несигурности, неспокојства и анархије, због чега су људи у знатном броју градили куле ради личне и имовинске безбедности. У таквим приликама кулу су градили и неки средњи сељаци, те је она убрзо постала посебан тип куће у Метохији.

Метанастазичка кретања, етапно померање појединих шиштарских породица према Косову и Македонији, један су од разлога што се у тим крајевима јавља ту и тамо овај тип утврђене станбене зграде.

Свему овоме треба додати то да је подизање таквих кула, нарочито западним ободом метохиске котлине, нашло повољне услове у подножју Проклетија где има довољно камена.

1. *Поглед на развијак куле у прошлости.* Реч кула арапског је порекла која је у језике балканских народа ушла преко Византинаца, а налазимо је у грчким документима још у XI веку.¹ Под тим именом подразумева се утврђење или упориште. У Средњем веку било је нарочито много замкова феудалаца са утврђеним кулама, од којих је све досад очуван не мали број, како код нас, тако и у осталим европским земљама. Говорећи о средњевековним градовима у Србији, К. Јиречек поред осталог наводи: „Међу њима беше прастарих кастела илирског порекла, као Медун на истоку Црне Горе, римских тврђава, као утврђена места на Дунаву и средњевековне грађевине, као... Звечан и добро очувани Маглич на Ибру...“² У Средњем веку било је и дрвених кула, које су служиле као утврђења. Тако је цар Алексије Комнен (1069—1118) наредио да се на друму Ниш—Софија подигну такве куле ради безбедности.³ Зидине средњевековних градова у Србији биле су појачане четвртастим, ређе полигоналним или округлим кулама.⁴ Оне су грађене и као заштита важнијих средњевековних манастира, којих у Србији такође има у већем броју.

На Косову и Метохији има више остатака од старих утврђења поред варошких насеља (Призрен, Вучитрн, Звечан, Качаник итд.).

Градове-утврђења имали су и неки рудници, од којих је најпознатији код нас Ново Брдо, као и владари и манастири — ради чувања свога богатства. Новобрдска тврђава имала је више кула, од којих су већина „приближно квадратне основе, а на неким од њих археолози су утврдили извесне отворе у виду пушкарница.“⁵ Изнад манастира св. Арханђела код Призрена стара тврђава „горњи град — кула“ служила је манастиру као пирг (кула) где су калуђери чували манастирске драгоцености, жито и вино манастирско.⁶

Што се тиче самог порекла куле, преовлађује мишљење да је шире подручје Медитерана њена првобитна постојбина, поникла на терену камене куће, било на јегејском, било на јадранском приморју.⁷ Међутим, највећи утицај на развој и усавршавање средњевековних градова дошао је са Оријента за време крсташких ратова (1098—1270)⁸, а главни расадник архитектонских источњачких утицаја у Медитерану била је Сараџенска Сицилија. У шпанској области Каталонији постоји пак један тип утврђене станбене зграде — кула, доста слична метохиској, а Каталонци и Сицилијанци вековима су гусарили по Јадрану.⁹ Хаберланд је мишљења да куле, које су од 890 па до 1274 г. биле честа појава у Средњој Албанији, потичу од пиргова манастирских и двораца грофова са Запада.¹⁰

Као што се види, кула је од свог примитивног облика и значаја прешла један дуг и занимљив просторни и развојни пут — спуштајући се са врхова утврђених градских зидина појединих владара, богатих манастира и рудника, у замкове и дворове средњевековне феудалне властеле, задржавајући се

после извесног времена само код мање имућних, па прешавши током времена постепено и у шире народње слојеве, тако да је данас она фрагментарно заступљена још увек у неким крајевима Балканског Полуострва, док је у западном делу Метохије кула чест тип станбене зграде.

2. *Географско распростирање куле на Балканском Полуострву.* Да би имали потпунију слику о географском распрострањењу куле на Балкану и међусобном утицају њених типова, морамо се осврнути, макар сасвим укратко, и на суседне земље, нарочито на кулу у Северној Албанији, која је најсличнија метохиској и под чијим је утицајем ова последња и настала.¹¹

Путописци помињу куле у Грчкој, Јужној Албанији, Бугарској и Румунији. У Грчкој оне су заступљене нарочито у Мореји, где је доскора владао феудални поредак, а у Румунији их има у покрајини Олтенији, док се у Западној Бугарској налази на ретке куле само у неким местима, па и оне су ван употребе, а допрле су овамо под страним утицајем.¹² Познати турски путописац XVII века Евлија Ђелебија наводи да је у Јужној Албанији (око Ђинокастра, Делвина, у Музеђеји итд.) видео читаве редове вишеспратних кућа са чврстим кулама.¹³ Француски путописац Ами Буе такође помиње куле у Грчкој, Албанији и у неким нашим крајевима, у првој половини XIX века.¹⁴

У Северној Албанији кула је заступљена у већем броју, а појавила се, изгледа, у даљој прошлости. Тврђење америчког аутора Куна да је кула у овом крају настала тек 1850 године, у супротности је са историским подацима о старини овог типа утврђене станбене зграде.¹⁵ Хаберланд објашњава континуитет арбанашке куле од Средњег века па све до данашњих дана друштвеним стањем које је владало у Албанији.¹⁶ Штајнмец такође наводи да је кула у Северној Албанији одраз друштвених прилика у овом крају. „где влада стари строги неумитни пропис „крв за крв“. Допадне ли која породица крвне освете, њени одрасли мушки чланови не смеју се више појавити из куле, где често годинама проводе у добровољном затвору, док им саме жене раде поља“. Куле у Северној Албанији (напр. у Бишкешу) направљене су од нетесаног камена, четвороугаоне су и високе, покривене ћерамидом, каменом плочом или растовом даском.¹⁷ Почетком нашег века хрватски мисионар Михачевић боравио је дуже време у Албанији, па је између осталог забележио да је у кули једног сељака из Пуке (Северна Албанија) „у приземљу био бунар воде хладне, млин за жито што се рукама окреће, на другој страни је крушна пећ и овелика рпа дрва; у другој је хамбар са житом и около њега грах, крумпир и остало поврће.“¹⁸ Нопча се посебно бавио проучавањем куће у Северној Албанији. Он је помоћу статистике утврдио да број кула у одређеном крају стоји у правој сразмери са бројем насилних смртних случајева. Типичних кула нема свуда у овом крају, а гостинску собу у кули имају само богатија домаћинства.¹⁹ На неким кулама у Шаљи и Никају Нопча је видео карактеристичне осматрачнице.²⁰ Куле су ретко и у фису Кастрати, али их ипак има на неким местима.²¹ Неке североарбанашке куле дају слику друмских караула. Хан наводи да је тзв. Љум Кула, на ушћу Љуме у Дрим, „при свем том што је малена, једна од најлепших предеоних тачака које смо видели.“²²

У нашој земљи кула има у разним крајевима, где је добила и различите архитектонске облике.

У Далмацији постоје села тзв. каштеланског типа, од обале Каштелског Залива до Козјака. Кад је становништво ових крајева било угрожено од Турака, оно се склањало на острва или у градове — каштеле.²³

У Босни и Херцеговини било је некада око 300 типичних камених кула, квадратне основе, а горњи спрат је био обично од дрвета, док их сада има

само око двадесетак. Куле су у овом крају припадале искључиво феудалној господи. Неке од њих су биле врло високе, чак и до 25 метара, приземље је имало само пушкарнице, дакле — без прозора,²⁴ Неки аутори помињу куле „свукуд по Херцег-Босни, Далмацији, Лици и Крбави“.²⁵ По читлицима бегови су подизали и чардаке, нешто слично кулама, ради надзора посла и за летњи провод својих породица.²⁶

У Црној Гори, у Полимљу и Васојевићима, двоспратне куће зову кулама. Њихов доњи спрат је од камена, горњи од плетера. Покривене су да скама.²⁷ Ровински наводи да се у Црној Гори под кулом подразумева утврђена кућа на спрат, тврдих зидова, са пушкарницама, у смислу „Blockhaus“,²⁸ неке од њих имају само пушкарнице, без прозора.²⁹ У Кучима најлепша врста куће је један тип куле зване „кућа на избу“ или „кућа на тавањ“, коју имају само имућнији људи.³⁰ Из једног путописа из прошлог века види се да је у Гусињу већина кућа била тада од дрвета, једино куће неких старих бегова биле су од камена,³¹ док у Плаву и околини и сада има добро очуваних каменних кула посебног типа.³² У Дробњацима такође постоји једна врста куле „од камена и клака“.³³ У Црногорском Приморју и Крајини приземне куће зову „полача“, а двоспратницу „кула“. Оне на зидовима имају мале прозоре и ниска врата.* Ове куће су зидали познати мајстори Паштровићи и Дибрани, који су сазидали многе куће и по Црној Гори.³⁴ У неким бокељским селима куће су на 2—3 спрата, у приземљу имају само пушкарнице, подешене за одбрану.³⁵ У селу Богдашићима (Бока) истичу се куле „каштели“, где је свако веће братство имало по једну кулу за одбрану у случају напада. У овом крају, у селу Ораховцу, још увек стоји кула познатог хајдука Баја Пивљанина. Вероватно је да су се овде куле појавиле још у XVI веку.^{36,37}

У Македонији, у неким рудничким варошима, и данас је очувано неколико старих кула. Познате су кратовске куле, којих има седам, а има их такође и у Злетову. То су били утврђени станови богатих појединаца.³⁸ У Горњој Реци постоје „високе куле зидане од најлепшег камена, редовно на неколико спратова“.³⁹ Па и у Каршијаку има великих кућа на спрат „у једну руку кулског типа. Овај тип куће донели су Арнаути и Торбеши“.⁴⁰ У Дебру је за време Турака било више кула богатих породица, грађене ради заштите; сада овде још постоји једна камена кула (Дацоска), док је једна друга (Кодра) у рушевинама.⁴¹ У Битољско-прилепској котлини постоји поред куће још и мала зграда на два спрата звана „куличе“. То је заправо гостинска кућа, малих прозора, покривена каменом плочом.⁴² У Дебарској Жупи пинтарске куће имају гостинску собу (ода е мићве) и собу за жене (ода е граве).⁴³ У Кавадарцима уздиже се у двору Јолдашеваца висока кула на пет спратова још од XVII века.⁴⁴

У ужој Србији, као што је напред истакнуто, има мноштво остатака средњовековних кула и градова чије су зидине утврђене јаким каменним кулама. Међутим, кула као тип утврђене станбене зграде сада није заступљена у Србији. У овом делу наше земље, који је ослобођен од Турака пре других крајева, одавно је преовладао новији тип куће намењен само за становање. Кула као станбена зграда помиње се у литератури само једна у Београду, тј. „докторева кула“ (садашња душевна болница) подигнута 1824 године; међутим, она има врло мало елемената праве куле, тј. утврђеног стана.⁴⁵

* У Паштровићима и данас постоји неколико кула, као у Петровцу стара кућа „конте Марка Руцковића“. То су били утврђени станови имућнијих људи који су били стекли нарочити друштвени положај, а потичу, вероватно, још од XVI века. (Арх. Бранислав Којић, Сеоска архитектура у Паштровићима, Гласник Етнографског института Српске академије наука, IV—VI, Београд 1955, стр. 229, 235).

На Косову и Метохији кула је пала у очи многим путописцима и испитивачима, али је они углавном само узгред помињу као интересантан тип куће, или се, у новије време, баве махом њеном архитектонском страном. Цвијић их је могао посматрати само са улице, како сам наводи.⁴⁶ На Косову типичне куле су сада реткост. Међутим, изгледа да их је раније било у већем броју. Познати шиптарски феудалац Јашар паша Ђинић (Ђиноли) имао је усред Приштине „читав град са кулама за одбрану од непријатеља“.⁴⁷ Качаник, утврђен старим градом и арбанашким кулама, давао је више пута отпор турској војсци, те је, како наводи Нушић, „једном само једна чета Качаничана давала силан отпор и одржавала дугу борбу са кајмакамом скопљанским, који је читаву силу повео на Качаник.“⁴⁸ Изгледа да је стратегиски положај Качаника наметнуо овом насељу још у даљој прошлости кулу као тип утврђене станбене зграде, јер се „непосредно уз железничку пругу налази кула Мусе Кесеџије, с којим се је, по народној песми, на том месту порвао Краљевић Марко.“⁴⁹ И у сливу Ибра има понека шиптарска кула, али то су махом агинске као напр. у селу Љешку и Влахињи.⁵⁰ У овом крају, у селу Болетину код Косовске Митровице, позната је кула Исе Болетина, који је водио честе борбе против турске власти и војске, као 1910 године.⁵¹

У Дреници кула има у нешто већој мери, али оне махом немају димензије метохиске куле, тј. квадратну основу, него се више протежу хоризонтално, а многе су покривене каменом плочом. Седамдесетих година прошлога века забележено је да се „куле по свим дреничким селима многобројне виде“.⁵² И овде су само виђени људи имали јаке и лепе куле. Кула Азем Бејте (кога су звали и Азем Галица) била је позната и ван Дренице за време старе Југославије. Његову кулу је морала војска и топовима да опседне, јер се он био одметнуо од тадашње власти и из куле пружао отпор.⁵³ То је била јака трокатна кула, па је „крвав окршај био док је она поклекла“.⁵⁴

У Призренском Подгору куле су махом мањих димензија, нарочито што се тиче висине. Нису квадратне основе, грађене су од камена и покривене махом каменом плочом.⁵⁵ У Сувој Реци, варошици код Призрена, куле су већином од ћерпича, мање су од метохиских и са мање одлика праве утврђене станбене зграде; а са естетске стране далеко заостају иза кула у Метохији.⁵⁶ У Подрими такође преовлађује ћерпич као грађевински материјал, тако да су ту камене куле реткост; једино у Ораховцу је још понека стара типично шиптарска кула.⁵⁷

3. *Кула у Метохији.* Видели смо да је кула у поменутих крајевима Балкана била условљена природним и друштвеним чиниоцима, да је махом била власништво феудалаца, а касније виђенијих и богатијих људи, тј. имућ-

Сл. 1 — Кула од ћерпича у селу Пожарању на Косову.

них сељака, као и то да је сада кула у многим крајевима права реткост, а скоро нигде није то кућа ширих народних слојева. Најзад, у поменутих областима она скоро никад нема све одлике карактеристичне за прави тип куле — утврђеног стана, као што је то случај у Метохији. У Метохиским селима пак сваку кућу на спрат зову кулом, без обзира на грађу. Међутим, праве куле су од камена, или бар од печене цигле, дебелих зидова и солидне грађе, махом квадратне основе, на два или три спрата. Приземље мора бити обавезно без прозора, а са многим пушкарницама. Најважнија просторија у кули је гостинска соба која се налази на највишем спрату. Кров је низак, на четири слива и покривен црепом.⁵⁸

Друштвени моменат је био од прворазредне важности за појаву, обликовање и начин коришћења куле као станбене зграде.

Феудални систем утицао је посебно на појаву куле у овој области. Позната феудална породица Махмутбеговића (Беголи) из Пећи господарила је Метохијом још од XVI века па надаље, не само у економском, него и у политичком погледу.⁵⁹ Велики број метохиских и дреничких села био је њен чифлик.

Крвна освета, која је све до најскоријег времена била на снази међу Шиптарима, који чине већину становништва Метохије, на посебан начин је утицала да се људи обезбеђују јаким кулама из којих су се могли лако бранити од крвника. Правила друштвеног живота Арбанаса (Шиптара) кодификована су у „Кануну“ (Законику) Леке Дукађина (XIV век) по коме је крвна освета обавезна дужност сваког припадника фиса.⁶⁰ Дешавало се у Метохији да онај који је „дуговао крв“ годинама није смео излазити из своје куле од страха пред осветом.

Најзад треба истаћи још један важан моменат који је утицао на подизање кула у Метохији, а то је *недостатак фисне територијалне целине* у овом крају. Тамо где је фисна организација била јака, као у Северној Албанији, а раније и у Црној Гори, безбедност на њеној територији била је осигурана фисним прописима и његовом компактном солидарношћу, тј. колективном одбраном у случају да један од његових чланова буде нападнут. У таквим приликама није се осећала тако велика потреба за кулом ради индивидуалне одбране. То и јесте један од разлога што су куле у Северној Албанији много ређе него у Метохији. Међутим, као што је познато, у Метохији досељени шиптарски припадници разних фисова живе помешани чак и у истом селу. У оваквим приликама недостајао је осећај сигурног ослонаца и заштите фиса, те су појединци били упућени пре свега на своју сопствену одбрану.

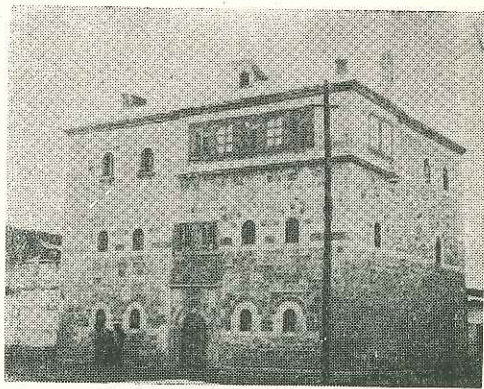
Џивић наводи да су током прошлог и почетком овог века Пећ и Ђаковица били центри анархије; сваки одрасли човек био је наоружан, а тадашњи народни прваци живели су „усред вароши у кулама, које су ограђене високим зидом и унутра држе кашто по стотине наоружаних момака, који их чувају и уливају страх у вароши и по околини“.⁶¹

Од каквог су значаја биле куле у оваквим приликама види се из следећег примера. У августу 1878 године султан је послао са војском свог опробаног војсковођу Али-пашу Маџара да угуши национални покрет Шиптара на Косову и Метохији. Међутим, у Ђаковици дође до окршаја између њега и месног становништва, те се турски паша, са 6 чета наоружаних војника и 70 сељака из Фанда, утврди у сарају домаћег феудалца Авдулах-паше Дрени. Два дана и две ноћи без престанка преко 3.500 Шиптара нападало је сарај који се бранио из 4 куле. Куле су освојене тек кад су опседници принели неколико кола сена и набацали много крпа натољених у петролеј на кровове, те све то запалили. Ту је погинуо Али-паша Маџар, његов штићеник Авдулах-паша Дрени, многи турски војници и скоро сви сељаци из Фанда. Међутим, од-

брана је из својих кула нанела велике губитке нападачима, који су, према извештају конзула Јелинека, износили 400 мртвих и 700 рањених.⁶²

Природни услови, као што је истакнуто у уводу овога рада, врло су повољни за грађење камених кућа свуда западним ободом Метохије, где постоји обиље камене грађе, док је унутрашњост метохиске котлине сасвим сиромашна овим грађевинским материјалом, уместо кога се употребљава ћерпич или цигла. Кула у Метохији је леп пример како се човек и у једној ужој географској средини у многоме мора прилагођавати природним условима који владају у њеним разним деловима, поготову кад су његова техничка средства још увек врло скромна. Но, са природним условима стоји у уској вези и *економска структура* једног краја. Тако и у Метохији, села у подножју планине економски су знатно јача од оних у унутрашњости котлине, јер она прва имају своју планину која пружа могућност да се држи већи број стоке, што опет позитивно утиче и на саму земљорадњу. Добри воћњаци и шуме кестена у овом делу Метохије такође доприносе економској моћи домаћинства. Ова економска разлика између села у ова два реона била је у прошлости још већа, када су села у подножју планине располагала великим стадима оваца, куповала земљу од бегова и тако се стварали нови сеоски богатши.

Беговске куле у варошима. Данас у Пећи постоји још увек око 15 добро очуваних кула. Изгледа да је ова варош имала извесну традицију у овој врсти архитектуре још од раније, јер, по предању које се у народу чува, овде је имао своје куле и Лека Дукађини, поменути законодавац из XIV века. Са народном традицијом у вези с тим слажу се и подаци из литературе, јер је „Бијели Павле био син Леке Капетана чији су дворови били у Дукађину код Пећи“.⁶³ „Била је то прва кућа с леве стране пута како се путем од Баковице улази у Пећ“.⁶⁴ Рушевине ове куле биле су очуване све до 1939 године.⁶⁴ Једна од највећих грађевина које данас постоје у Пећи јесте конак Арслан паше, господара Метохије у првој половини XIX века. Она се налази на западном крају града, на тзв. Дугачком Гробљу (Vorret e Gata), саграђена сва од тесаног камена. У истом овом крају данас се налази још неколико кула од тесаног камена, као кула Зенел беге, кула Неџат Бегола, Шабан аге Госке, Исљам Спахије, Касапол аге, Бећ Али Броћа итд., док се на тзв. Женској Пијаци (Lama e Grave) уздиже најлепша кула у Пећи — Јашар пашина кула, која је стављена под заштиту државе као културно-историски споменик, заједно са старим харемлуком или чардаком, који се налази у њеном дворишту (Сл. 2). Овде је на гласу једна кула с леве стране Бистрице, звана „Шереметовача“, по злу чувена, јер је служила као државни затвор од времена Турака до краја Другог светског рата. До ње је у непосредној близини једна друга Шереметова кула у чијем је приземљу смештена воденица.

Сл. 2 — Јашар-пашина кула у Пећи, — културно-историски споменик.

У *Баковици* такође има неколико кула, знатно мање него у Пећи, али их је у прошлости било у већем броју. Познате су биле куле бегова Криези, које су спаљене у Другом светском рату.

Беговске куле у овим градовима су на три спрата (по народном рачунању спратова). У приземљу су мали прозори. Ту су собе за послугу или просторије за оставу. Средњи спрат је намењен породичном животу. А на највишем је гостинска соба, широка „диванхана“ (претсобље) и још по која соба за спавање. Прозори на диванхани су знатно већи од осталих прозора куле. У собама наоколу су уграђене ниске клупе поред зидова, застрте јастуцима и шареним сепадама, тзв. „миндерлук“ или „миндерлак“. Таванице и врата често су у богатом дуборезу. У неким собама постоје и камини који се ложе из ходника. А у свакој спаваћој соби је домаће купатило, „хамам-цик“. Уопште узевши унутрашње уређење беговских кула је скоро истоветно са уређењем обичних кућа богатијих грађана, те пружа знатну удобност домаћим људима. У кулама влада примеран ред и чистоћа. „Купатило у свакој спаваћој соби, и то још у време када то на Западу није била општа појава, канализациони одвод, пећ која се ложи споља — све то сведочи о максимуму станбене културе.“⁶⁵ Уопште узевши, шиптарске куле у Пећи и Ђаковици својом појавом делују врло импозантно и естетски, не само својим димензијама, него и орнаментима око врата и засвођених прозора, као и малим испустом на једном делу фасаде горњег спрата, па и наизменичним ређањем тесаног мермера у две боје на спољашњим зидовима. Током последњих деценија неке од ових кула претрпеле су знатне промене отварањем већих прозора у приземљу, док су некима додати чак и врло неукусни дрвени балкони, чиме је првобитни изглед куле јако измењен. У грађењу беговских кула разуме се да су чифчије учествовале у знатној мери својом радном снагом.

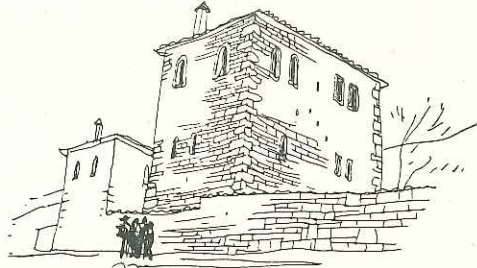
Тий сеоске куле у Метохији. Кула у селима Метохије умногоме се разликује од варошке, у мањој мери својим спољашњим изгледом, а више унутрашњим уређењем и начином коришћења просторија. Садашње куле настале су током XIX века, а развиле су се непосредно од једног типа куће званог „чардак“, чије је приземље било од камена, а спрат од дрвета. У своје време, у доба пушака „које су се пуниле одозго кроз цев“, и чардак је пружао добру заштиту. Касније, средином XIX века, када је и у овај крај продирала све више модернија пушка, дебеле букове даске нису више пружале сигурну заштиту, те су људи почели да граде и горњи спрат од камена. Међугим, грађење скупих кула било је омогућено појединцима јачањем њихове економске моћи, стварањем сеоских богаташа у то време. У једној народној песми помињу се чардаци у селу Истинићу из којих су се сељаци борили против поменутог Арслан паше (негде око 1820—30 год.) кад је овај дошао са оружаном пратњом да скупља „вергију“ (порез). Тако, камених кула било је свакако у неким селима и у првој половини XIX века, као што се види из навода двеју Енглескиња које су прошле кроз Метохију 1851 г., којом приликом су забележиле да су се 1844 г. завадила села Дечани и Истинић и побила се око воде за наводњавање. Истинићани су се затворили „у своје камените куће да тако непријатеља дочекају“.⁶⁶ Један путописац је забележио да је у селу Јунику (Ђаковица) видео 1873 године многобројне шиптарске куле.⁶⁷ Јуник, највеће метохиско село у пределу Реке, и данас је скоро сав од тврдих камених кула, као и Истинић, Дечани, Скифјан, Прилеп, Бец, Љумбарда, Вокш, Стреоц, Љубуша, Раушић, Љоца и многобројна друга насеља западним делом метохиске котлине, све од села Истока па до Ђаковице. Иван Јастребов, руски конзул у Призрену крајем прошлога века, наводи за овај крај да „Ниједно домаћинство није без двоспратне или троспратне куле.“⁶⁸ Куле су махом збијене једна до друге, као што је то примегио и један страни испитивач у селу Бабај Бокес (у пределу Река) почетком нашег века.⁶⁹

У неким метохиским селима прве куле су градили бегови на својим чифлукцима због надзора рада својих чифчија, као и летњег одмора. Таквих кула било је више, а многе су се одржале и до данас, као напр. у Грабовцу, Главичици, Љешану, Јабланици, Дугојеву итд. Чифчиски систем умногоме је утицао на тип сеоске куће, јер чифчија никад није био сигуран да ли ће га феудалац оставити дуже времена на истом имању, те је зато зидао махом привремену кућу. Осим тога, он није смео градити уопште бољу кућу без одобрења свога господара. У Призренском Подгору забележио сам предање да је познати феудалац из Призрена Махмут-паша Ротла (почетком XIX века) казнио једног сељака из околине Суве Реке једном турском лиром, зато што је без његовог одобрења направио у својој кући гостинску собу, што је, по његовом схватању, био знак еманципације сељака и његове тежње за удобнијим животом на који је имао право само феудалац.⁷⁰ У сваком случају, чифчиска кућа или кула морала је да буде скромнијег изгледа и за спрат нижа од бегове куле, која је својом висином накривљавала читаво село, а лепотом превазилазила све сеоске куће. Овим се хтело да и спољашним изгледом куле дође до изражаја моћ феудалаца, али такође и да се заштите бегове буле од погледа сељака.

Овакво схватање феудалаца одржавало се и у градовима, што је такође успоравало друштвени и привредни развој ових насеља, као што је то својевремено истакао познати српски социјалиста Д. Туцовић: „А варош у којој кула аге и бега високо стрчи изнад скромних кровиха занатлија и трговаца, не може да буде носилац националне културе и политичког напретка.“⁷¹

Првом половином прошлога века, као што је већ напред речено, многе чифчије и сточари у области Реке, између Пећи и Ђаковице, постали су власници земље. Тако је село Љубуша код Дечана, према традицији, купило колективно сав атар од Арслан-паше за неких 80 турских лира. У таквим селима куле су се појавиле раније него у осталом делу Метохије. Међутим, током друге половине XIX века неки феудалци су давали чак знатну материјалну помоћ многим својим чифчијама да граде куле, као Јашар-паша из Пећи, који је уступао бесплатно сељацима сву дрвену грађу из свога великог забрана у селу Љешану. Ова наклоност појединих феудалаца према чифчијама уследила је пре свега због тога што су се неки налазили на челу националног покрета за ослобођење од Турака, те су чинили све да придобију масе за себе, док је с друге стране ривалство између појединих феудалаца такође изискивало овакву помирљиву и благонаклону политику према сељаку који је постајао све непослушнији и самосталнији.

Кула у селима Метохије очувала је све доскора све елементе који је карактеристишу као тип утврђене станбене зграде. Она је редовно приближно квадратне основе (око 8 : 8, 9 : 10 метара и сл.), а такође и приближне висине, тако да даје изглед геометриског тела сличног коцки. Овакве димензије условљавају уску повезаност свих просторија међусобно, дају подједнако добар видик са свих страна, што је за ефикасну одбрану од велике важности. Темели куле су редовно од већег камена, ширине негде око 1

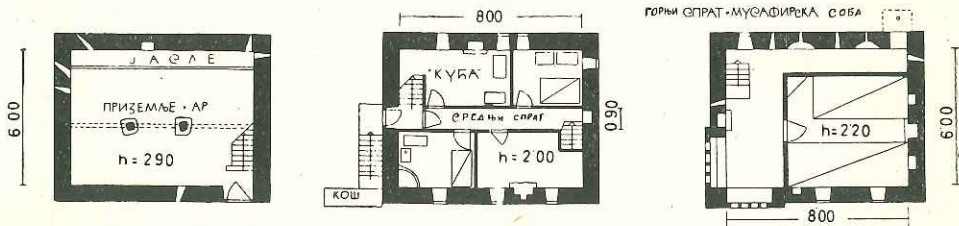

Сл. 3 — Беговска троспратна кула (десно) и чифчиска двоспратна кула (лево) у селу Крушецу код Пећи.

(Цртеж Арх. Зорана Петровића.)

метар, док се дебелина зидова постепено сужава, тако да на горњем спрату износи око 60 до 70 см. Ивице куле, као и оквири прозора, израђени су од тесаног камена. Метохиске куле су увек на два или три спрата (свега сам неколико видео на „четири ката“, као кулу Демуш Садика у Горњем Стреоцу и кулу Ос Даута из Истинића).

Двоспратна кула у приземљу редовно има стају („ахер“ или „ар“) за стоку. Ахер нема ниједан прозор, него само пушкарнице („franhija“),

Сл. 4 — Хоризонтални пресек двоспратне метохиске куле.

(Цртеж Арх. З. Петровића)

а понегде је при плафону горе узани и дужи прорез за вентилацију и светлост. Насред ахера стоји један масивни дирек на већем каменом постолу. Дирек на горњем крају има заглавље, преко кога је положена једна дебела греда звана „ћуприја“ која спаја два супротна зида, а преко ове положене су греде. Дирек на средини ахера и ћуприја преко њега носе дакле, сву унутрашњу конструкцију осталих спратова. Ахер је понегде подељен плотом или летвама у више одељака за разну врсту стоке. У ахеру, на све стране поред зида, направљене су јасле („grazhd“) од прућа. Улазна врата су увек једнокрилна, засвођена горњом страном, малих димензија, од дебелих храстових дасака, често обложених јачим плехом, са јаким бравом и мандалом, да се споља не могу никако отворити. У неким кулама у ахеру је издвојено једно одељење за кухињу и оставу. У том случају степенице за спрат налазе

се споља, због муслиманског обичаја да се жене заштите од погледа страних мушкараца. Иначе из ахера воде уске дрвене степенице на спрат, које се налазе на једном ниском подијуму одмах при улазу у ахер.

Степеницама се долази у један шири ходник — диванхану, која је нека врста претсобља. Дуж зида на диванхани приковане су јаке даске као шире полице на висини од 1 до 1,50 м, на којима се леги седи и спава. На овој висини често су и зидови мало истурени напоље, као какав мали балкон, што оживљава спољњи изглед куле. Овај део диванхане зове се „душеклак“; он је пун малих прозора у једном низу који су засвођени горњом ивицом. Ду-

Сл. 5 — Двоспратна камена кула у Пашином Селу (Катунди и Ри) код Пећи. Кош за кукуруз постављен је тако да заклања део дворишта одређен за жене.

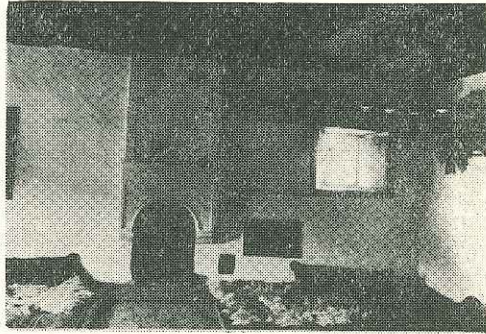
шеклак је код неких кула саграђен од дебелих кестенових или храстових дасака, ишаран често дуборезом геометриског цртежа, што све у знатној мери доприноси естетском изгледу куле. „Та дрвена конструкција, како

вели Михо Чакелја, заједно с конструкцијом крова, покривеним ћерамидама, даје фасади средњег дела куће онај изглед и архитектонски ритам, који све те незнате народне неимаре, без диплома техничких школа и факултета, ствара уметницима чијим се делима и стручњаци диве.⁷² Спољашњем изгледу диванхане поклоњена је велика пажња код сваке куле. У ту сврху понегде је употребљена комбинација печене цигле и камена. На овај начин такође су украшене код неких кула и ивице, оквир врата и прозора. Куле са диванханом од дрвета, старије су од осталих кула.

У једном зиду диванхане, који не чини фасаду куле, налази се једно удубљење у облику плитког долапа, нише, на пола метра висине, где се држе судови за воду. При дну овог удубљења је отвор за отицање воде — једна цев или камена плоча која стрши мало напоље, да се не би квасио спољашњи зид. Ово место зове се „абдесхана“, тј. умиваоник, водник, јер се ту људи умивају. Отвор на који излазе степенице ограђен је обично са две стране даскама или летвама, а са треће је зид. Негде постоје и врата, поклопац, на овом отвору, која се затварају само ноћу. У неким диванханама постоји мали камин за кување кафе преко лета. На једном зиду диванхане виси велика округла софра. Код већине кула диванхана је без таванице. Приликом какве свечаности гости остављају обућу у диванхани. На једном њеном крају, између гостинске собе и спољашњег зида куле, налази се узани, а дугачки ходник на чијем крају је клозет, чији су зидови истурени напоље. То су тзв. висећи клозети, док су неки озидани до темеља куле.

Главна одељење у свакој кули је соба за госте („oda e musafirve“) и она је редовно на највишем спрату (Сл. 6). У њој се задржавају само мушки одрасли чланови и гости, а жене никако, па ни онда кад од мушких чланова нема никога код куће. Зато Шиптари ову собу понекад зову и „oda e burrave“, тј. соба за људе, мушкарце. У њој спавају гости и неочењена кућна момчад. Гостинска соба увек је доста пространа, али ониска; она има редовно два прозора на истој страни, обично величине 60 : 80 см, окренута дворишту, ређе улици, ради предострожности. На прозорима су увек двокрилни дебели поклопци од тврдог дрвета. Они су на кули Реџеп Раме Куклеца у селу Истинићу 11 см дебели. Наспрам врата од собе налази се камин (оџак), који поред своје практичне стране, претставља врсту украса у гостинској соби, са засвођеном горњом ивицом, малом полицом изнад ње, а кад је доња чеона страна од камене плоче — меког шкриљца, онда је она мајсторски украшена каменорезом. У оџаку налази се с обе стране по једно гвожђе у облику малог коња („kali i oxhakut“) преко којих је једна полуга, такође од гвожђа, на коју се наслањају дрва. Испред оџака је тзв. „сандрач“; то је мали простор поплочан каменним плочама или печеним циглама, негде керамиком, око пола метра ширине, где се зими извлачи жар да се соба боље загрева. У новије време, између два прошла светска рата, почела се уносити у собе пећ, или фуруна добошара.

Од врата до камина је слободан простор, пролаз, широк 1 м, од набијене земље или дасака, бар једним делом. Овај простор се зове „arallak“ или

Сл. 6 — Гостинска соба у шиптарској кули на селу. (Фотографија Хигијенског института Србије — ХИС).

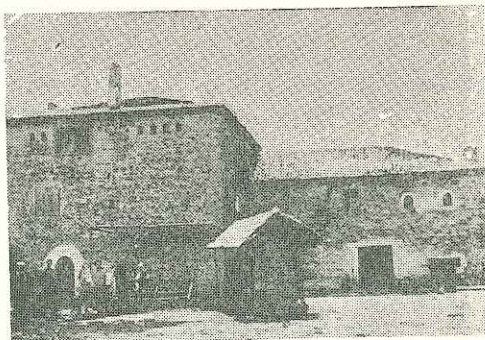
„ndermjet drunave“. Са једне и друге стране овог простора су черге од ко-стрети или ћилими, разасртри преко сена. Простор за черге оивичен је ниским и танким положеним гредама које задржавају сено да се не просипа по ара-лаку. Обично је једна черга већа и лепша од друге, и она се редовно налази на оној страни где су прозори, тј. на светлијој, лепшој страни, те се то сматра за почасније место и зове „çerga e madhe“ (тј. велика черга). То је место за одабраније госте. Поред зидова, на чергама, поређани су вунени јасуци, окићени везом и народним шарама у разним бојама. На врху велике черге, поред камина, је најпочасније место у соби и зове се „balli i oxhakut“, тј. чело оцака. Ту седи најпоштованији гост, пре свега барјактар, ако је при-сутан, или који старац познатији у фису. На том месту је преко черге про-стрто шарено сеџаде, или пак штављена овнујска кожа са великим руном („postaxhija“). На черги гости седе један до другог, поред зида, прекрштених ногу. С друге стране оцака је место за домаћина куће. Поред њега, у зиду је мала ниша где се држе цугум и џезве за кафу. Више ње се налази мали долап са поклопцима за остали прибор и друге ситније ствари. У дну собе постоји мањи плакар у коме се држи постељина. Поклопци долапа и плакара, као и собна врата, често су украшена богатим дуборезом или шарама у боји. У дну једне черге, до самих врата, налази се обично један ограђени кревет, који се у околини Пећи зове „трапазан“. На супротној страни, у дну друге черге, је слободан простор од набијене земље, оивичен уграђеним клупама, на којима зими седе млађи укућани око мангала са жаром. Ту се зими држи и обућа. У овом делу собе, у углу, налази се обично један већи долап, или неколико малих полица једна изнад друге, на које се поређају судови и посуђе приликом доношења оброка. У неким кулама овај долап има двокрилни поклопац, а споља, у диванхани, мањи отвор, такође са поклопцем, да би ту жене могле ставити храну, а да не морају улазити у собу. Иначе морају куцати на врата да би неко од домаћих изашао и прихватио јело које оне носе. Разуме се, и ово је у вези са верским муслиманским обичајем да страни мушкарци не виде жене. Овај долап у соби такође је изрезбарен. Горња ивица зида у соби често је од самих полица, узиданих или од дасака. Ту се држи стакларија, порцелански или бакарни тањир, или се поређају крупне јабукe и дуње. У дну собе је чивилук на зиду који је раније пре свега служио за вешање оружја. На једној страни зида виси петролејска лампа, са друге гусле, или чешће шиптарски народни инструменат „ћифтелија“ — тамбурица са две танке жице. Таваница је од уских дасака украшених правим линијама по ивици, оне су наслагане тако да ивица једне покрива ивицу друге, те и овај распоред има свој естетски ефекат.

Уопште узевши, гостинска соба у шиптарским кулама Метохије пружа слику уредности, чистоће и склада, улива домаћу топлину и изражава госто-љубље које влада у овом крају, као и смисао домаћих људи за лепоту и удобност. Интересантно је да је шиптарска гостинска соба у свим сеоским кулама скоро до танчина истоветна, нарочито што се тиче распореда у њој. Ово долази пре свега од истог начина живота, навика и понашања људи у овом крају.

Кровна конструкција код метохиских кула врло је ниска, те сами спољни зидови долазе до већег изражаја. Кров им је увек на четири слива и никад није покривен даскама или сламом, него увек ћерамидом или црепом, што није случај код многих кула у другим областима о којима је напред било речи. На крову је баџа. Некада се на једном крају крова уздизала осматрач-ница („karollhana“ — караула) са које се мотрило да ли се непријатељ при-миче кули. Оне су порушене за време младотурске владавине (око 1910 г.),

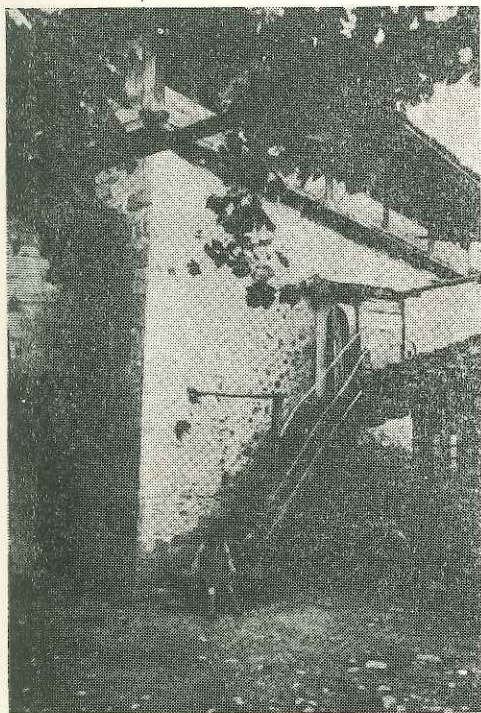
а Цвијић их је видео око 1900 г. у овом крају.⁷³ Барон Нопча помиње осматрачнице на кулама у Северној Албанији, како смо напред навели.

Троспратна кула претставља један други тип метохишке куле. Ово је кућа имућнијих људи на селу. Двоспратна кула, о којој је напред било речи, заступљена је махом у унутрашњости Метохије и поглавито је од ћерпича грађена. Троспратна кула се разликује од двоспратне по томе што се на првом спрату налазе „ћилери“, тј. собе за брачне парове, а код неких и „кућа“, тј. кухиња („shpija“, „shpija e zjagmit“, „shpija e grave“=кућа, огњиште, кућа за жене). Ћилери су малих димензија, са по једним малим прозором који гледа у двориште. Многе куле према улици немају уопште ни један отвор, зато су неки путописци забележили да су метохишке куле уопште без прозора. Међутим, у Метохији

Сл. 7. Троспратна камена кула браће Хиљај у Доњем Стреоцу код Пећи.

таквих кула уопште нема, нити се памти да их је икад било; прозори недостају само у приземљу, као што је већ наведено. У ћилерима плафон је нижи него у гостинској соби, а патос је од набијене земље. Овде је намештај једноставан: један широки кревет од дасака („shtrat“) и два већа ковчега („arka“) ишарана бојама или дуборезом, у којима жене држе рубље и одело, а преко дана на њима је наслагана постелина. У једном углу ћилера је уздигнут под од цигале, бетона или дасака, нешто нагнут према зиду, на чијем дну се налази мали отвор. Ово је једна врста купатила („hamamxhik“), које може да буде ограђено даскама до плафона, или нижим параваном. По зидовима висе мараме, одела, преслица, лампа или „фитиљача“ („gaz“), огледало, као и други ситни предмети. У ћилерима се не ложи, него се они загревају мангалом, а кад ту спава мало дете или болесник, онда се уноси фуруна. Неке троспратне куле имају постављене степенице споља до првог спрата, затим иду унутрашњом страном за горњи спрат, али тако да ћилери остају изоловани од ових степеница док из ахера иду

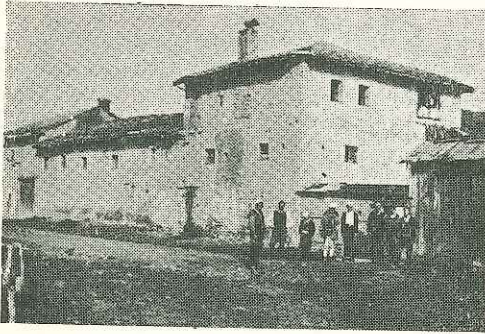

Сл. 8. Тип куле са спољним степеницама (околина Ђаковице) (Фото ХИС).

друге степенице за први спрат, којим се служе само чланови породице. Ако је кула на четири спрата, што је на селу реткост, онда је највиши

спрат опет намењен само мушкарцима, док су остали спратови испуњени ћилерима и оставама.

Шиптари у Метохији живе у великим породичним задругама, које понекад броје и преко 80 чланова (као задруга Сокољ Геге Башора и Османaj у селу Бураковцу), док су породичне задруге са 20 или 30 чланова сасвим обична појава. У том случају у кули нема довољно простора за све њих, те је поред ње направљена дугачка задружна кућа, хотелског типа, за становање. Сл. 9.

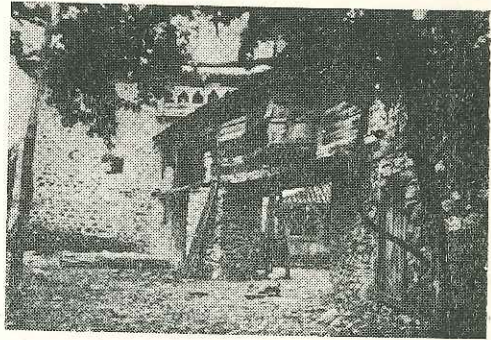
Сл. 9. Кула и задружна дугачка кућа Османа Тафиља Кељменда у Пашином Селу код Пећи у којој живи око 30 чланова домаћинства. Приземље је од камена а остали део куле од ћерпича.

У Метохији се налази понегде и на кулу у којој живе српске породице. Додуше, то су махом куле купљене од Шиптара, а уколико су их сами Срби градили, оне ретко када имају квадратну основу и друге карактеристичне облике шиптарске куле у Метохији. Тако ове имају веће прозоре, немају издвојену гостинску собу итд. Иначе, као што је напред истакнуто, у турско доба сељак није смео да има велику и лепу кућу све до средине XIX века, што је зависило од воље бега — феудалца, а то је пре свега важило за српске чифчије. Кула је у своје време, поред осталог, била и израз самоуверености, самосталности и пркоса времену и људима. У то доба личне и имовинске несигурности, српске породице, због своје малобројности и општег положаја у овом крају, нису прибегавале овом начину одбране, којим су се служили њихови суседи Шиптари. Српске породице радије су и спољашњим изгледом куће изражавале своју економску и личну скромност, те су се у таквим приликама стављале под окриље својих суседа Шиптара у дотичном крају, а нису се утврђивале у каменим кулама.⁷⁴

Куле у Метохији градили су у прво време махом *мајстори из Дебра* и околине, тзв. „Дибрани“. Најпознатији мајстор који је у прошлом веку зидао куле са својим радницима по Метохији био је неки Дибранин — „устах“

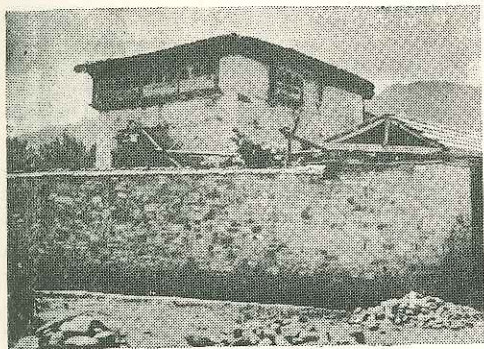
Ако је кула само на један спрат, онда је дугачка кућа поред ње приземна, а ако је кула троспратна, онда је кућа за један спрат нижа од ње. Између овакве куће и куле увек су једна врата, а ако се кућа налази на отстојању од куле, онда су ове две зграде повезане мостом, озиданим са обе стране (Сл. 10).

Кула је редовно ограђена високим зидом, или јаким плотом који је покривен трњем из кога стрше зашиљени кочевци. Поред куле, према улици, налази се капија, на чији се изглед и јачину такође обраћа пажња, па је више пута обложена и гвожђем, тако да је све у складу са кулом (Сл. 11).

Сл. 10. Кула у Дечанима спојена покривеним мостом са задружном кућом. (Фото ХИС).

(тј. најбољи мајстор) Мехмети. У неким местима зидао је по који мајстор и из других крајева: Подрима, Сиринаћа, Сретечке Жуше итд., али су они ређи и мало познати у Метохији. Дебрани су обично подизали само зидове и стављали кулу под кров, док су све остале послове радили *домаћи људи*, нарочито диванхану, гостинску собу и сву осталу дрвенарију, уколико се друкчије не би погодио власник са Дебранима. Западним ободом Метохије неке су куле грађене врло брижљиво, при чему се обрађала нарочита пажња

Сл. 11. Тип метохиске куле са дрвеном конструкцијом диванхане, опасана високим каменим зидом (Фото Туристичког савеза АКМО).

естетској страни. У овим селима има изврских мајстора дуборезаца и дрводеља, који су своју умешност испољавали и у украшавању диванхане, врата, полица, таваница итд. у својим и туђим кулама. На тај начин у данашњим метохиским кулама уткана је и грађевинска умешност и укус самих власника кула, уз признату грађевинску способност дебарских зидара. „Метохиска кула, вели проф. Којић, претставља сасвим специфични тип сеоске куће. . . која је добила у Метохији стандардну структуру и типизирани облике.“⁷⁵

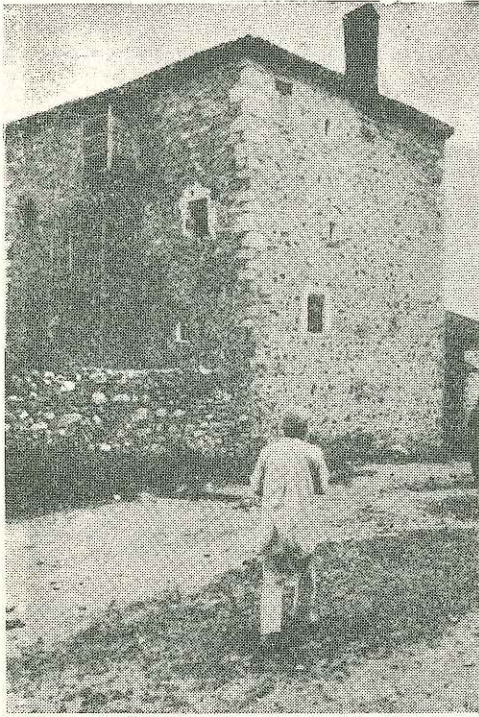
Дебрани су градили куће и по Црној Гори, па и у Македонији и Северној Албанији, али свака од

ових географских области дала је кули и кући уопште своје специфичне карактеристике, тако да, на пример, куле у Македонији одударају умногоме од метохиских кула. „Једноставна, пише проф. Којић, али господска спољна обрада, позитивни су знаци високе грађевинске културе мајстора и сопственика велике архитектонске вредности куће. . . Арбанашка кула . . . је често у свом унутрашњем уређењу постала врло слична балканској кући.“⁷⁶

Промене у метохиској кули. Као што се видело током овог излагања, кула је у почетку пре свега била одбранбени објекат. У Метохији она је постепено претворена у утврђену кућу за становање. Међутим, током времена она је претрпела извесне промене и изменила изглед праве куле. Тако, у Призренском Подгору кула је изменила своје основне димензије и претворила се у дугачку станбену зграду на спрат, задржавши само неке облике куле — јаке дебеле зидове, приземље без прозора, а са много пушкарница, релативно мале прозоре на спрату итд. Таквих кућа има у већем броју и у Метохији, које народ ипак назива кулама. Па и на оним зградама које претстављају тип праве куле, током времена учињене су извесне промене. Наиме, за време младотурске владавине порушене су све осматрачнице на крововима кула, тако да је једна од очигледних карактеристика овога типа утврђеног стана изгубљена још пре пола века. У исто време било је наређено да се прозори у гостинској соби прошире, што је на многим кулама и учињено. Током времена, нарочито између два прошла светска рата, неке су куле преправљене, отворани су нови прозори или врата на њима, а на неким, нарочито у варошима, додати су чак и балкони. После Другог светског рата опет су на кулама учињене извесне промене. Сл. 12. Из хигијенских разлога биле су предузете извесне мере ради асанације кула. Стока је уклоњена из приземља, порушени су висећи клозети, а прозори су проширени

на многим ћилерима. Све је то у доброј мери изменило спољашњи карактеристични изглед куле.

У Метохији куле су се градиле све до краја Првог светског рата. За време старе Југославије су се подизале знатно мање, док их од Народне револуције нико више и не гради, јер је ново, социјалистичко уређење наше земље загарантовало слободу, равноправност, личну и имовинску безбедност сваког нашег грађанина, те је кула, као тип утврђене станбене зграде, сасвим преживела.

Сл. 12 — Четвороспратна камена кула Демурш Садица Краснићи у Горњем Стреоцу код Пећи на којој су накнадно проширени неки прозори (Фото ХИС).

куле требало је да улије поштовање код спољњег света. Домаћинство, које је имало кулу, било је цењено без обзира на његову економску моћ. Зато су, поред осталог, и средњи сељаци подизали у већем броју куле по Метохији. Највећа и најлепша гостинска соба у селу служила је, по потреби, свакоме суседу за већу домаћу свечаност. Власник је радо уступа, јер се у њој окуља много познатих и непознатих људи који се диве тако лепој соби и кули, те стичу позитивно мишљење о њеном домаћину.

Али све то није само обична сујета. Ово има и свој практичан циљ, јер ће домаћин доброг гласа увек бити поштован, он ће лакше наћи пријатеље од којих ће узимати или давати им девојке, а кавгације и изгредници неће се лако одлучити да предузму нешто против домаћинства које је заштићено солидном кулом.

Кула стоји у уској вези са традиционалним шиптарским гостопримством. Пролазник који ни чуо није за домаћина дотичне куле, може да сврати у свако време у њу, јер у метохиској кули мора бити обавезно гостинска соба

4. *Ейнојсихолошка и фолклорна сцџрана у појави метохиске куле.*

— Напред смо изнели да су на појаву куле у Метохији утицали друштвено-економски и физичко-географски фактори. Међутим, осим наведених елемената, у овом правцу утицао је у знатној мери и *ейнојсихолошки моменати*. У доба личне и имовинске несигурности она је била и један одраз јунаштва које пркоси непријатељу, безакоњу и анархији, а у исто време одражава самопоуздање, веру у сопствену моћ власника куле. Она је била одраз „чојства и јунаштва“ патријархалног човека у прелазном периоду слабљења и пропадања старог феудалног друштва и стварања нове ситне буржоазије на селу. Тај дакле, патријархални човек, који је постао власник земље, осећао се све сигурнијим и јачим, па је тежио да то на неки начин и спољном формом изрази. Спољашња репрезентативност

која је сваком добронамерном човеку отворена. И са те стране, дакле, кула има посебно место у друштвеним односима и народној психологији.

Овакво или слично схватање народа о кући појавило се у извесној мери и у другим крајевима, у Црној Гори и Македонији. У Горњореканским селима (Македонија) „Исту поноситост коју налазимо у држању и ношњи, пише проф. Недељковић, налазимо и у горњореканском начину зидања домова . . . Сву двадесетогодишњу печалбарску уштеду троше, да сазидају само што већу и што лепшу „кулу“ . . . сањају само о томе како ће сазидати највећу „кулу“ у Горњој Реци.“⁷⁷

Какво место заузима појам куле у етнопсихологији неких наших народа, најбоље сведочи уосталом њихов фолклор, односно њихове јуначке народне песме у којима је обиље података о овом типу куће која је увек везана за имена њихових јунака. Кула је оличење моћи и јунаштва многих историских личности или незнатних делија који из ње врше херојске подвиге, а што је народни певач знао да уобличи тако да ти описи куле не преставају само књижевни израз народа, него и занимљив материјал за научну обраду. Кула у народној поезији могла би се обрадити као посебна тема, али ми ћемо се овде дотаћи те занимљиве материје ради најопштије илустрације етнопсихолошке стране појаве кула, задржавајући се овом приликом само на оним примерима кула које и сада постоје, или су доскора постојале, у Косовско-метохиској области, Црној Гори и Далмацији.

Детаљни епски опис куле се даје у песми „Женидба сина Ивана Сењанина“:

„Гради кулу сењски капетане
Насред Сења града бијелога
У дубину од тридест лаката
У ширину од тридест табана,
У висину од тридест тавана,
Куцало му пет стотин чекића
И пет стотин дјецe шегрчадџ,
Градио је за девет година;
Дувар зиђе, дукатима ниже,
Шиндру теше, у сребро је меће.
Пошто Иван начинио кулу,
Око куле камену авлију,
На авлију гвоздену капију,
На капију врата од челика,
Преко врата мандал од мазије.“⁷⁸

У познатој српској народној песми „Марко Краљевић и Муса Кесеџија“ опева се одметање Мусе Арбанаса од султана, који, да би могао извести своје подвиге и осветничке намере, пре свега зида чврсту кулу:

„У приморју кулу начинио,
око куле гвоздене ченгеле,
вјеша цару хоце и хаџије.“⁷⁹

Једна друга српска народна песма, „Сестра Леке Капетана“, описује дворове Леке Дукађина у Призрену и госпоштину која је у њима владала, чиме су биле завидљиве „три српске војводе“ (Краљевић Марко, Милош Обилић и Реља од Пазара), а поред чардака Лека је имао и „бијелу кулу“:

„Скочи Лека ријеч не порече,
Оде Лека на високу кулу.“⁸⁰

У Горњој Реци народ пева и прижељкује кулу „од девет ката, а врата од дуката.“⁸¹

У Црној Гори, поред сличних епитета и пажње коју народ поклања кули, у једној народној песми се изражава забринутост о њеном стању, па се између осталог каже:

„Давор-куло, остала ми пуста!
Лани сам те пуну начинио,
Покрио те циглом од Црмнице,
Па си љетос мени прокапала.“⁸²

Куле су играле значајну улогу и у појединим борбама Црногораца са Турцима, нарочито у пограничном појасу између Црне Горе и Албаније, што се може видети и из познате Његошеве песме „Кула Ђуришића“, у којој се износи ток борбе која се одиграла априла 1847 г. у Црмници:

„Ђуришића кулу уграбимо,
напунимо кулу дебехане,
јер ако је уграбише Турци,
биће на њој веља погибија,
из куле их изгнати нећемо...
пушке грме, падају јунаци...
није лако куле узимати.“⁸³

Из једне фоклорне песме Марка Миљанова, шаливога карактера, види се да су и појединци, који су иначе били врло сиромашног стања, имали амбицију да граде кулу:

„Кулу гради Вељовић Илија,
Кулу гради, а вечеру тражи“...⁸⁴

У *арбанашкој народној епизи* кула је такође чест мотив. У једној таквој песми пева се о Аги Имеру који је отишао далеко од куће у туђину где се задржао 12 година. Једном он усни ружан сан да су га нашле три велике невоље, наиме: млада му се преудала, мајка ослепела, а кула срушила, те казује то ујутру својим друговима и креће на пут:

„Diqysh nusja m'u ki'martue,
Edhe nana m'u kish qorrue,
Kulla grafsh m'u kish grafshue.“⁸⁵

„Млада ми се жена преудала,
Стара мати без очију остала,
Кула ми се са земљом сравнила.“

Познати јунаци у песмама босанских муслимана Мујо и Алија, омиљени су и у шиптарској народној епизи. У једној таквој песми Мујо долази у Бехурове куле чије су собе биле претворене у прави музеј Бехурових трофеја, међу којима су се налазиле главе и оружје Мујиних пријатеља, док је једна соба била претворена у праву чебану — напуњену врећама барута све до тавана.⁸⁶

У селу Болетину код Косовске Митровице живео је познати Иса Болетини, који је водио честе борбе против турске власти, како је напред поменуто. У једној песми опева се једна таква његова борба против турске војске, у којој буде рањен, те се повлачи у кулу, даље пружа отпор и не предаје се жив непријатељу:

„Isa begi konka varrue
Asht ra n'kulla me u mjekue,
Po i lidh varrët me 'i mahramë:
„Bini shokë, t'a bajmë piskamë,
Jam Shiptar, nuk dal i gjallë
Per pa m'ra zjarmi në qafë!“

„Иса-бег је ране задобио,
У кулу се рањен повукао,
Марамом је ране повезао:
„Напред браћо, он је повикао,
Ја сам Шиптар, до смрти се борим,
Жив се не дам, пре ћу да изгорим!“

У Дреници народна песма описује како је за време старе Југославије, (1924 год.) по наређењу владе, војска опколила топовима познатог одметника од тадашње власти Азем Бејту, који се затекао у својој кули у Галици:

„Nimi vetë ja rrethojnë kullen,
Nimi vetë krejt Galicen,
Pesqind vetë Mikushnicen,
Mikushnicen me Lubovec. . .
Krisi topi na i ra kullës.
Çka ka kulla qi po dridhet? —
Azem Bejta nuk po lidhet.
Lumja kulla ko ka mbrenda, —
Azem Bejten me shtatë zemra“.⁸⁷

„У кули га хиљаду опколе,
Хиљаду сад опколе Галицу,
Пет стотина село Микушницу,
Микушницу па и Љубовицу. . .
Тад на кулу грунуше топови.
Шта је кули те се тресе тако? —
Жив се Азем не даје никако.
Благо кули ког' у себи скрива, —
Азем Бејту са седам срца жива.“

Јунака једне друге народне песме из Метохије, Мехмета Даца Галицу, опколила је турска војска топовима, а он се из куле бранио само са два своја друга. Кад су га Турци позвали да изиђе из куле, пошто му је султан све опростио, он пркосно одговара:

„Dovleti me m'pasë falë mue
Me asqer s'em kish rrethue;
Me asqer, unë vet i tretë.
Kulla e jeme lifton vetë,
Lifton vetë deri n'aksham.“⁸⁸

„Да је мени султан опростио,
Он ме не би војском опколио;
Он са војском, а ја са два друга.
Кула моја бориће се сама,
Бориће се до самог акшама.“

За време Турака, неко време, било је забрањено цивилним лицима да улазе у Пећ и Ђаковицу под оружјем, што је изазивало честе сукобе између Шиптара и турских заптија. Једном дође под оружјем у Ђаковицу неки Брахим Садику из села Јуника, кога опколе турски жандарми да га разоружају. Међутим, он ту срамоту не може да поднесе, него, опомињајући их да има тврде куле у Јунику, осу на њих ватру усред чаршије:

„I kam kullat midis Junikut,
Kanë temelin prej çelikut. —
Anë e m'anë timin ja qiti,
Vorrin babes s'ia koriti.“⁸⁹

„Имам куле сред Јуника,
Темељи им од челика. —
Ватру осу на све стране,
Оцу гроб не осрамоти.“

У једној песми, коју сам фрагментарно забележио у Дечанима 1957 г., пева се о неком Халил Мехмету из Вокпа (Ђаковица) који из осматрачнице на својој кули пружа турској војсци отпор која га је опколила „са тридесет топова“, управо „као Мујо у времена своја“:

„Halil Mehmeti kopilane
Nisi pushken n'karollhane.
Porsi Muja n'kohë të vet —
Tridhetë topa n'kullë i pret.“

Овај исечак из народне епике, и у овако скромној мери, даје довољно јасну слику о томе какву је улогу играла кула у претстави и духовном животу становништва Метохије, па и суседних и других крајева које смо овде узгред упоредно обухватили.

Разуме се, сада све то припада прошлости, тј. оном времену које је својим друштвеним уређењем наметало или омогућавало овај тип утврђене станбене зграде и тиме јој одређивало тако важно место у народном схватању и фолклору.

Метохиска кула, као што се види, претставља један изразити и специфични тип фолклорне архитектуре и фолклорне претставе и доживљаја у овоме крају, чији су извесни примерци и од високе архитектонске вредности. И ово указује на потребу да се поред поменуте Јашар пашине куле у Пећи, стави под заштиту државе још и неколико сеоских кула, које су од значаја за културну историју овога краја.

Данас, у нашим новим друштвеним условима, када су створени равноправни односи међу свим нашим народима, а просвета и култура све више продире и у најзабаченија села, и у новим економским приликама, када не постоје више ни феудалци, ни сеоски богаташи, — кула је сасвим изгубила своју ранију улогу и значај, те претставља само докуменат о приликама које су у прошлости владале у овом крају. Међутим, кула је такође доказ високе грађевинске културе и естетског укуса метохиског сељака уопште, као и материјализовани одраз етнопсихологије прошлих владајућих класа и протеклих времена.

НАПОМЕНЕ

- ¹ К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд 1923, стр. 24.
- ² Исто, 24.
- ³ С. Новаковић, Српске области X и XII века, Гласник српског ученог друштва, XLII, Београд 1880, 121.
- ⁴ А. Дероко, Средњовековни градови, часопис „Југославија“, св. VI, Београд 1952, 72.
- ⁵ I. M. Zdravković, Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu od 1952—1956, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, I, Priština 1956, 335.
- ⁶ К. Костић, Наши нови градови на југу, Београд 1922, 1.
- ⁷ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, I, Београд 1922, 388.
- ⁸ А. Дероко, Средњовековни градови у Србији. . . , 22.
- ⁹ М. Чакеља, Један пример народног неимарства из села Дечана, Гласник Скопског ученог друштва, IV, Скопље 1935, 217—220.
- ¹⁰ A. Haberland, Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien, Wien 1918, — у књизи „Bota shqiptare“, Tiranë 1943, 339—341.
- ¹¹ M. Lutovac, La Metohija, Paris 1925, 56.
- ¹² E. Çabej, Kulla shqiptare, „Bota shqiptare“, Tiranë 1943, 338.
- ¹³ F. Babinger, Ewlija Tschilebis Reiswege in Albanien, Berlin 1930, 9—28.
- ¹⁴ A. Boué, La Turquie d'Europe, II, Paris, 1840, 273.
- ¹⁵ C. Coon, The mountains of giants, a racial and cultural study of the North Albanian mountain Ghegs, Cambridge, USA, 1950, VIII — 105, — наведено према М. С. Филиповићу у Гласнику Етнографског института Српске академије наука, II—III, Београд 1957, 1033.
- ¹⁶ A. Haberland, op. cit., p. 339—341.
- ¹⁷ К. Штајнмец, Од Адрије до Црнога Дрима (превод), Скопље 1911, 21—24.
- ¹⁸ L. Mihačević, Po Albaniji, Zagreb 1911, 10.
- ¹⁹ Franz Baron Nopcsa, Haus und Hausrat im katolischen Nordalbanien, Sarajevo 1912, 39.
- ²⁰ Исти, Aus Šalja und Klimenti, Sarajevo 1910, 29.
- ²¹ А. Јовићевић, Малесија, Насеља XV, Београд 1923, 36.
- ²² Ј. Г. Хан, Путовање кроз поречину Дрина и Вардара 1865 (превод), Београд 1876, 125.
- ²³ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво I, 342.
- ²⁴ Н. Крешевљаковић, Куле и оаци у Босни и Херцеговини, Наше старине, II, Сарајево 1954, 71—73.
- ²⁵ Vid Vuletić Vukasović, Narodna kuća ili dom s pokuštvom u Dalmaciji, u Hercegovini i u Bosni, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, I, Zagreb 1898, 31, 43.
- ²⁶ Ш. Солдо, Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини, Београд 1921, 21.
- ²⁷ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, I, 361, 366.
- ²⁸ П. Ровински, Черногория, Сборник одјеленија рускаго јазика и словесности императорски академии наук, том LXII, N° 3, Санктпетербург 1897, 447, 448.
- ²⁹ П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, Насеља, XV, Београд 1923, 166.

- ³⁰ Ј. Ердѣлановић, Кучи — племе у Црној Гори, Насеља, IV, Београд 1907, 248, 249.
- ³¹ Н. Hecquard, Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie, Paris (s.a.), 96, 97.
- ³² Ј. Крунић, Шћиптарска кула Плава као тип стана, Зборник радова Архитектонског факултета 1953—1956, Београд, 174.
- ³³ С. Томић, Дробњак, Насеља, I, Београд 1902, 412, 415.
- ³⁴ А. Јовићевић, Црногорско Приморје и Крајина, Насеља, XI, Београд 1922, 56.
- ³⁵ В. Којић, Горња села на Полуострву Врмцу, Споменик Српске академије наука, СШ, Београд 1953, 188, 189.
- ³⁶ Исти, Сеоска архитектура у Боки Которској, часопис „Југославија“, св. VIII, Београд 1954, 42, 43.
- ³⁷ Исти, Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949, 40, 41.
- ³⁸ А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 20.
- ³⁹ Д. Недељковић, Горњореканска етнопсихолошка група, Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље 1934, 118.
- ⁴⁰ Ј. Хаџи-Васиљевић, Скопље и његова околина, Београд 1930, 203.
- ⁴¹ Ј. Ф. Трифуноски, Дебар — антропогеографска испитивања, Гласник Етнографског института Српске академије наука, II—III, Београд 1957, 273.
- ⁴² Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, III, Београд 1911, 1003—1005.
- ⁴³ Б. Русић, Жупа Дебарска, Скопље, 1957, 26, 27.
- ⁴⁴ В. С. Радовановић, Тиквеш и Рајец, Насеља, XVII, Београд 1924, (легенда испод фотографије у прилогу рада).
- ⁴⁵ В. Којић, „Докторова кула“ у Београду, Гласник Етнографског института Српске академије наука, II—III, Београд 1957, 435.
- ⁴⁶ Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, Насеља, I, Београд 1902, СХХ, СХХ.
- ⁴⁷ Б. Нушић, Косово, опис земље и народа, II, Нови Сад 1903, 103.
- ⁴⁸ Исто, 104.
- ⁴⁹ М. Радека, Кроз Качаничку Клисуру на Косово Поље, Југославија у слици и речи, I, Београд 1927, 507.
- ⁵⁰ Према теренским белешкама Р. Павловића.
- ⁵¹ Ј. Цвијић, Основе. . . стр. 1160.
- ⁵² Т. Р. Станковић, Путне белешке по Старој Србији 1871—1898, Београд 1910, 127.
- ⁵³ Ђ. Крстић, Колонизација у Јужној Србији, Сарајево 1928, 18.
- ⁵⁴ Г. Божовић, Преко Чићавице кроз качачку крајину, Југославија у слици и речи, I, Београд 1927, 506.
- ⁵⁵ М. Краснићи, Дуље — насеље у Призренском Подгору, Гласник Етнографског института Српске академије наука, II—III, Београд 1957, 364.
- ⁵⁶ Исти, Сува Река — антропогеографска испитивања — (рукопис).
- ⁵⁷ Isti, Orahovac — antropogeografska monografija varošice —, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, II, Priština 1957, 102.
- ⁵⁸ Исти, Метохија, часопис „Земља и људи“, св. 3, Београд 1953, 33.
- ⁵⁹ К. Костић, Наши нови градови. . . , 78—81.
- ⁶⁰ Shtj. Gjeqovi, Kanuni i Lek Dukagjinit, Shkoder 1933.
- ⁶¹ Ј. Цвијић, Основе. . . , 1268.
- ⁶² Kr. Frashëri, Lidhja e Prizrenit 1878—1881, Tiranë 1956, 29, 30.
- ⁶³ П. Шобајић, Белопавлићи. . . , 172.
- ⁶⁴ М. С. Филиповић, Бијели Павле, Историски записи, I, св. 3—4, Цетиње 1948, 176.
- ⁶⁵ В. Којић, Стара профана архитектура, часопис „Југославија“, св. XIII, Београд 1957, 72, 73.
- ⁶⁶ Г. М. Макензијева и А. П. Ирбијева, Путовања по словенским земљама Турске у Европи, (превод) Београд 1868, 265, 509.
- ⁶⁷ М. С. Милојевић, Путопис дела праве (старе) Србије, III, Београд 1877, 18, 19.
- ⁶⁸ И. С. Јастребов, Стара Србија и Албанија, Споменик, XLI, Београд 1904, 18.
- ⁶⁹ E. Barbarich, Albania, Roma 1905, 255.

- ⁷⁰ М. Краснићи, Сува Река. . .
- ⁷¹ Д. Туцовић, Србија и Арбанија — Један прилог критичи завојевачке политике српске буржоазије —, издање „Културе“, Београд—Загреб 1945, 73.
- ⁷² М. Чакеља, Један пример народног неимарства. . . , 217.
- ⁷³ Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми. . . , СХИХ, СХХ.
- ⁷⁴ М. Крaсnići, Orahovac . . . , 123.
- ⁷⁵ Б. Којић, Проблеми у развоју савремене сеоске архитектуре, Преглед архитектуре, бр. 3, Београд 1955.
- ⁷⁶ Исти, Стара кућа у Пећи, Ђаковици и Призрену, Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI, Скопље 1936, 339—431.
- ⁷⁷ Д. Недељковић, Горњореканска етнопсихолошка група, 118, 119.
- ⁷⁸ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, VII, Београд 1900, 131.
- ⁷⁹ Исто, књ. II, Београд 1953, 390.
- ⁸⁰ Исто, 230.
- ⁸¹ Д. Недељковић, Горњореканска етнопсихолошка група, 119.
- ⁸² П. Ровински, Черногория, 447, 448.
- ⁸³ П. П. Његош, Целокупна дјела, II, Београд 1953, 184, 186, 196.
- ⁸⁴ М. Миљанов, Целокупна дела, Београд (s. a.), XLI, издање „Народне просвете“.
- ⁸⁵ Kangë popullore shqiptare të Kosovë—Metohis, I, Prishtinë 1952, 81.
- ⁸⁶ Visaret e kombit, II, Tiranë 1937, 57.
- ⁸⁷ Kangë popullore shqiptare të Kosovë—Metohis, II, Prishtinë 1953, 140.
- ⁸⁸ Исто, 85.
- ⁸⁹ Исто, 112.

R é s u m é

Mark Krasnići

LES KULA (MAISONS-FORTERESSES) EN METOHİJA

Metohija est un bassin d'effondrement tectonique au sud du notre pays, dans la Région Autonome de Kosovo et de Metohija, dont la bordure occidentale est formée par les hautes montagnes de Prokletije. Le chef-lieu de Metohija est Peć. Dans cette région est répandu un type particulier d'habitation fortifiée — la kula. Les kula les plus anciennes ont été construites par les seigneurs féodaux locaux (beys) à Peć et à Đakovica. Il y a actuellement, à Peć, encore 15 kula de pierre bien conservées, dont la plus belle, celle de Jašar-pasha, a été placée sous la protection de l'Etat comme monument historique.

En Metohija la kula est devenue le type d'habitation pour des larges couches de la population au cours du XIX-e siècle. Dans les villages, les premiers à construire de telles habitations étaient des gens aisés, c'est à dire de gros propriétaires de campagne qui augmentaient leurs propriétés foncières en achetant les terrains des seigneurs féodaux dont la puissance s'affaiblissait graduellement avec le declin de l'autorité ottomane dans ces régions. Cependant, son origine est due à l'influence d'un grand nombre de facteurs divers de caractère social-économique et géographique-naturel: le régime féodal, l'anarchie qui regnait souvent à l'époque de la domination turque et surtout la vendetta fort répandus en ces parages. Tous

ces éléments ont contribué à ce qu'on utilise, dans une large mesure, les favorables ressources naturelles qu'offre cette région pour la construction des fortes kula, c. à d. des pierres et l'abondance de bois de construction dans les forêts qui recouvrent les pentes des montagnes voisines. Finalement, le moment ethno-psychologique, c. à d. la conception de la kula et de la maison en général chez les Albanais (Shqyptars) qui forment la majorité de la population de Metohija et qui ont bâti de telles maisons dans cette région, a aussi joué, dans ce sens, un rôle important. Cette conception albanaise de la kula se manifeste de la meilleure façon dans un grand nombre de leurs chants populaires, dans lesquels on décrit ce type d'habitation fortifiée.

La kula des Balkans est d'origine méditerranéenne et elle était répandue autrefois en Bosnie-Herzégovine, au Monténégro, en Macédoine, en Albanie et en Grèce est sporadiquement aussi dans la Bulgarie de l'Ouest et en Roumanie. Cependant, elle ne devint, en aucune de ces différentes provinces, l'habitation des larges couches de la population comme elle l'est en Metohija, où même de nos jours il y a de nombreux villages entre Peć et Đakovica, pour ainsi dire entièrement composés de kula de pierre à deux ou à trois étages, comme par ex. à Ljodža, Raušić, Streoce, Istinić, Dečane, Ljumbarda, Vokš, Junik, Prilep, Skifjan, Babaj Boks etc.

La population de Metohija traite de kula tout maison de village ayant plus d'un étage, sans tenir compte du matériel dont elle est construite et de sa forme. Cependant, la véritable kula dans cette région est généralement bâtie en pierre ou en briques cuites, à la base en forme de carré ou approximativement quadrangulaire, à deux ou à trois étages, aux murs épais avec de petites fenêtres aux étages supérieurs tandis qu'au rez-de-chaussée il n'y a point de fenêtres, qui y sont remplacés par de nombreuses meurtrières, la porte d'entrée étant petite et construite en bois dur. Le rez-de-chaussée sert principalement pour mettre à l'abri les bestiaux. De là, un escalier conduit au premier étage où se trouve la divanhana (une espèce de vestibule), généralement avec une petite plateforme en saillie au-dessus du rez-de-chaussée, qui ressemble à un petit balcon, avec une longue file de petites fenêtres. Cette partie de la kula s'appelle „dušaklak“ et peut être construite, en partie, de bois dur, de sorte que cette combinaison de bois et de pierre produit une fort agréable impression esthétique. De la divanhana l'on entre dans la chambre destinée aux hôtes de la maison. Elle peut être assez vaste et en même temps c'est l'unique pièce qui sert à l'habitation dans toute la kula à un étage. Si la kula se compose de deux étages, l'étage moyen sert alors à l'habitation des membres du ménage où chaque couple marié a son propre „çiler“ (petite chambre). Chez certaines kula l'escalier est placé à l'extérieur du bâtiment de telle façon que les visiteurs n'appartenant pas à la famille, arrivent immédiatement dans la chambre destinée aux hôtes, située au deuxième étage, sans être obligés de passer par les pièces réservées aux membres du ménage au premier étage. Cela a trait à la coutume musulmane qui exige que les femmes soient protégées contre les regards des inconnus. A côté de la kula, surtout si celle-ci n'a qu'un seul étage, il y a généralement une longue maison qui a un étage de moins que la kula, destinée aux membres du ménage, car les Albanais de la région de Kosovo et de Metohija vivent, de nos jours encore, réunis en grandes familles indivises qui comptent parfois plus de 40 membres.

Les kula ont été bâties en Metohija jusqu'à 1918, et moins fréquemment aussi à l'époque de l'ancienne Yougoslavie. Aujourd'hui, dans les nouvelles conditions sociales et économiques de notre pays où les droits égaux ont été établis pour tous nos peuples et l'inviolabilité des droits personnels et de la propriété est garantie à chaque individu et où les seigneurs féodaux et gros propriétaires de village ont cessé d'exister — il ne se manifeste plus aucun besoin pour les

particuliers de construire des kula fortifiées pour la protection de leurs personnes et de leurs propriétés, comme c'était le cas autrefois. A cause de ces changements, personne ne songe plus à bâtir des kula et même sur celles qui existent depuis longtemps déjà, on a élargi les fenêtres et fait d'autres réparations conformément aux exigences de l'hygiène.

Cette architecture folklorique qui, en Metohija, a obtenu un caractère spécifique, de telle façon que l'on a créé un type spécial de kula de Metohija, outre son importance comme document historique, est aussi particulièrement importante pour l'histoire culturelle de cette région, car elle est, entre autre, l'expression de l'art architectural populaire, du bon goût et d'une haute culture architecturale en général.

РАДА БОРЕЛИ

ТРАГОВИ АВУНКУЛАТА КОД СРБА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

Реч авункулат долази од латинске речи *avunculus* која значи: ујак, мајчин брат. Овај термин распрострањен је у науци од Бахофеновог времена (1815—1887) и означава низ различитих односа, и различитих облика односа међу ујацима и децом његове сестре, сестрићима и сестричинама.¹ Свакако, сама ова појава потиче из велике старине, из доба када је дете више припадало роду мајке него оца или његовом роду. Уствари авункулат означава такав однос у коме ујак има извесна права, јер је брат мајке, особито најстарији, старешина породице, а њена деца, пошто не припадају оцу, преко ње припадају њеном роду и о њима води бригу и над њима врши власт њен брат, њихов ујак. Та веза је толико јака, да сестрић, посредством мајке, наслеђује своје ујаке.

Ови односи између сестрића и ујака у многеме су карактеристични за друштвени живот не само примитивних него и цивилизованих народа. Због тога се не треба чудити што се око овог питања нагомилала грађа из разних делова света и она несумњиво упућује на то да тај посебни однос постоји и то у различитим облицима. У том погледу научни радници се у великој мери слажу, али међу њима има размимоилажења у погледу тумачења порекла ове појаве. Има писаца који сматрају да авункулат припада епосу прелаза из матријархата у патријархат,² док други у авункулату виде „разне односе између ујака (једног или више њих) на једној а сестрића и сестричина на другој страни“.³

У науци је било наговештаја да авункулата има и код Срба, али неког посебног испитивања ове појаве није било. Штавише, постоји и мишљење „да авункулата има у многим крајевима ФНРЈ, и то у разним видовима“. Наведени су и конкретни примери о његовом постојању у нашој земљи.⁴ Свакако, уколико би се утврдило постојање ове појаве код нас, то би било тим значајније што је по народном веровању женска крв „тања“ од мушке и што је по нашем ранијем позитивном законодавству мушка лоза и родбина по очевој линији имала првенство приликом наслеђа над материном лозом и њеним сродницима, па и ујацима.

Циљ овог рада је да се испита постојање или непостојање ове појаве код нас. Као извори су послужили непосредна истраживања у народу у области Добрича (Гоплица) и неким селима Груже (Шумадија), подаци које су ми ставили на расположење испитивачи народног живота⁵ и грађа из литературе, нарочито истраживања Ј. Цвијића и његових ученика.⁶

На основу прикупљене грађе у народу и етнолошке литературе покушаћу да изнесем резултате до којих сам дошла.

І ОДНОС НЕВЕСТЕ И ЊЕНЕ ДЕЦЕ ПРЕМА НЕВЕСТИНОМ РОДУ

Врло често се у народним песмама и обичајима истиче љубав удате жене према њеном роду и оданост деце према ујчевини.

Одлазак невесте из рода пропраћен је обичајима и песмама којима се с једне стране изражава жаљење за чланом породице, а са друге жеља да се путем брака продужи лоза и учврсти веза између два рода. Али већ у тим првим тренутцима долази до извесних супротности између њих. Невестин род сматра да потомство из новог брака треба да личи на њену фамилију—на невестиног брата, сестру, мајку, док младожењин род не дели то мишљење и жели да оно личи на његов род — браћу и сестре. Због тога и једни и други врше извесне мађиске радње још на дан свадбе, и то у моменту када невеста напушта дом својих родитеља и одлази у дом свога мужа. На пример, у неким грузанским селима (Шумадија), пошто млада седне у кола и кола изађу из дворишта, њен брат је трипут зове по имену, да би јој деца личила на њен род — односно на ујака. Девер, који прати младу и који је из мужевљевог рода, не дозвољава да се она окрене. Исти обичај постоји и у Добричу у селима Лепаји, Дешилову, Меровини, Мрамору и др. Запажања истраживача народног живота у разним нашим крајевима потврђују ово. Тако код православних Срба у околини манастира Тавне, у Босни, обичај је да се млада несме окретати на своје од тренутка када седне у кола и пође на венчање. „Сватови јој бране да се окреће, јер се верује да ће у случају ако се окрене, деца личити на њен род“.⁷ Код Срба у Сребреници, кад изведу младу из авлије, сватови је заговарају да се не окрене на своју кућу, да јој се деца „не би бацала на ујаке“.⁸ У околини Јајца (Лубово), по народном веровању дете мора у чему било „да потеже на ујаке“, више на њих него на оца.⁹ Сличан је обичај и код Срба у Херцеговини, где „укућани дозивају дјевојку да би се обазрела, како би се тобож њезин пород на њихов род метнуо. Али ђеверови добро чувају, да се не би окренула — још ако мисле да је њихов род бољи“.¹⁰ И у Поповом Пољу девери не дају да се невеста окрене у часу када излази из своје куће, „да се деца не би метала на њезин род“.¹¹ У Црној Гори је обичај, кад сватови крену са девојком, да брат зове невесту по имену а жене певају: „Обрни се невјестиче, мајка те зове“. Том приликом девери чврсто држе невесту за главу и не дозвољавају јој да се окрене. Ако би се окренула, верују да ће се деца уметнути на њен род.¹² У Васојевићима „пошто свати с девојком одмакну око сто корака, онда по обичају домаћи дозивају по имену невјесту (брат или ко од најближих). Дјевојка би требала да се окрене у знак да неће заборавити на своје, по неким, да би јој деца личила на род и ујаке. Дјевери гледају да то омету, јер би хтјели да дјевојка не мисли више на род него на дом.“¹³ И у околини Берана, „кад сватови поодмакну на једно сто корака од куће, брат зовне сестру (младу) крштеним именом. Зове је толико гласно да ова мора да га чује. Она треба на тај позив да се окрене (и то преко десног рамена). Кажу да се то чини да би деца личила на ујаке“.¹⁴ У Рисну, кад сватови крену са девојком и „пошто се мало одмакну од куће, зовне отац дјевојку да би се обрнула, да би јој се пород уметнуо на њезин род. Ако ли сватови мисле да је младожењин род знатнији од девојчиног, онда дјевери чувају да се она не би обрнула“.¹⁵ Код Пивљана је сличан обичај. Кад сватови пођу са девојком на венчање и пошто се „поизмакну од куће девојачке, један од својте девојачке зове девојку по имену. Девери пазе да се девојка на тај позив не окрене (да се деца не би уметала на ујчевину)“.¹⁶

Ови примери указују на чињеницу да већ приликом заснивања брака постоји борба између два рода, матриликоалног и патрилокалног. Њу немогу сакрити ни изрази пријатељства и љубави, који се том приликом манифестују, јер се ту ради о важнијој ствари: на кога ће личити пород, коме ће он бити ближи и коме припадати. Значајно је овде констатовати и једну противречност између народних схватања. У народу је наике распрострањено мишљење да су женска лоза и женска крв „тањи“ него мушки. Међутим, бројни су примери и изреке које о овоме казују супротно. Наике, они сведоче о стварној надмоћности женске стране у овом погледу. Тако, на пример, у Црној Гори постоји изрека „Окле жена, отле и дјеца“,¹⁷ али се ова мисао понавља у различитим облицима и у другим нашим крајевима. То потврђују примери из наших народних песама у којима се сестрићи „казују“ по мајчином роду, по својим ујацима. Краљевић Марко, непознавајући Огњена Вука, упита га за његово порекло, на шта му је Вук одговорио:

„Ја сам момче соја опакога,
По имену Змај Огњени Вуче,
А сестрић сам Краљевића Марка“.¹⁸

На слично питање у песми „Комнен Барјактар“, Комнен одговара краљу од Грабежа:

„Јеси л' чуо Латинске Котаре
Из Котара Јанковић Стојана
И сестрића Комнен барјактара?
Ја сам главом Комнен барјактаре“.¹⁹

Али не само што се сестрићи казују по ујацима, него њих чак по ујацима и препознају, јер они наслеђују психичке и физичке особине својих ујака. Леп пример за то је песма „Сестрић Милован и сестра Глумац Осман-аге“. Сестрић Милован се лажно претставља сестри Глумац Осман-аге, али га она препознаје по његовом ујаку Чолу, па му зато каже:

„Гледајући на твојему лицу,
Ил' си сестрић, ил' си своје Чолу“?²⁰

Или стихови:

„Не б' утекло дијете Павлица,
Ал' се бјеше вргло на ујака,
А бијаше брже од ујака
И утече весела му мајка“.²¹

Марко, син краља Вукашина, не наслеђује особине свога оца, већ се Марко „тури на ујака, на ујака војводу Момчила“.²² У народној приповетци „Брат и сестра“ говори се, између осталог, и о толикој сличности сестрића и ујака да ујакова жена не препознаје ко је од њих двојице њен муж, док јој се он сам није јавио.²³

Али поред народних песама и приповедака има и других доказа о надмоћности женске линије над мушком. Карактеристичан је у том погледу и обичај презивања по мајчином или женином имену. Тако „на острву Колочепу код Дубровника у народу се и данас муж обично означава именом жене (Мико Марице), а син обавезно именом мајке (Јошко Катин). Овакво презивање налазимо на Колочепу још у XV и XVI вијеку“.²⁴ Из неких других историских докумената може се утврдити да оваквих случајева има и у другим крајевима. Тако, на пример, у Дробњацима је постојало „око 25 ужих братстава која воде поријекло од женског претка, по чијем се имену обично

и презивају (Марићи, Ружићи, Јањићи и сл.)²⁵ У Дробњацима је било слушајева да су се извесне породице називале по имену мајке као, например, по мајци Канди — Кандићи, а узимали су и славу својих ујака.²⁶

Све ово указује на тесну повезаност невесте и њеног рода. Међутим, има и других доказа ове повезаности. Неки од њих се оснивају на чисто економској основи. Међу њима је нарочито карактеристичан обичај давања спреме и мираза. Тај се обичај и данас одржава у народу, иако законски прописи забрањују давање мираза, јер је ова установа у супротности са начелом о једнакости мушкарца и жене. У неким нашим крајевима, например у Добричу, мираз је тако велики да се пење до 500.000 динара па и више. Породице које имају више женске деце практично су осуђене на пропаст. У таквим случајевима, али морамо да констатујемо да су они доста ретки, породицу помогне унеколико невестин род, односно ујак.

Браћа пазе своју сестру и на други начин. Ако она остане удовица или се растави, прихвата је род, па јој чак налази и другог мужа. Такав пример имамо у песми „Хасанагиница“. „Даица“ Бег Пинтеровић враћа своју сестру Хасанагиницу у род. Касније он је и удаје.²⁷

Још су чешћи случајеви привржености невесте своје роду који се испољава разним везама и обичајима, особито оним који се врше непосредно после њене удаје. Тако, неколико дана после свадбе младенци иду у посету младином роду. Та се посета у грузанским селима назива „повратак“. У Добричу то су „гости“, који одлазе младином роду неколико дана после венчања. Осим „гостију“ у Добричу се верује да невеста несме остати уочи младенаца (22 март) у domu мужа, већ се враћа у свој род. У Црној Гори „првиче се зове, кад млада невеста први пут полази у њезин род. Нека иде после три, а нека после шест недеља, а неке и након године“.²⁸ Код Васојевића „на неко вријеме по свршетку свадбе долазе браћа сестри „у походе“, доцније следује „првиче“ (повратак невестин у род у пратњи својих дјевера)²⁹. У Паштровићима „млада иде у походе својима с два дјевера, али не смије више од двије ноћи ноћити код својих сродника. Младу позивају обично уз месојеђе, на побожићну част за седам година узастопце, и позвани остају у гостима по шест, седам дана, а послје седам година иде се и без позива. Осим тога, у Паштровићима је услов да прве године млада месојеђу недељу проведе у родитељској кући, или, ако их нема, у кући својих сродника“.³⁰

Сличан је и опште раширен обичај да невесте, одиве, долазе у свој род после венчања, а особито за време прослава или празника (славе, божића, литија и сл.), тако да су ови обичаји ушли и у писано законодавство. Леп пример за ово је Грбаљски статут, који у 23 члану каже: „Сваки брат дужан је дочекивати сестру или одиву на крсна имена или на побожићну част“.³¹

Ови обичаји, а нарочито обичаји „повратка“ у Грузи и другим крајевима, као и други слични обичаји у осталим нашим крајевима, имају једну реалну подлогу и дубоке последице. Они су део материјалне основе на којој се заснивају и изграђују даљи и све бројнији односи између сестрића и ујака. Као што се њихова мајка „повраћа“ своје роду, тако му њена деца теже све више. Косвен је констатовао обичај „повратка“ код више народа, назива га „повратком кући“, и додаје да се тај повратак „често понавља“. Значајно је што се „понавља“ док је жена гравидна, и што је раширен обичај да се жена порађа у кући својих родитеља. Ти су моменти и обичаји толико важни да Косвен мисли да је овим путем и настао авункулат.³² Нешто слично се по народном предању дешавало и у Херцеговини, где је било слушајева да се трудна невеста враћала у свој род, тамо се породила и подигла сина, који је касније основао ново братство.³³

II ОДНОС УЈАКА ПРЕМА СЕСТРИЋИМА ДО ЊИХОВЕ ИНИЦИЈАЦИЈЕ

Чврста веза која постоји између мајке и њеног рода прелази и на њену децу. Ти односи и везе између ујака с једне и сестрића и сестричина с друге стране веома су бројни, али они нису исти за читаво време њиховог живота. Разноврсност и важност тих односа истакнута је и у нашим народним пословицама. У њима се редовно истиче функција ујака да заштити своје сестриће у разним животним приликама. Такве су, примера ради, ове пословице: „Кома је бог ујак, лако му је бити светац“, „Никад курјак овци ујак“,³⁴ или „За невољу и крмка ујаком зовнути“.³⁵

Функција ујака према сестрићима и сестричинама док су они млади, у њиховим првим годинама живота, углавном су религијско-мађиског карактера. Ево примера који илуструју те односе и везе до доба иницијације сестрића. У селу Љуљацима (Гружа), ако се роди женско дете, обичај је да ујак иде код свештеника за водицу, да би се даље рађала мушка деца. У оближњем селу Пајсијевићима, ујак такође иде сестрићу за водицу. У истом селу по обичају прву капу детету купује ујак, касније ова обавеза прелази на кума. Прво шишање у Космају врши ујак.³⁷ У Шумадиској Колубари обичај је да чим дете наврши другу или трећу годину воде га код ујака да му овај одреже прву косу.³⁸ Ако се не врши свечана прва стрижба детета, када тај обред врши кум, онда ће се позвати ујак који ће тај обред обавити.³⁹ Извесне мађиске радње врше се у мајчином роду и њих углавном врши ујак. На пример, у Луњевици и Мајдану (код Рудника), кад дете не може дуго да проговори, мајка га води у свој род. Тамо га ујак прима, а затим носи у воденицу, где треба да дотакне језик свога сестрића са „чекеталом“ да би оно што пре проговорило. У Подгорини, када одива донесе у род своје прво дете, мора га ујак „с тавана претурити преко греде, а баба му спреми чанак, кашику и кокош“.⁴⁰

Ти односи касније добијају све више економски и правни карактер, премда се у њима никако не губи ни религијско-мађиски карактер. Али функција ујака као заштитника сестрића и сестричина зависи много и од облика породице у којој се деца налазе. У задрузи она има друкчије форме и садржај, а друкчија је у инокосним породицама. Задруга је бројнија и у њој деца не могу бити прегуштена сама себи. Због тога је и улога ујака друкчија и долази само као помоћ да се деца што боље сачувају и изведу на пут. У инокосној породици ујак је најчешће једини сродник који ће им се у невољи наћи. У случају да жена остане без мужа, она се у већини случајева враћа у свој род. У прошлости враћање удовица у свој род био је веома чест; ово је било нарочито карактеристично за оно време када је погибија мушкараца услед ратова, побуна и крвне освете била веома честа. На пример, у Дробњацима је било оваквих случајева у већем броју. Ако је удовица имала деце, она је и њих са собом водила, па су „ову сирочад обично подизали и женили ујаци“. Сестрићи су том приликом узимали и славу својих ујака. Интересантно је да се слични примери могу наћи и у најстаријем добу наше историје. Поп Дукљанин у „Хроници“ забележио је како је удовица требињског жупана Драгимира, по мужевљевој смрти заједно са својим кћерима отишла код свога оца. Пошто јој је у исто време отац умро, она је заједно са ћеркама и мајком прешла у Босну својим ујацима (*ad avunculos suos*).⁴¹

Ова ујакова функција није се ни данас у народу изгубила, иако се под утицајем новог законодавства и развоја друштвеног живота много шта у овом погледу изменило. У Добричу може се наићи често на случајеве да неки сељак узме свога сестрића или сестричину док су они још деца, па их чува и издржава док не одрасту. Ако је у питању сестричина, они је „спреме за

у дају“, тј. припреме јој мираз, а ако је у питању сестрић, често пута га оставе и за свога наследника. Ово се нарочито дешава ако ујак нема деце, а њихови сестрићи и сестричине живе у сиромашним породицама. Али има случајева да ујак има деце, па и тада он прихвата сестриће и сестричине и о њима се стара као о својој рођеној деци. Ово је нарочито честа појава после Другог светског рата када се нису многи вратили из емиграције или су у рату изгинули, па су њихову децу прихватили ујаци. Такве случајеве констатовала сам у Добричу и селима у Грузи, али њих има и у другим нашим крајевима. Код Срба у Поповом Пољу, ако зет умре раније и сестра остане удовица са децом, увек је њен брат односно дечји ујак (даица) старалац те фамилије, па иако су деца код стрица (амице), ујак често долази и пази на њих, саветује дечјег стрица да их не напусти, а ако је стриц сиромашан ујак га материјално помаже.⁴² У Бјелопавлићима (Црна Гора) када жена остане удовица па се са децом врати у род код оца и браће, и деца ту порасту и стално се настане, обично их назову презименом ујчевине; деца узму славу, кумове и друге обичаје мајчине родбине, изравнавајући се у сваком погледу са братством, селом и племеном и потпуно се укључе у нову заједницу.⁴³

Богинић наводи више примера ујаковог старања о сестрићима и сестричинама. Ево једног места из његове пимене анкете о овом питању: „Ако су дјеца нејака, брине се њима живући род материн; ако ли су — особито женске од 13 и више година — одрасла, брину се и сама собом под управом које старије жене у кући; мушкима пако брине се материн род или ко ближњи по крви у задрузи ако га има, док се не ожене.“⁴⁴ У близини Велебита ако се догоди да после сиромашних родитеља остану деца, поред остале родбине њих узима да се о њима стара и ујак.⁴⁵

Ујак има и неке специфичне функције. У планини Луковици, између Никшића и Шавника, у Црној Гори, доста су чести спорови око „планине“, тј. испаше стоке између Жупљана, Бијељана (Дробњаца) и Озренића. Ту често долази и до оштрих свађа па и туча, а каткада припадници једног племена заплене стоку оног другог и отерају је својим кућама, јер су је затекли на паши на терену који сматрају да је „њихов“. Редовна је појава да у оваквим случајевима ујаци одиграју важну улогу. Ако је заплена стока неког њиховог сестрића из другог племена, они се старају да се спор што пре изглади и да њихови сестрићи не претрпе никакву штету. Чест је случај да се и приликом деобе имања сестрићи договоре и позову ујака да их подели, или ако се не могу сложити коме ће припасти неко „исе“, он ће одлучити и против његове одлуке остали ће ретко да протестују.⁴⁶ Сличну појаву имамо и у околини Лесковца; ако се браћа деле позивају првенствено ујака да им помогне код деобе.⁴⁷

Функција ујака као саветодавца, помагача и васпитача истиче се и у неким нашим народним песмама. У њима ујак саветује, помаже или учи сестриће разним вештинама: у лову, на мегдану, у битци и сл. У песми „Гојени Алил избавља сестру“ истиче се мотив како ујак помаже сестрића дајући му каурско одело и савет како ће избавити сестру.⁴⁸ Слично се износи и у песми „Женидба Комлен Барјактара“ где ујак поклања сестрићу свога коња и притом га овако саветује:

„О сестрићу Комлен барјатаре,
„Немој, сине, коња прегонити,
„Већ полако иди низ Приморје“.⁴⁹

У песми „Смрт књаза Данила“ и сам отац саветује свога сина да „собом узме својега ујака, баш војводу Мартиновић Марка“ и да иде у помоћ кнезу Данилу.⁵⁰

Ни сентиментални осећаји ујака према сестрићу нису редак мотив у нашим песмама. У песми „Гаја и његов ујак“ види се да ујак — цар убија све најближе рођаке који би могли да му заузму престо. Долази ред и на сестрића Гаја, али ујак се на њега сажали и не могаше да га погуби већ му плачући рече:

„Устај, Гајо, устај слатка рано!
„Неће тебе погубити уја,
„Да би никад не видио царства“.⁵¹

Посебни односи између ујака и сестрића настају у доба зрелости сестрића. Познато је да је примање дечака у ред одраслих, или увођење младића у мушко друштво код неких примитивних народа пропраћено многим обредима и свечаностима, а често су биле увођене и посебне врсте испита на којим је требало показати способност и издржљивост. И неке наше народне песме говоре о томе да ујак има важну улогу у тим моментима. У њима се опева ујак који води сестрића, још нејаког младића, у лов или бој. У песми „Секула се у змију претвара“ ујак Јанко води на Косово сестрића Секулу, који је „још нејако дете“ да би га научио мегдану.⁵² У другим се истиче жеља сестрића да иде код ујака да би га овај научио ратничкој вештини. Ово је нарочито случај ако је ујак познат као добар јунак. Сестрић Краљевића Марка, Огњани Вук, када је поодрастао жели:

„Да отиде ујцу у походе
Да ме ујко научи мегдану,
Како ћу се бранит' од Турака
И како ли сабљом ударати“.⁵³

Има примера да мајка даје сина још младог дечака ујаку да га учи ратним вештинама. Тај је мотив у песми „Смрт цара Уроша“. Сестра краља Вукашина даје петнаестогодишњег сина Уроша своме брату „да га учи хитар лов ловити“. Али овде имамо и други мотив, да се ујак боји сестрића и наследства, па уместо да учи сестрића он га отрује.⁵⁴

Ови и слични примери показују да се однос ујака и сестрића мења у току времена, али да је он стално присан и да су те везе разноврсне: религиско-мађиске, економске, моралне и сл. О тим везама говоре за старије доба наше народне песме, али су оне и данас раширене у народу. У детињству сестрића и сестричина те везе имају углавном религиско-мађиски карактер док касније оне све више имају економску и моралну основу.

III УЛОГА УЈАКА ПРИЛИКОМ СКЛАПАЊА БРАКА СЕСТРИЋА И СЕСТРИЧИНА

Улога ујака долази нарочито до изражаја приликом склапања брака његових сестрића и сестричина, као и у самом свадбеном ритуалу. Ту он има различите и веома значајне функције. Али његов положај није исти приликом припрема и радњи које претходе закључивању брака, са оним које се обављају за време свадбе и свадбеног ритуала. У првом случају његова је улога мање наглашена и није тачно утврђена обичајима као што је то у другом.

1. *Ујак као саветодавац и његова функција код склапања брака.* Ујак има не само значајне функције у свадбеном ритуалу, већ често узима и извесне функције које би могле да обављају и други рођаци и пријатељи. Често се дешава код сеоског становништва када стигне девојка за удају или момак за женидбу да не воде рачуна о њиховом браку само њихови родитељи, већ ту бригу води и ујак. Он се појављује као саветодавац или проводација своје

сестрићу или сестричини, или га они сами питају за савет. На ово указују стихови новије песме из Шумадије:

Све сам моје питала ујаке,
Да ме даду у село Љиљаке,⁵⁵

Често се дешава да ујак врши избор брачног друга, док стриц, који је у истом степеном сродства као и ујак, нема обично неког нарочитог утицаја на овај избор. Ујак се пита за савет нарочито ако живи у другом селу. Ево неколико примера из разних крајева Србије. У Грузи (Шумадија) су родитељи раније, када одлуче да жене сина, обично питали за мишљење ујака. Његово мишљење било је одлучујуће, а и данас се његов савет често послуша. У Добричу ујака питају за савет и у доста случајева његово мишљење је одлучујуће. Код Срба у босанској Посавини, када стигне момак за женидбу или девојка за удају, отац распитује ако ће зет односно невеста бити из истог села, јер он углавном познаје њихове родитеље. А ако су из другог села, позива се ујак (даица) па се с њиме посаветује, јер он познаје породице из села која су му у близини. У раније време обично би његов савет и послушали.⁵⁶

Данас су, исто тако, у народу доста чести случајеви где се ујак појављује као наводација сестрићу или сестричини. У Грузи ујак наводацише сестрићу девојку или сестричини момка. Ово је чешће ако је ујак у другом селу, па тамо упозна или сазна за неку „добрну прилику“ која би одговарала његовом сестрићу. И у Добричу су доста чести случајеви да ујак буде наводација. Код Срба на Косову и Метохији улога ујака је нарочито карактеристична. У Призрену ујак је често наводација сестрићу или сестричини, а код Срба у околини Пећи, где се наводацилук сматра за велику част, та се улога обично поверава девојачком ујаку. Штавише, обичај је да домаћин који жени сина најпре преговара са девојачким ујаком — „дајом“ и тек после тога девојачки ујак одлази код њених родитеља и обавештава их о просидби њихове кћери. Ако родитељи пристану да дају кћер, ујак „носи ријеч“, тј. саопштава просиоцима њихов одговор. Овде се данас држи доста до тога да наводација баш буде девојачки ујак.⁵⁷ У Гњилану, међутим, „ако се удаје најстарија кћер, њој „спроводацира“ ујак, а ако је друга стигла за удају њој ће да „спроводацира“ први зет, трећој други зет и тако редом“.⁵⁸

2. *Улога ујака код просидбе.* Пошто су провонације учиниле своје, извршиле избор и момку нашле „прилику“ која му одговара, иде се у прошевину. Обичај је да у прошевину иду момкови родитељи, али је исто тако обичај да иде и ујак или неко из ближе родбине. У случају да момак нема оца, њега редовно замењује ујак. У прошевину се иде обично на неколико недеља пре свадбе, махом празником или недељом. У Добричу на прошевину или „велики нишан“ иду момкови родитељи и неко од ближних рођака, обично ујак. У Бушевићима, код Босанске Крупе, у прошевину иду само момкови родитељи и најближи момкови рођаци — особито момков ујак. А овде ујак помаже сестрићу и у случају ако он отме девојку с којом мисли да се ожени.⁵⁹ У селу Дубокој могла су бити и два просца, — „отац и ујко“.⁶⁰ И у народној поезији nailазимо на сличне примере. У песми „Женидба Маркова сестрића“ ујак Краљевић Марко проси ћерку сремског бана за свога сестрића Јована.⁶¹

3. *Ујак као ситар сват.* Улога старог свата у свадбеним обредима врло је велика. Поред кума, он је најглавнија личност коју треба слушати тога дана; он руководи читавим свадбеним церемонијалом, он је старешина свадбе. Ову овако важну функцију обавља ујак. Значај ове функције изражен је и у понашању које домаћин и његови укућани имају према староме

свату. Када он долази, дочекују га на капији са ракијом, а свирачи му иду у сусрет. Пред њега се износи врућа и хладна ракија, кафа и нарочита — „старосватска погача“ (Добрич). Стари сват наређује када ће сватови поћи за девојку и он са кумом иде на челу поворке, а за њим остали сватови. Он је не само сватовски старешина већ на дан свадбе он замењује домаћина. Када се то има у виду, природно је што се веома пази ко ће бити стари сват. То мора бити личност од нарочитог угледа и поверења. Као што је речено то је обично ујак, и тога се обичаја и данас придржавају у народу. У Грузи је ујак по правилу стари сват своје сестрићу. Ако има више ујака и више сестрића, они се зову редом: најстарији ујак буде стари сват најстаријем сестрићу, средњи средњем и тако редом. Исти је обичај и у Левчу и Темнићу.⁶² У околини Београда у селима „Бегалици, Врчину, Калуђерици и у Лештанима узима се за старог свата момков ујак“.⁶³ Момков ујак је стари сват и у Бољевачком срезу. „Стари сват је увек близак сродник. За старог свата узима се ујак младожењин или његов побратим ако га има. О свадби даје се веће поштовање староме свату него куму, а после свадбе он се више поштује као сродник, а не као стари сват.“ Овде сватовске старешине зове лично момков отац „прво зове старог свата па тек после кума и остале. Стари сват се зове прво зато што се он у овим приликама сматра старијим од кума“.⁶⁴ У Добричу је ујак такође стари сват, њега зове лично момков отац и то пре осталих сватова на неколико дана пре свадбе. Том приликом момков отац носи погачу и „јибрик“ ракије. Погачу изломе за време ручка и поједу, а за то време ујна — старосватица умеси другу са којом ће се даље позивати сватови. И ово је важан детаљ да се са старосватском односно ујаковом погачом зову остали сватови. И у околини Лесковца ујак је стари сват своје сестрићу.⁶⁵ У селу Биљановцу (Копаник) обичај је „да ујак држи сестрићу венце“, венчава га, тј. ујак је стари сват.⁶⁶ И у шајкашким селима ујак је стари сват сестрићима.⁶⁷ У Босанској Посавини код православних је ујак стари сват, а код католика може да буде кум.⁶⁸ У селу Дубокој за старог свата узима се „најрађе ујко, па дундо“ (стриц).⁶⁹ И код црногорских досељеника у Добричу обично се за старог свата зове ујак.

Као стари сват ујак је обавезан да сестрићу и сестричини (младенцима) донесе поклон. Поред поклона које доносе готово сви сватови, а који се у Грузи и у неким другим местима назива „прилог“ (прасе, погача, колачи, вино и ракија) стари сват треба да донесе и нарочите поклоне за младенце. Овде је то најчешће суд за домаћу употребу и тканина млади за хаљину. У Добричу стари сват доноси младенцима обично тепсију за „баницу“ или бакрач, невести текстил за хаљину. У Бољевачком срезу кум и стари сват (момков ујак) „доносе по две погаче, и озго по један мали колачић оплетен шареном вуном или вуницом; још доносе по печено прасе, буклију вина и кондир ракије. Поред тога кум и стари сват често пута купе понешто на поклон, као бакрач, тепсију или друго што“.⁷⁰

4. *Ујак као девер*. Функција девера у свадбеним обичајима на селу је значајна: њему се на дан свадбе предаје млада, и тај моменат је пропраћен посебним церемонијалом и песмом. У Грузи и у неким другим нашим крајевима том приликом група девојака пева: „Брале сеју деверу предаје“. Пошто девер „прими“ младу од њенога брата, он је са њом стално, читавога дана, све док је увече не преда младожењи. Колико је значајна улога девера види се из чињенице што он по народном обичају купује прстен за младу и што је он пре венчања прстенује. У Црној Гори раније је био обичај да он прве ноћи спава са снахом. Због тога је то морао бити само најближи сродник, а то је обично брат или ујак. У Добричу ујак је по правилу стари сват своје сестрићу, али ако је више ујака него сестрића, тада је старији ујак стари сват

а млађи девер. У Ибарском Колашину ујак је девер сестрићу на свадби, а уколико је он умро онда је девер ујаков син.⁷¹ У Паштровићима „за два дјевера иду два ујака младожењина или кога они пошаљу од његове ујчевине“.⁷² Код Срба у Призрену за девера уз девојку често узимају ујака. А код Срба у околини Пећи „обавезно је да ујак младожењин буде девер у сватовима. У случају да нема ујака девер је стриц или ближи сродник. Ако је било више ујака најглавнији је најстарији који је увек „прстенски девер тј. који носи обележје девојци“.⁷³ У Гњилану девер је обично ујак, макар био и ожењен, ако нема ујака девер је неко други из рода.⁷⁴

5. *Ујак као првјенац*. Као што сама реч каже, „првјенац“ води сватове кад иду по девојку и први улази у девојачку кућу да објави долазак сватова. Он, дакле, доноси „муштулук— вест да сватови стижу. Чест је случај да ову функцију врши ујак. Код Срба у Поповом Пољу ујак — даица позива се за „првјенца“, ако њега нема, првјенац буде неко из његове куће.⁷⁵ У Завали (Попово Поље) правило је да ујак буде првјенац, а ако су ујаци помрли, опет сину старијег ујака припада да буде првјенац па макар син млађег ујака био старији.⁷⁶ У Ријечној Нахији (Црна Гора) ако кум не иде у сватове онда ујак или старији зет буде првјенац.⁷⁷ У Црној Гори у Рисну ујак је првјенац своје нећаку.⁷⁸ У Рисну првјенац је обично младожењин ујак.⁷⁹

6. *Ујак као војвода*. Мање су познати случајеви да ујак приликом свадбе сестрића или сестричине обавља улогу војводе. Али, по народном предању, у Црној Гори и Херцеговини „има успомена о томе да се војводство понекад преносило са ујака на сестрића“.⁸⁰ Док у „Котарима и Буковици сватовски војвода морао је бити ујак младожење или сестрић старјешине или зет“.⁸¹

Ови примери, као што видимо, показују да је улога ујака у свадбеним обичајима значајна. Та улога долази до изражаја у једном тако важном моменту какав је закључивање брака. Ујак не само да утиче на избор брачнога друга сестрића и сестричина већ приликом свадбе обавља најзначајније улоге: старог свата, девера, првјенца или војводе.

IV ОДНОС СЕСТРИЋА ПРЕМА УЈАКУ

Као што ујак има значајну улогу у животу сестрића, исто тако и сестрићи имају важну улогу у његовом животу. Ујак је веома близак сродник, зато се он воли, поштује и цени. Увреда нанесена ујаку сматра се за грех. Ако је ујак у истом месту, код њега сестрићи долазе врло често; ако је у другом, даљем месту, њега посећују с времена на време. Те су посете најчешће о празницима (слави, божићу, литијама и сл.). Са презиром се говори о ономе који не одлази ујаку, јер је то мајчин род, род који је срамота занемарити, а по народном веровању и грехота. А колико се поштује мајчин род у неким крајевима види се из овог примера. У Прешевској области, у селима са мешовитим становништвом, и Срби и Арбанаси, сељаци овог села одакле им је мајка родом из почасту зову ујаком-дајком.⁸² У Добричу су ми казивали, да ће неко пре увредити своје родитеље него ујака.

Сестрићи не само што воле и цене ујака већ им је дужност да му помогну ако се он нађе у невољи. То се често истиче у народним песмама. У песми „Женидба Душанова“ његови сестрићи, иако нису позвати на ујакову свадбу, решавају да један од њих, Милош „младо Бугарче“, пође „незван за ујаком, да се њему у невољи нађе“. Он на ово радо пристаје и са пуно одлучности и одушевљења одговара својој браћи:

„Хоћу, богме, моја браћо драга!
„Кад ујаку нећу да коме ћу?“⁸³

Сличан је мотив и у песми „Млади Марјан и Арнаут — Осман“. Млади Марјан, сестрић Сењанина Иве, иде сам незван за ујаком, да му се нађе у помоћи, јер зна да су Турци лукави и да ће га преварити, али га Марјан спасава.⁸⁴ Варијанта горње песме говори како Сибињанин Јанко одлази без сестрића своје „побратиму Муји“. Међутим Турци га преваре и вежу. У том тешком положају он се сећа сестрића и жали што га није повео са собом:

„Аох мене! мој мили сестрићу!
„Да си овђе с твојијем ујаком,
„Не би мене савезали Турци“.⁸⁵

По народном схватању, израженом у песмама и приповеткама, удружени ујак и сестрић претстављају снагу, која је у стању да савлада све препреке. Ујак удружен са сестрићем не плаши се ничега, штавише, ни вила нити њихових чаролија ни вештина. Тако Угрин Јанко пун поноса и вере у своје сестриће пркоси вили:

„Не бојим се тебе, вило,
„Док су мене два сестрића:
„Бан Секуле с Мијајлом“.⁸⁶

Марко Краљевић не плаши се да ступи у борбу са вилом кад му је она „чином зачарала сестрића“, и пошто је савладао вилу он јој каже:

„Чујеш ли ме, горска бјела вило!
„Ако мени не повратиш сина
„Одсећу ти са рамена главу“.⁸⁷

Али су бројне и оне песме у којима се опевају и друкчији односи између њих. Као што су чести случајеви да сестрић позива свога ујака да му буде у сватовима девер, има случајева да ујак позива сестрића да њему или његовом сину буде девер. У песми „Женидба Максима Црнојевића“, Црнојевић Иво позива сестрића Јована-капетана „да је ђевер уз танку Латинку“, његовом сину Максиму.⁸⁸ У песми „Женидба Плетикоса Павла“ овај се јунак позива да има сестрића „којино је љепши од ђевојке, он ће бити ђевер до ђевојке“.⁸⁹ За односе сестрића и ујака карактеристичне су и извесне народне пословице. Познато је да баш оне често одражавају стварна народна схватања. Ценећи овај моменат, Косвен према Ровинском цитира црногорску пословицу: „Не удри стрица код синовца да те љута змија не уједе, ни ујака код добра сестрића да те двије змије не уједу“.⁹⁰ У Добричу се може чути слична пословица у нешто друкчијем облику: „Не удри ујака код добра сестрића да те љута не уједе гуја“. Но, можда ипак најлепше карактерише народна схватања о односима ујака и сестрића народна песма када каже: „Тешко вазда ујку без сестрића, а сестрићу без ваљана ујка“.⁹¹

Али сестрићи не само што помажу ујаку када је он у невољи, већ треба и да га освете ако ујак погине. П. Ровински је нарочито подвукао ову чињеницу, наводећи да у српском народу као и у „Руској Правди“ сестрин син јавља се као осветник ујака. Као пример оваквог народног схватања Ровински наводи народну песму у којој краљ Вукашин, отац Краљевића Марка, убија на превару свога шурака војводу Момчила. Страхујући од освете, која по народном схватању прелази на сестрића, он проклиње свога сина речима:

„Сине Марко, не гријало те сунце,
Нит' ти умро, нит' ти с' гроба знало
Што се роди мени на освету,
Ти ћеш твога осветити ујака.“⁹²

Овај пример је веома значајан јер показује да по народном схватању морала сестрић треба да освети ујака жртвујући чак и свога оца. Забележени су и случајеви стварне крвне освете у Дробњацима у којима сестрићи свете своје ујаке.⁹³

У УЛОГА УЈАКА У ПОГРЕБНИМ ОБИЧАЈИМА

Присни односи ујака и деце његове сестре трају све до њихове смрти, па се и у погребним обичајима истиче та присност. Тако, на пример, у Добричу, када мајци умре дете, она одмах обавештава најближе рођаке: мајку, брата, тетке и др. Њен брат, односно ујак умрлог сестрића или сестричине, долази и доноси нешто од намирница (пасуљ, кромпир, брашно, месо и нешто од пића) да би на тај начин и економски помогао унесрећеној сестри. Он ће помагати сестри да се обаве сви послови и обреди око сахране. Ујак у знак жалости носи црнину за умрлим сестрићем. У истој области, код досељеника из Црне Горе, обичај је да ујак носи умрлог сестрића или сестричину до гроба, па и у гроб га он спушта. У Полимљу, када мајци умре дете, њен га брат (ујак) по правилу носи на гробље.⁹⁴ У Паштровићима је обичај да умрлом мушкарцу ујчевина обавезно доноси вијенац, који се обично чува у цркви.⁹⁵ Исти је обичај познат и у Боки.⁹⁶

ЗАКЉУЧАК

Извршена анализа показује да су односи између ујака и деце његове сестре, тј. његових сестрића и сестричина, веома бројни и веома присни. Они трају од њиховог рођења па до смрти. Ти су односи били бројни и чврсти у ранија времена као и сада; раније је била више наглашена религиско-мађиска страна, а данас преовлађује економска. Али те везе нису исте у свим српским областима: у неким су боље и јаче изражене а у неким слабије, али у извесној мери и облику оне свуда постоје. Боље су очуване у планинским и архајичнијим крајевима него у оним који су испресецани комуникационим везама, и чији је друштвени живот био више изложен друштвеним променама. Треба додати и чињеницу да је по нашим законима и обичајном праву, мушка линија сродства имала првенство испред женске линије. Али и поред те значајне чињенице везе између ујака и деце његове сестре у народној свести и у његовом животу су се издвајале и ујак је остао један од најмилијих и најважнијих сродника. Већ сама та чињеница упућује на то да је он некад играо у народном животу још већу улогу и да су његове функције биле још значајније. То у исто време указује и на велику њихову старост.

Међутим, ако се критички пропрате примери изнети у овом раду, мора се констатовати чињеница, да они не доказују да је код Срба постојао авункулат у класичном облику као нека сасвим изграђена народна установа, већ су то у најбољем случају само његови „трагови“. Ти трагови показују само толико да су односи између сестрића и ујака веома разноврсни и да су они у својој суштини економске, религиско-мађиске, правне и моралне природе. Истина, има примера у којима је улога ујака толико наглашена, да он у неку руку ступа на место оца и замењује га. Али ти примери нити су тако бројни

нити су тако убедљиви да се може са сигурношћу тврдити како код Срба постоји установа авункулата.

За авункулат је нарочито значајна чињеница, да сестрић наслеђује своје ујаке, њихов положај и имање. У овом су раду наведени већином примери из нашег фолклора који упућују да је тога било и код Срба. Али то су примери литерарне природе, а нису засновани на писаним документима или утврђени непосредно у народу. Нису утврђени ни трагови обичајног права о овоме. Уосталом, таква би пракса била у потпуној супротности са писаним законодавством, које је раније давало потпуну превагу приликом наслеђивања мушкој линији сродства над женском.

Према томе, нема поузданих података којима би се доказало да је код Срба, у време њиховог историског развитка, тј. од када се тај развој може пратити на основу историских докумената, било установе авункулата. Али то ипак не значи да ње код њих није раније било. Штавише, многобројне и присне везе између ујака и његових сестрића указују да је и код Срба, као и код других народа, био један период у њиховом ранијем развитку, када је положај жене био јак и када је њен брат имао необично велика права и функције у односу на њену децу, — односи који се у науци обележавају као „авункулат“. На то упућују и његови многи „трагови“, који су код Срба очувани и до данас.

НАПОМЕНЕ

¹ М. О. Косвен, Авункулат, Советская етнография 1, Москва—Лењинград 1948, 3.

² М. О. Косвен, исто, стр. 3—46; Ш. Кулушић, Антиисторизам функционалне школе у етнологији, Преглед, 11—12, Сарајево 1955, 299.

³ Enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 1955, pod „avunkulat“.

⁴ Исто, под „avunkulat“.

⁵ М. Филиповић, М. Барјактаровић, П. Петровић, Ц. Костић, Р. Павловић, В. Николић.

⁶ Српски етнографски зборник, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 4, 7, 24, 31, и Српски етнографски зборник, Друго одељење, књ. I, II, III, VII, 20, 29.

⁷ Б. Дробњаковић, Свадебни обичаји код православних Срба у околини манастира Тавне у Босни, Гласник Етнографског музеја XII, Београд 1937, 85.

⁸ А. Škaljić, Zapis Instituta br. 3237, po citatu Špire Kulišića, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, Posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1958, 66.

⁹ Š. Kulišić, Matrilokalni brak u materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, Posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1958, 66.

¹⁰ Л. Грђић-Бјелокосић, Из народа и о народу I, Мостар 1896, 69.

¹¹ Љ. Мићовић, Живот и обичаји Поповаца, Српски етнографски зборник LXV, Друго одељење 29, Београд 1952, 193.

¹² П. Ровинский, Черногорія, Томъ II, часть 2, Санктпетербургъ, 1901, 288.

¹³ Р. Вешовић, Плење Васојевића у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних Брда, Сарајево 1953, 373.

¹⁴ М. Барјактаровић, Свадебни обичаји у околини Берана (Иванград), Зборник Филозофског факултета III, Београд 1955, 240.

¹⁵ Вук Ст. Караџић, Живот и обичаји народа Српскога, Беч 1867, 132—133.

¹⁶ С. Томић, Пива и Пивљани, Српски етнографски зборник LIX, Прво одељење 31, Београд 1949, 473.

¹⁷ Р. Вешовић, Плење Васојевића, 365.

¹⁸ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме VI, Београд 1899, 95—106.

¹⁹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме 7, Београд 1900, 173—181.

- ²⁰ Вук Ст. Караџић, исто, 58.
- ²¹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме III, Београд 1929, 430.
- ²² Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме I, Београд 1887, 120.
- ²³ Српске народне приповетке I, Уредио Веселин Чајкановић, Београд—Земун 1927, 85—93.
- ²⁴ Š. Kulišić, О postanku i karakteru našeg bratstva, Pregled, 2—3, Sarajevo 1957, 136.
- ²⁵ Š. Kulišić, исто, 136.
- ²⁶ А. Лубурић, Дробњаци — племе у Херцеговини, Београд 1930, 165.
- ²⁷ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме 3, Београд 1894, 517.
- ²⁸ М. Медаковић, Живот и обичаји Црногораца, Нови Сад 1860, 52.
- ²⁹ Р. Вешовић, Племо Васојевићи, 374.
- ³⁰ Вук Ст. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1953, 126.
- ³¹ И. Јелић, Чл. 16 Грбљског законика, Београд 1930, 107.
- ³² М. О. Косвен, Авункулат, 12.
- ³³ Š. Kulišić, О postanku i karakteru našeg bratstva, 136.
- ³⁴ Вук Ст. Караџић, Српске народне пословице, Београд 1899, 122.
- ³⁵ Вук Ст. Караџић, Српске народне пословице, Београд 1900, 102.
- ³⁶ Саопштење П. Ж. Петровића.
- ³⁷ Б. Дробњаковић, Ношња у Космају, Гласник Етнографског музеја III, Београд 1928, 47.
- ³⁸ В. Николић, Народна ношња у Шумадиској Колубари, Гласник Етнографског института Српске академије наука II—III, Београд 1957, 504.
- ³⁹ Enciklopedija Jugoslavije 1, pod „avunkulat“.
- ⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник I, Београд 1894, 202.
- ⁴¹ А. Лубурић, Дробњаци; Ф. Шишић, Хроника попа Дукљанина, по цитату Š. Kulišićа, О postanku i karakteru našeg bratstva, 136.
- ⁴² Саопштења М. Филиповића.
- ⁴³ Б. Шарановић, Колективна адопција, Анали правног факултета 1, Београд 1954, 66.
- ⁴⁴ V. Bogišić, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I, Zagreb 1874, 358.
- ⁴⁵ V. Bogišić, исто, 312—313.
- ⁴⁶ Саопштење Ц. Костића.
- ⁴⁷ Enciklopedija Jugoslavije 1, pod „avunkulat“.
- ⁴⁸ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме 6, Београд 1899, 468—474.
- ⁴⁹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, 7, Београд 1900, 175.
- ⁵⁰ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме V, Беч 1865, 437.
- ⁵¹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме I, Београд 1891, 640—642.
- ⁵² Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Београд 1913, 498—501.
- ⁵³ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме VI, Београд 1899, 74.
- ⁵⁴ Вук Ст. Караџић, исто, 74—76.
- ⁵⁵ Песма бр. 8788 из фолклорне збирке Етнографског института Српске академије наука.
- ⁵⁶ Саопштење М. Филиповића.
- ⁵⁷ Саопштење В. Николић.
- ⁵⁸ М. Kus-Nikolajev, Neki narodni običaji u Gnjanu, Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu I, Zagreb 1935, 263.
- ⁵⁹ V. Hnilička, Svatovski običaji jugoslovenskog naroda, Bušević (kod Bosanske Krpe), Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu I, Zagreb 1935, 201.
- ⁶⁰ Š. Kulišić, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, 67.
- ⁶¹ Босанска вила IX, Сарајево 1894, 137, 156.
- ⁶² С. М. Мијатовић, Обичаји српског народа из Левча и Темнића, Српски етнографски зборник 7, Београд 1907, 14.
- ⁶³ Р. Ž. Petrović, Svadbeni običaji (Beogradsko Podunavlje), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXVIII, Zagreb 1932, 98.

- ⁶⁴ С. М. Грбић, Српски народни обичаји из Среза бољевачког, Српски етнографски зборник XIV, Београд 1909, 154—155, 294.
- ⁶⁵ Enciklopedija Jugoslavije 1, под „avunkulat“.
- ⁶⁶ Саопштење Р. Павловића.
- ⁶⁷ Саопштење Ј. Туцакова.
- ⁶⁸ Саопштење М. Филиповића.
- ⁶⁹ Š. Kulišić, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, 67.
- ⁷⁰ С. М. Грбић, Српски обичаји из Среза бољевачког, 181.
- ⁷¹ Саопштење В. Николић.
- ⁷² Ј. Л. Вукомановић, Вјерски и друштвени обичаји у Паштровићима, Записи XV, Цетиње 1936, 285.
- ⁷³ Саопштење В. Николић.
- ⁷⁴ М. Кус-Николајев, Неки народни обичаји у Гњилану, 262.
- ⁷⁵ Љ. Мићовић, Живот и обичаји Поповаца, 184.
- ⁷⁶ Саопштење М. Филиповића.
- ⁷⁷ А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, Српски етнографски зборник XV, Београд 1911, 751.
- ⁷⁸ Вук Ст. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, 117.
- ⁷⁹ Вук Ст. Караџић, Живот и обичаји народа Српскога, 107.
- ⁸⁰ Š. Kulišić, O postanku i karakteru našeg bratstva, 135.
- ⁸¹ Š. Kulišić, исто, 134.
- ⁸² Ј. Хаџи-Васиљевић, Јужна Стара Србија II, Прешевска област, Београд 1913, 140.
- ⁸³ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Беч 1875, 132.
- ⁸⁴ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме 3, Београд 1894, 204—209.
- ⁸⁵ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме III, Београд 1929, 197.
- ⁸⁶ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме I, Београд 1891, 189—191.
- ⁸⁷ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме VI, Београд 1899, 105.
- ⁸⁸ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Београд 1913, 525.
- ⁸⁹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме III, Београд 1929, 457.
- ⁹⁰ М. О. Косвен, Авункулат, 33.
- ⁹¹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме VI, Београд 1899, 106.
- ⁹² П. Ровинскиј, Черногорја, 376.
- ⁹³ А. Лубурић, Дробњаца, 198.
- ⁹⁴ Саопштење М. Барјактаровића.
- ⁹⁵ Ј. Вукомановић, Вјерски и друштвени обичаји у Паштровићима, Записи XVI, Цетиње 1936, 178.
- ⁹⁶ Enciklopedija Jugoslavije 1, под „avunkulat“.

R é s u m é

Rada Boreli

TRACES DE L'AVUNCULAT CHEZ LES SERBES

Le terme „avunkulat“ provient du mot latin „avunculus“ qui signifie l'oncle³ le frère maternel. Ce terme fut adopté dans la science du siècle dernier et il comprend toute une série de différents rapports et de différentes formes dans lesquelles ceux-ci se manifestent, entre les oncles et leurs neveux et nièces, enfants de leurs soeurs.

Le problème de l'avunculat est fort complexe et il a donné lieu aux différentes controverses dans la science. Certains auteurs considèrent que l'avunculat en tant qu'une institution sociale appartient à l'époque de transition du matriarcat au patriarcat, tandis que certains autres ne partagent point cette opinion.

Dans le présent travail l'auteur expose les résultats de ces recherches concernant ce phénomène chez les Serbes. Il a utilisé, comme sources, ses propres investigations sur le terrain, puis les données recueillies par d'autres investigateurs de la vie populaire ainsi que les matériaux de la littérature.

Les traces de l'avunculat ont été suivies à partir du moment où la nouvelle mariée quitte sa propre famille pour se rendre, entourée du cortège nuptial, dans la maison de son mari; les deux familles alliées, celle de la nouvelle mariée aussi bien que celle de son époux, accomplissent de nombreuses actions magiques dans le but d'assurer la ressemblance de la progéniture à leurs membres respectifs. Lorsqu'un enfant vient au monde, c'est à l'oncle maternel qu'incombe la tâche d'apporter de l'eau bénite du curé, d'exécuter la première coupe de cheveux du nouveau-né, de lui acheter le premier bonnet etc. L'oncle maternel est protecteur et précepteur de ses neveux qu'il aide aussi de sa bourse. L'oncle maternel joue un rôle particulièrement important à l'occasion du mariage de son neveu ou de sa nièce. On lui demande son conseil quant au choix de la future ou du futur, et c'est lui qui, le plus souvent, est l'auteur du mariage; il remplit aussi certaines fonctions dans la cérémonie nuptiale. Les neveux de leur part, ont aussi certaines obligations envers leur oncle. Ils protègent leur oncle dans le péril et les rapports d'une grande tendresse existent entre eux pendant toute la vie.

L'analyse de ce problème permet de conclure que de nombreuses traces des rapports avunculaires existent chez les Serbes. Dans ces rapports c'est quelquefois le caractère religieux-magique qui prédomine et quelques autres fois c'est le caractère moral ou économique. Ces liens et ces rapports ne sont pas, pourtant, identiques dans toutes les régions serbes: dans quelques unes ils sont mieux conservés que dans les autres. Il importe de ne pas perdre de vue le fait que le peuple considère la parenté du côté maternel comme moins fixe que celle du côté paternel, car le sang maternel est „moins épais“ que le sang paternel. Cependant, les traces de l'avunculat sont très nombreuses et on en rencontre dans la littérature (chansons, contes et proverbes) aussi bien que dans la vie et les coutumes populaires.

On ne saurait pourtant prétendre que l'avunculat existait chez les Serbes dans la période historique du développement dans sa forme classique, comme une institution dans laquelle l'oncle serait hérité par ses neveux. Les exemples cités ne corroborent pas cette présomption, mais ils indiquent pourtant l'existence de nombreux rapports entre les oncles et leurs neveux et nièces. Ce ne sont, tout de même, que les „traces“ de l'avunculat.

САРАКАЧАНИ — „АШАНИ“ НА ГОЧУ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 XII 1958)

Саракачани су део некада бројних номадских балканских сточарских група, које су својим сеобама, поред Грчке и Бугарске, обухватиле добрим делом и нашу државну територију и то главне речне долине и неке планине у Македонији и Србији, познате по богатству пашњака. Као остатак једне од њихових струја, која је у кретању са југоистока ка северозападу дошла и до десне обале Западне Мораве (на простору између Крушевца и Чачка), налази се данас у местима у којима су вршена испитивања пет крвно везаних породица, и то: по две у Новом Селу и на Гочу и једна у Врњачкој Бањи.

Њихово проучавање на терену почело је у зиму 1953. Тада сам са њима провела првих 15 дана ради упознавања, успостављања контакта и општих проматрања појава и обичаја карактеристичних за зимски временски период. Исте године посетила сам их у пролеће (у априлу), у лето (у августу) и у јесен (у октобру), остајући увек по 15 дана. Овако бројне посете једној релативно малој групи биле су неопходне, да би се она могла проучити у новој средини и да би се могле пропратити све њене манифестације у привредном и друштвеном животу. Дуге летње дане проводила сам на пашњацима Гоча са осамдесетогодишњим чобанином Димитријем Јањићем, који време од Ђурђевдана до Митровдана проводи и сада у чувању свога, данас не толико великог, стада оваца. Исто тако велики део времена провела сам у Новом Селу у кућама Јанка и поч. Ванђела Јањића, где сам, као и у Врњачкој Бањи од Васиља Јањића, поред непосредних проматрања добила податке о њиховој ближој и даљој прошлости.

Материјал добијен непосредним посматрањем или путем испитивања појединача, спојен и повезан са њиховим биографијама, које обилују интересантним детаљима, пружа могућности за студиозно праћење многих појава у њиховом животу.

Преко упознавања за науку врло интересантне прошлости Саракачана, у чему има још неразјашњених и спорних питања, пратећи њихову еволуцију, етничке, етнобиолошке, економске, социолошке и друге промене, на примеру ове мале групе од пет сродничких породица може се пратити појава сталног настањивања, „везивања за земљу“ једне изразито номадске групе, њено прилагођавање новој средини и новим приликама, промене начина привређивања, постепена асимилација, облици и елементи етничке и социјалне мимикрије и друге појаве.

О ПОРЕКЛУ, ИМЕНУ И ЈЕЗИКУ САРАКАЧАНА

Проблем номадских сточарских група на Балканском Полуострву уопште, убрајајући и Саракачане, интересантан је са гледишта историчара, етнолога, лингвиста, антропогеографа и социолога. У нашој и страниј лите­ратури бројни су радови, чланци и студије у којима се расправља о појединим детаљима или посматра живот читавих група. Поред тога, у путописима и белешкама о земљама Балканског Полуострва, нарочито у другој половини XIX и првим деценијама XX века, врло често се помињу групе номадских сточара, јер су као интересантна појава падале у очи и привлачиле пажњу појединаца. Али су, ипак, многа питања из прошлости балканских номада остала неразјашњена или су још увек спорна, нарочито када се ради о пореклу Саракачана, који поред Аромуна спадају у најбројније претставнике балканског номадизма.

На основу закључака до којих се дошло њиховим проучавањем у прошлости постављају се две основне хипотезе: по једној су Саракачани исконски Грци а по другој номади аромунског порекла који су променили језик. Многе чињенице детаљно проучене ишле би у прилог првој претпоставци. До таквих закључака дошао је и Carsten Hoëg на основу лингвистичких студија и про­матрања њиховог живота, упоређујући их са Аромунима, са којима су често долазили у додир. Вероватно да због међусобног контакта, заједничких кре­тања или боравака на планинама, а на првом месту због номадског начина живота и сточарске привреде, многи писци идентификују једну групу ових номада са другом. Њихова симбиоза је свакако утицала на стварање заједничке сточарске терминологије код ове две различите групе. Међутим, констатују се и битне разлике међу њима. Код Саракачана, на пример, жена која се последња удала те године иде на челу каравана за време сеобе. Код Аромуна, међутим, та част припада старцу.¹ Исто тако, начин грађења и тип колиба разликује се знатно код Аромуна и Саракачана.² И у Бугарској, где их такође има, долази се до сличних закључака. „Тако по свом начину живота и кул­тури“ пише Маринов „Саракачани много личе на Влахе-пастире, али се од њих разликују по језику, ношњи, неким особинама и обичајима. Саракачани говоре старогрчким дијалектом а Власи аромунским језиком. И једни и други су православни. Главно занимање Саракачана и Влаха, сточарство, много их зближава и због тога се код нас не прави разлика између једних и других“.³

Саракачани који данас живе у Бугарској, Македонији и Србији по­реклом су из Грчке, где их и данас има у већем броју. Њихове сеобе и пре­лазак на ширу територију из Епира и Тесалије настале су као последица тиранске владавине Али паше Јањинског почетком XIX века.

Поред имена Саракачани, у Бугарској и Македонији познати су под именом Каракачани.⁴ У нашој литератури се често помињу и као Црновунци⁵ или Цинцари.⁶ У околини Пирота називани су Белучанима, а у селима За­падног Поморавља Ашанима, ређе Грцима. Назив Ашанин⁷ не означава само етничку припадност већ и начин сточарске привреде.

НАЧИН ЖИВОТА И НЕКИ ОБИЧАЈИ САРАКАЧАНА
У ПРОШЛОСТИ

Посматрајући данашњи начин живота и промене које су наступиле код саракачанских породица на Гочу, намеће се питање о њиховом животу у прошлости, као и о томе одакле су, када и због чега су доспели овамо. Исто тако, да би се пропратили нови процеси настали у прив­редној и друштвеној структури као и менталитету ових људи, неоп-

ходно је проматрање ранијег начина живота, у првом реду њихове номадске сточарске привреде.⁸

О томе да ли су Саракачани од старине номади или су некада били стално настањени па се одали номадизму, као и о њиховом пореклу, у науци се много расправљало. У предању Саракачана очуване су легенде по којима су они некада, пре много десетина година, били стално настањени у Грчкој, бавили се земљорадњом и сточарством и живели као остали сељаци. Због тешког зулума убили су турског пашу и, плашећи се освете, кренули у планине и почели своје сталне сеобе. Друга легенда говори о свађи два брата, због чега је дошло до деобе имања. Млађи је затражио само стоку, остављајући старијем „кућу и кућиште“, њиве и винограде. На питање како ће живети без земље, одговорио је да ће чувати стоку по планинама и да ће он и његова породица од тога живети.

Као номадски сточари Саракачани су непрестано мењали летње испаше и зимовнике, обухватајући својим сеобама велико пространство Балканског Полуострва. За одлазак на летовиште су узимали традиционални сточарски термин Ђурђевдан. Избегавало се да уторак буде дан поласка. На планини се остајало до половине октобра, када су почињале припреме за одлазак у зимовник.

Кретали су се у групама од 10—20, некада и више породица, које нису биле у крвном сродству, заједно са читавим богатством: бројним стадима црноруних оваца и караванима коња. На челу поворке ишла су стада оваца са чобанима и псима, а за њима дуги низови коња везаних један за другог и натоварених целокупном њиховом имовином. Све што су имали носили су са собом: бакарно посуђе сложено по величини и привезано за самаре, велике четвртасте вреће напуњене постељним стварима и оделом, мешине са храном, колевке са децом и савијене шаторе које су брзо и спретно подизали на „конацима“ приликом дужих путовања. Ту би ложили ватру, спремали вечеру и преноћили, а идућег јутра је само траг од стоке и пепела сведочио о њиховом боравку на том месту. Лето су проводили у привремено подигнутим колибама од прућа, а зиму у кућама изнајмљеним од сељака.

Компанија

Карактеристична црта у сточарској привреди Саракачана био је начин њиховог сточарског удруживања. За време летњег, привредно активног периода, образовали су „компаније“, групе састављене од несродничких породица, дужних да проведу заједно летњи период и испуне усмено склопљени уговор и обавезе. У састав једне компаније улазило је обично 10 до 20 породица са 10 до 12.000 оваца. Узимао се приближно онолики број оваца који закупљени пашњаци могу да исхране за то лето.

Компанијом је руководио *ћаја*, најбогатији и најугледнији човек у тој групи. По правилу он је имао и највећи број стоке и обављао све званичне послове за компанију, водио трговачке послове и закључивао уговоре. Звање *ћаје* није било ни наследно нити су га бирали. У току зиме сазнало би се који од богатих Саракачана има намеру да образује компанију, па би сви заинтересовани дошли код њега на договор. Тада се уговарао и дан поласка на планину.

Таја је обављао све послове око закупа пашњака, „везивао уговор“ и плаћао властима за утрину.⁹ Он је бележио колико који домаћин има оваца и коња, па је сваки према броју стоке давао део закупнине за пашњаке, а исто тако добијао и удео приликом деобе прихода. Таја је на планини бирао

место за подизање колиба, које заједно сачињавају њихово село („хорјо“). Његова руководећа функција трајала је само у летњој сезони. У јесен, о Госпођину дне, свака породица спрема се за одлазак у зимовник („тешлас“). Од тог момента старање и брига о породици прелазила је на њеног старешину. Он је одлазио у село да закупи сеоску утрину за стоку и кућу за породицу,¹⁰ независно од осталих чланова компаније. Али и при том се гледало да по неколико породица путује заједно ради лакшег транспорта и сигурности. Учесници једне компаније нису били обавезни да идуће године опет буду у њој. Својевољно су бирали другу, ближу, са способнијим ћајом или повољнијим условима.

У компанији се сва стока скупљала заједно, па су се затим издвајале музаре („галарја“), јаловиње („штерфа“) и јагњад („жгурја“). Музаре су се делиле на два, три или више буљука, јагњад и јаловиње посебно. Сваки домаћин био је дужан да даје чобане за чување оваца према њиховом броју. На 200 оваца долазио је један чобанин. Ако неко има мање од 200 и он је давао чобанина с тим да му онај који има више од 200 оваца доплати у новцу за чување вишка. Млеко је ишло у „заједнички фонд“. Од њега се правио сир и кашкавал за продају. Новац је узимао ћаја и скупљао га до почетка августа (до св. Илије). Од тада је свака породица узимала себи млеко, на тај начин што су се овце још увек музле заједнички, а власницима се на сваких 10 оваца давала по једна ведрица млека. Да се млеко „не би растурило“, и да би се лакше извршила подела, „једну мужу“ узимала је једна породица све док не добије одговарајући број ведрица. У овоме није никада било забуне, јер се тачно знало колико ко има оваца, па према томе и колико ће млека добити. Од њега је свака породица припремала себи резерве сира за зиму.

Подела рада у компанији

Компанија је наметала својим члановима дужности и обавезе. Она је имала своја правила стечена дугогодишњим искуством њених учесника, који су их стварали и придржавали их се. Била је изведена подела рада према полу и добу старости. Занимљиво је да су сви послови око стоке: чување оваца и коња, мужа и шицање оваца, спремање и прерада млека били само мушки послови. Млађи, обично мање имућни људи, узимани су за чобане, старији и искуснији музли су овце и справљали сир, а за израду кашкаваља, као специјалне врсте производа, узимали су нарочитог мајстора („мастерас“) са којим је ћаја у име компаније закључивао уговор за читаво лето.

Коње („лаћимију“) чували су одвојено од оваца. Употребљавани су за пренос приликом сеобе као и за пренос производа за продају од бачије до тржишта. Са коњима се преко лета ишло „у вршидбу“ по околним селима. Ћаја је обављао погодбу са људима којима су они били потребни. У току лета он је одлазио да „обиђе посао“. Кад се вршидба заврши, врате коње и покупе ујам који се после раздели власницима коња, док један проценат од целокупне количине припада ћаји.

Жене се нису бавиле пословима око стоке. Њихова дужност била је прављење колиба. Оне су то радиле са великом вештином, нарочито при покривању иверкама и прућем. Зидале су и пећи за печење хлеба, доносиле нарамке дрва из шуме и воду са извора, месиле хлеб, припремале храну и одећу: прале вуну, преле, ткале, кројиле, шиле хаљетке и украшавале их везом и гајтанима.

Жигосање оваца

Да би сваки власник приликом разиласка компаније могао да распозна своје овце, обележавали су их жигом („шмад“). Жигосане су увек у уво зарезима на разним местима: „лево“, „десно“, „напред“, „позади“. Ако се догоди да у једну компанију дођу два власника, чије овце носе једнаке жигове, један од њих, обично онај који има мање оваца, морао је своје поново да обележи.

Чување и мужа оваца

Гајили су специјалну врсту црних, ситних али издржљивих оваца које су имале доста вуне. Просечна тежина руна била је 3,5 до 4 оке, а од овна и до 6 ока. Подељене у буљуке, чували су их чобани, који су обавезно носили овчарски штап са куком („клица“) и торбе („травас“), праћени великим псима („скли“). Два пса „првоштенца“ довољна су за чување читавог буљука оваца. Овцама су стављали око врата звона („гзуња“) или меденице („ћипрос“). Једанпут недељно давали су им со. Преко зиме хранили су их сеном и кукољем купљеним у млиновима који има хранљивих састојака.

За мужу оваца („провата“) подизали су ограде кружног облика („струнге“), оплетене прућем и грањем. Струнга је имала неколико отвора кроз које су пропуштале овце. Поред њих су седела по два човека и обављала мужу. Ако је компанија имала велики број оваца, овај посао обављало је више људи, чији је број ишао каткада и до десет. Млеко се музло у дрвене музлице („кардар“), а одатле се сипало у велике бакарне бакраче („какав“) или у казан. Овце су музле два пут дневно: ујутру и увече. Први буљук који се увече помузе, тера се одмах на пашу даље од струнге, други иде за њим а трећи за ноћи у непосредној близини, како би следећег јутра био први. Тако се није губило време у очекивању других удаљенијих буљука.

Справљање млечних производа и трговина

Најбољи и највише тражени саракачански производ био је „ашански сир“, чије су справљање сматрали својим специјалитетом. Сириште су сами припремали од марамике јагњета које није пасло траву. Сирило се „омужно“, од „целог“, некуваног млека. Сир су држали у мешинама („тулумима“) у којима су обично чували резерве припремљене за зиму. Већу количину спремљену за трговце држали су у чабровима купљеним од сељака. Од сурутке су правили урду за своју употребу.

Од маја месеца до почетка августа у компанији се велика количина млека употребљавала за справљање кашкаваља. Млеко се сипало у велику кацу („кад“) у количини од 5 до 6 „товара“. Сирило се као и за обичан сир, па се читава количина раздвајала у „груде“ и тако остављала 24 часа да „укисне“. После тога секла се на танке листове („филије“) и стављала у пространу корпу („калатса“) са двама великим дршкама са стране. Корпа се заједно са сиром спуштала у казан са кључалом водом и маса се мешала дрвеном мешалицом („хуља“). После тога из ње су се издвајале мање количине и стављале у округле калупе („сфундиљ“), где су стајале око 12 часова. Затим се вадило из калупа, слагало се по 12 кругова један на други и добро солило. На крају се сир сунчаног дана износио на сунце да „добије лице“ и да „пусти маст“.

Поред млечних производа, сира и кашкаваља, трговали су вуном и овцама. У компанију су обично крајем лета долазили трговци и откупљивали

велику количину млечних производа, често и све оно што се у току читавог лета припремало за продају. На планини се такође обављала погодба за продају угојених оваца и овнова као и вуне коју су трговци откупљивали у већој количини. Вуну су и „трампили“ са сељацима за сено, а замењивали су је и за памук, дајући оку вуне за оку памука¹¹.

Склоништа и станови

Један од елемената материјалне културе који се мењао заједно са променом начина живота и привреде Саракачана јесу њихова склоништа и станови. Као номади на путовањима су употребљавали шаторе („чатура“), који су били привремена склоништа а подизани су и склањани према потреби. Били су на „две воде“ („као циганске черге“), причвршћени за земљу помоћу кочића. Ткани су од вуне и козине да не би пропуштали воду.

На летовишту су подизали две врсте колиба („калива“). „Колибе од иверја“ имале су четвороугаону основу, оплетене прућем и покривене иверкама, отпацама од тесаног дрвета, које су жене врло вешто слагале да не пропусте кишу. Иверке су се слагале преко поређаних соха („фуртис“). Друга врста су колибе кружног облика, оплетене прућем („лура“) и грањем. Као костур у земљу су побадане четири сохе, које се савију, при врху саставе и увезу ликом („филорја“). Преко овога оплета сложи се лишће, папрат и грање. Да их ветар не би растурио, постављени су лемези („телебли“). Покривена колиба је „степозмена“ („степозма“ кров). Све су колибе биле једнодељне, без прозора, са једним улазом („порта“). Скоро свака породица подизала је две колибе: једну за оставу, другу за становање. Огњиште („футја“), које је за основу имало велику камену плочу, налазило се на средини колибе.

Поред колиба жене су правиле пећи за печење хлеба („фурне“), кружног облика, зидане од камена и олепљене блатом. У недостатку камена плетене су од прућа и облепљиване. Једну пећ подизало је заједно неколико породица.

Место за подизање колиба бирало се на „преслу“ (заравни), у заветрини и у близини извора.

За боравак преко зиме узимали су под најам сеоске куће.

Покућанство

Као номади Саракачани су имали врло оскудно покућанство. Посуђе је било од бакра: тепсије и бакрачи разних величина употребљавани су за кување, казани за млеко. За чување и пренос хране припремљене за зиму употребљавали су мешине. За ношење воде служио је дрвени суд („валера“). Чобани су за воду имали пљоснате дрвене посуде („фчела“).

На огњиште се стављао сацак („перушња“) а за печење су поред фуруне употребљавали и сач („гастрос“). За мешање хлеба служиле су наћве („скафид“) а за стављање на сач лопар („плаштир“). Јело се дрвеним кашикама („хљарја“) а виљушке („пиљур“) улазе касније у употребу. За сечење је употребљаван нож („машер“) и бритва („сујо“), коју су чобани обавезно носили.

Седело се на земљи, камену или пању, а у свечаним приликама, например о свадби, на прострим јастуцима. На земљи се и спавало на чергама („велензе“) а покривали су се вуненим ћебадима („чољ“).

Исхрана

У исхрани су Саракачани употребљавали млечне и меснате производе, од варива пасуљ. Приликом путовања храну су спремали на брзину. У про-

леће су брали коприве и правили зељаник („блано“). Справљали су и качамак од кукурузног брашна са сиром и маслом, запржен луком и паприком. Кукурузни хлеб нису „кабулили“; јели су само пшенични хлеб („псуми“), који су њихове жене мајсторски месиле. Од пшеничног брашна правиле су и разне пите: „упредењачу“ са сиром и маслом, „корпиту“, „штрифтопту“ — питу од меса, а од кукурузног брашна са сиром и млеком правили су „плачинду“.

Свака породица хранила је преко лета свињу коју су клали пред полазак на зимовник. Сланину су солили и остављали у мешине („тулуме“) а истопљену маст држали су у „корабу“ (овчјем желуцу). Месо су сецкали и правили кобасице са празилуком и паприком. Кравље млеко и месо нису јели. Чобани су правили „капавицу“ на тај начин што су парче сланине пекли на жару а испод њега стављали комад хлеба да се натопи.

У исхрани су били врло штедљиви; постили су сва четири поста. Породица од десет чланова проводила је божићни пост са 2—3 оке пасуља. За гозбе приликом славе и свадбе спремали су поред осталог и пржени кашкаваљ. Овце и јагњад пекли су на ражњу („суфри“). Јагње се никада није клало пре Ђурђевдана а ни млеко се до тог дана није употребљавало. Као послastiца служило је осушено воће: смокве, шљиве, грожђе и јабуке. Пили су вино („краши“) и ракију. Јело се три пута дневно, деца одвојено од одраслих. Столова није било већ се по земљи простирало платно („тавла“).

Женска радности

Шишање оваца је једини посао који су мушкарци обављали око припремања вуне за прераду и ткање и то између Младенаца и Благовести. Приликом стриже оваца од старине постоји мода или како они кажу „војтај“. Појединачно се не би дуго стигло са стрижом.¹² Један човек могао је да ошиша за дан 60 до 70 оваца. За овај посао употребљавали су „солунске маказе“ („псалид“). Руно („букар“) се најпре опере па се одвоји бела вуна која ће се прерађивати и употребити за ткање. После прања она се гребена и то прво на гребене „циганкаре“ („хтења“) а онда на широке гребене („ланарја“). Тако сређена вуна („мали“) и јарина („арнапоћ“) преде се на тророгој преслици од јасеновог дрвета („рока“) помоћу вретена („адрахт“). После тога мота се у кануре („ванда“). За ткање сукна употребљавала се бела а за остале тканине вуна се бојила у биљним и анилинским бојама.

Ткало се на разбоју у „два нита“ (за сукње) и „четири нита“ (за сукно). Разбој је био примитиван а правиле су га жене. На месту у колиби, где треба да се постави разбој („аргаљос“), простре се по земљи врећа („сагји“), па се на сва четири ћошка пободу кочићи, да би се обележио потребан простор и да би разбој касније право стајао. Затим се у земљи ископају два удубљења: једно у које се стављају ноге а на другоме се седи приликом ткања. Са стране (на сва четири угла вреће) постави се по једна соха („фуртис“): две за нити („мтарја“) и две за вратило („анди“). Основа („стмоњ“) уводи се најпре у нити па у брдо („хтењ“). Потка („ифаљ“) провлачи се помоћу чунка („саита“). Тканина се намотава на друго вратило постављено на сохе („палућа“). У пролеће се преде, тка се пред крај лета, а зими се кроји, шије одећа и украшава везом. Тканине за шаторе и чобанске кабанице биле су од вуне и козине а ваљане су у специјалним ваљалицама којих је било у Лесковцу. Сукно се носило у обичне ваљалице („мандан“). Девојчице су од малена учене раду: најмлађе помажу, онда се уче плетењу, старије преду и везу, а пред удају уче ткање. Жене су саме преле памук и ткале памучно платно. Правиле су и разнобојне вунене гајтане којима су украшавани поједини делови одеће.

Чарапе су плеле од вуненог плетива („патоғнима“) и то у неколико боја. Конац се држао око врата, један с једне други с друге стране; ако је рађено у три боје, трећи се држао у руци. Приликом плетења конац нису намотавале на прст. Чарапе су радиле са унутрашње стране.

Ношња

Велики број саракачанских хаљетака био је од белог сукна. Материјал за њихову израду припремале су жене, изузев марама и неких врста платна које су куповали. Поносили су се својом ношњом за коју кажу да је била врло лепа са доста веза и украса. „Били смо Саракачани, чобани, али кад се обучемо и негде пођемо, сви су нас гледали“. Истичу да је и у Грчкој њихова ношња била лепша од „сељачке“.

Свакидашња мушка ношња. — До тела су облачили вунену кошуљу („малина“) а преко ње кошуљу од памучног платна. Преко кошуље имали су бели прслук („чемондањ“) и црни гуњ са рукавима („талаган“) који је допирао до колена. Носили су беле панталоне („калца“) а преко њих дизлуке („калци“). Обували су кратке вунене чарапе („патунис“) а преко њих шивене опанке које су сами правили („џаруши“). Чобани су преко свега огртали дугу гуњу са рукавима ткану од вуне и козје длаке („капа“) са пришивеним капуљачом („качула“), испод које се стављала шубара („шапка“). На глави су зими носили шубаре, лети фесове. Коса је била равно подрезана изнад ушију. Бркове су пуштали и старији и млађи. Старци су раније имали и браде.

Празнична мушка ношња. — Поред свакидашњег имали су и свечано, празнично одело. На глави је ношен фес са великом кићанком. Облачили су белу платнену кошуљу и јелек богато украшен срмом („ђилек“). Преко јелека ношен је хаљетак „кондушегна“ са рукавима који су били по средини расечени и само поред шаке прикопчани. Био је од црног сукна и украшен гајтанима. Облачили су гаће од белог платна а преко њих опасивали „фустанелу“ од белог платна, шивену „на клинове“ и јако убрану која је допирала до колена. На ногама су имали шарене дизлуке, чарапе и ципеле („кундуре“).

Женска ношња. — Главу су повезивале марамом („мандил“). Старије жене носиле су тамније — „морове“ боје. Белим марамама нису се повезивале. Празником су жене имале „ломљени фес“ са срменом кићанком која је падала напред преко левог рамена. Косу су приликом чешљања мазале машћу. Делиле су је на средини, на челу мало упредале па изнад ушију плеле плетенице, које су најпре укрштале напред па на потиљку.

Кошуље су биле од белог памучног платна, украшене везом на грудима и рукавима. Преко кошуље облачиле су „мигун“, „шингун“, „сигуњ“ — врсту зубуна од белог сукна, без рукава, украшен срмом, разнобојном вуницом, гајтанима и кићанкама. Сукња („фуста“) била је код млађих у живим бојама. Преко ње опасивале су кецељу („пурдја“). Девојке их нису носиле. Младе жене, које још нису имале деце, имале су црвену кецељу извезену срмом („френзе“) и гајтанима црвене, зелене и беле боје. Кецеља средовечних жена била је тамнија, са мање шара и украса, док су старице носиле црне кецеље без икаквих украса. Обувале су шарене плетене чарапе („џорапје“) и опанке. Млађе жене опасивале су се појасом са пафтама („кљизомата“). Венчано одело младе су носиле док се не подере, јер, „док је млада нека је и лепа“.

Накит и тетовирање. — Жене се нису много китиле. Девојке су носиле око врата низове ћердана а младе жене нанизане дукате.

Млада је имала на челу велики дукат („флурид“) који је кад добије прво дете скидала и стављала око врата. Прстење су носиле само жене, врло ретко мушкарци, девојке никако.

Сва женска деца имала су утетовиран крст на поврји, који се правио тако што се то место избоду иглом и поспе угљеном а затим опет избоду.

Свадба

Саракачанске свадбе одржавале су се обично средином лета док је читав компанија на окупу. За испрошену девојку, што се често обављало и по наводацилуку, одлазили су у удаљена места и путовали по неколико дана.

Свадбе су одржаване најчешће недељом. Уговарали су је родитељи без знања младића и девојке, који се честито нису ни познавали. Младићи су ступали у брак од 20 до 25 година а девојке од 17 до 20 година. Свадбу је уговарао младожењин отац или старији брат. Приликом прошевине девојци се давао прстен, који она до венчања није носила, већ нека од њених другарица. Укућани нису говорили девојци да је испрошена. Она је то сазнавала од некога са стране.

Девојка није носила мираз нити се уз њу давао новац¹³. Једино што се спрема то је њена „парт“ — изаткани и сашивени сви делови одеће у што већем броју, па често и онолико колико јој је потребно за читав живот. Она је дужна да пре удаје спреми сукње и кецеље које по боји и кроју одговарају средовечним и старијим женама.

Све ово смести се у вреће („сатји“), торбе („травас“) и бисаге („цаћ“) и тако носи на дан свадбе младожењиној кући.

За девојку се ишло на коњима који су за ову прилику свечано опремани и кићени. Кад се приближе младиној колиби сватови су пуцали из пушака. Ако им из ње одмах одговоре, био је знак да су спремни да их приме. Ако се не јаве, сватови се зауставе и чекају док се и са супротне стране не зачује пуцање.

Главне личности на свадби су: кум, барјактар и девер. Крштени кум увек је обављао венчање, али је било дозвољено да се промени, ако се налазио у удаљеном месту или је из других разлога био спречен да дође. За барјактара је узиман ожењен човек. Носио је на свадби барјак искићен прапорцима. Девер је младожењин брат или рођак.

Кад сватови дођу у колибу, младу нису могли видети. И сватови су крили младожењу. Младу је изводио брат и предавао деверу. Док сватови седе, млада са девером иде и љуби сватове у руку од којих добија дарове у новцу. После тога долази њена мајка, сестра или снаха са ситом у рукама пуним марама и сваком од сватова закачи по једну о раме.

Приликом поласка сватова са младом њен отац или деда стане пред младожењу, опасује га првеним појасом, одигне га трипу од земље и удари по лицу, говорећи: „Да ме памтиш синко“. За време свадбе млади се покривало лице танком марамом коју је младожења купио пред венчање. Млада се опраштала са укућанима љубећи их у руку. Браћа су је изводила и пела на коња, при чему су певали и они и сватови. Од младине колибе ишло се на венчање а онда младожењи.

Пред младожењиним колибом кум је скидао вреће и торбе са коња и донете предмете разастирао тако да би сватови могли видети. Пре него што млада сиђе са коња требало је да јој свекар „обећа дар“ (овцу, јагње, коња, што касније претставља њену личну својину). То што је она овом приликом добијала као поклон у случају деобе породица узимала је као свој део.

Девер је затим скидао младу са коња. Пред колибом је чекала свекрва, која је за ову прилику умесила два хлеба шупља по средини и спремила две боце вина и кудељицу вуне. Све ове предмете она је давала млади, која је вуну задевала за појас, кроз хлебове провлачила руке и узимала боце са вином. Тако је улазила у колибу младожење. Свекрва је седела поред огњишта и све ово поново узимала из младиних руку, давала јој маст да намаже праг — „да би им кућа била масна“. На улазу у колибу требало је да млада погледа према таваници „како не би дремала на послу“. Свекрва јој је давала и парче хлеба умочено у сплачине „да би увек била послушна и јела оно што јој се спреми“. После свадбе свекрва је младу опасивала каницом и закопчавала пафтом. Увече јој је давала нову кошуљу а њену узимала. Идућег јутра стављали су кошуљу у сито и даривали новцем, најпре свекар и кум а онда и остали сватови. И ово је било пропраћено песмом. Недељу дана после свадбе млада је дворила и љубила укућане у руку а затим постепено улазила у домаћи живот и послове.

Погреб

Саракачани као номади нису имали свога гробља. Мртве су сахрањивали у сеоским гробљима или на планини где су се тренутно налазили. За мртвима се жалило што се за њима нарицало али „из душе“ а не „за паре“. Млађе особе више су жалили а старији и „јесу зато да умру“. У знак жалости није се носила црнина, јер ће се „умрломе на оном свету навући црна мрежа на очи“. Жалост се означавала што су се горњи делови одеће облачили преврнути, мушкарци су пуштали браде а жене распитале косу. На дан сахране није ваљало клати ништа од стоке, да не иде „крв за крв“.

Умрлима су давали даће — „трпезе“ после седам, двадесет и четрдесет дана, пола године, годину дана и три године. За сваку трпезу кували су пшеницу („панайу“), која се суботом износила на гробље а све што остане делило се недељом „за душу“. Девојке и жене које су спремале трпезу морале су да буду „чисте“ и биле су обучене и црвене сукње, мараме и кецеље. За те дане није ваљало клати црну стоку а од слаткиша употребљавао се само шећер.

После три године гроб се раскопавао, ако су још били у месту где им је неко сахрањен. Кости су преливали вином а поп који се за ову прилику позове читао је „опрошћену молитву“.

Празници

Б о ж и ћ. — Празновали су дане од првог дана Божића до Васиљевдана. Постили су читав божићни пост. Свака породица требало је да има на бадњи дан меда и да њиме „испрати пост“. Те вечери ложила се ватра гранчицама са разног дрвећа: букве, храста, јабукe, крушке. Рано ујутру на Божић домаћин је царао ватру а за њим сви укућани. Ко дође са стране у кућу од Божића до Нове Године сматрао се положајником. На Божић ујутру домаћин је носио колачиће умешене на Бадњи дан и давао их овцама.

В а с и љ е в д а н — Н о в а Г о д и н а. За Нову Годину домаћица је месила колач („клура“) од пшеничног брашна на коме се нашарају „стопице“ оваца, коњска копита, ведрица за млеко, „клица“ — чобански штап. Ко први тог јутра посети укућане, ломи колач од кога се један део давао стоци а остатак делио укућанима. Од другог хлеба правила се попара у коју се стављало мало детелине, зрно кукуруза, метални новчић. Сви новогодишњи обичаји обављани су ради стоке.

У с к р с. — На Велики петак стављали су на врата неки црвени предмет, обично мараму или кануру вуне. Јаја су бојили црвеном бојом а да би добили беле и жуте шаре спуштали су их у мравињак. Чобани нису носили цела укршња јаја са собом „да овцама не би излазио јајчаник за вратом“.

И м е н д а н. — Као и код Цинцара у нашим градовима, светковина коју је свака породица обављала једанпут годишње било је прослављање имендана старешине породице. Док су одрасли синови са њим у заједници, славили су тај дан, а кад се одеде сваки нови домаћин славио је свој имендан. Гости нису позивани а каткада су долазили и дан раније, јер „боље је да празник дочекају него да прође“. Имендан се прослављао увече. Пшеницу коју су кували за тај дан најпре су тукли везану у врећици и добро поквашену, како би се са зрна скинула опна. За вечеру су припремали чорбе, печење и разне пите. Пили су вино и ракију сви из једне чутурице која је „ишла из руке у руку“. Обичај је био да се крсте „само уз вино, јер ракија није благословена“.

Народна знања и веровања

У лечењу оваца нарочито су били спретни. Кад овца „накрви“, пушта јој се крв на више начина. То је умео да обави сваки чобанин. Овци се просече ножем место испод ока, на челу, или се расече уво. Ако нема при руци нож, чобанин стави на уво овце камен а другим удара док место не прокрвари. Каткада га и прогризе зубима, само да би спасао брава.

У случају да овца ишчаши или сломи ногу, намештају је на овај начин: нога се „истегне“ наједном у обадва правца па се прелом омота вуном, увече крпом и на крају ставе четири танке дашчице, које се добро утегну. Овако увезана нога стоји месец дана, после чега се омот скине.

М е р е. Основна мера за тежину била је ока, којом су мерили: кашкаваљ, вуну, сир и млеко. Мера за дужину била је аршин, „растегаљ“ („урја“) и пед („пенда“), размак између кажипрста и палца.

Доба дана и деца и одрасли са сигурношћу су одређивали посматрајући положај сенке.

Верују да нигде нема „већег мора“ од „оног код Солуна, где сунце јутру излази из воде а увече опет у њу залази“. Убеђени су да је средина земље на месту „где је подигнут град Ниш, а ту је цар Константин хтео да подигне Цариград“.

Верују да је моћ црне овце против свих злих сила веома велика и да ништа не може да јој нашкоди. О томе постоји и прича: „Опкладе се једанпут два ђавола који ће од њих да нанесе људима више штете. Један намисли да кваре млеко у бачији да ниједан човек из компаније не би могао да га усери, а други ће да посеје метиљ по ливадама. Онај први није успео да поквари млеко зато што је било од црних оваца, а други оде на ливаду и посеје метиљ па га и данас свуда има“.

Игре и њесме

Играло се уз песму без пратње музичких инструмената. „Како иде песма, тако иде нога, па те сама песма тера да играш“. Такт се давао ударањем у тепсију која се окретала на земљи. Да би звук био јаснији на руку се стављао прстен.

Мушкарци су играли одвојено од жена и девојака. Ако коло треба да се споји, на крајевима који се састављају стајали су брат и сестра, да би се ухватили за руке, јер то није било допуштено онима који нису у сродству.

Песме су лирског карактера са интересантном садржином и разноликим мотивима. Насупрот строго патријархалним односима, у већини од њих пева се о љубави између младића и девојке, о лепоти плавих и црних очију. У једној се говори о надметању момака у снази, да би на тај начин стекли наклоност девојке, а у другој је у шаљивом тону изнет разговор између њих двоје. Опевана је и отмица девојке. Има песама и са садржином из хајдучког живота и његовим незгодама, о недељима која су чинили. И сукоби са сељацима, до којих је долазило због стоке, заступљени су у једној.

ДОСЕЉАВАЊЕ САРАКАЧАНА НА ГОЧ

Познато је да је у Македонији и Србији било више струја и више права саракачанских номадских кретања. Издвојићемо, посматраћемо и пратићемо ону која је носила претке проучаваних породица.

На основу усмених података добијених од Димитрија, Васиља и поч. Ванђела Јањића, и сачуване традиције, покушаћу да реконструишем етапе њиховог пута од земље матице до места данашњег боравка.

Крајем прве половине XIX века њихови преци проводили су лета на Атосу и Перистеру. Припремајући се за зимски период, спуштали су се у „Солунско“ — Солунску Кампању, у околину Зејтинлика. Ту су проводили зиму а у пролеће опет излазили на планину.

Средином друге половине XIX века једна већа група од 40—50 породица, којој је припадао и родоначелник данашњих гочких и новоселских Саракачана, Јања Јањић, са најближом „фамилијом“, женом и децом, прешла је у Бугарску, вероватно долином Струме.

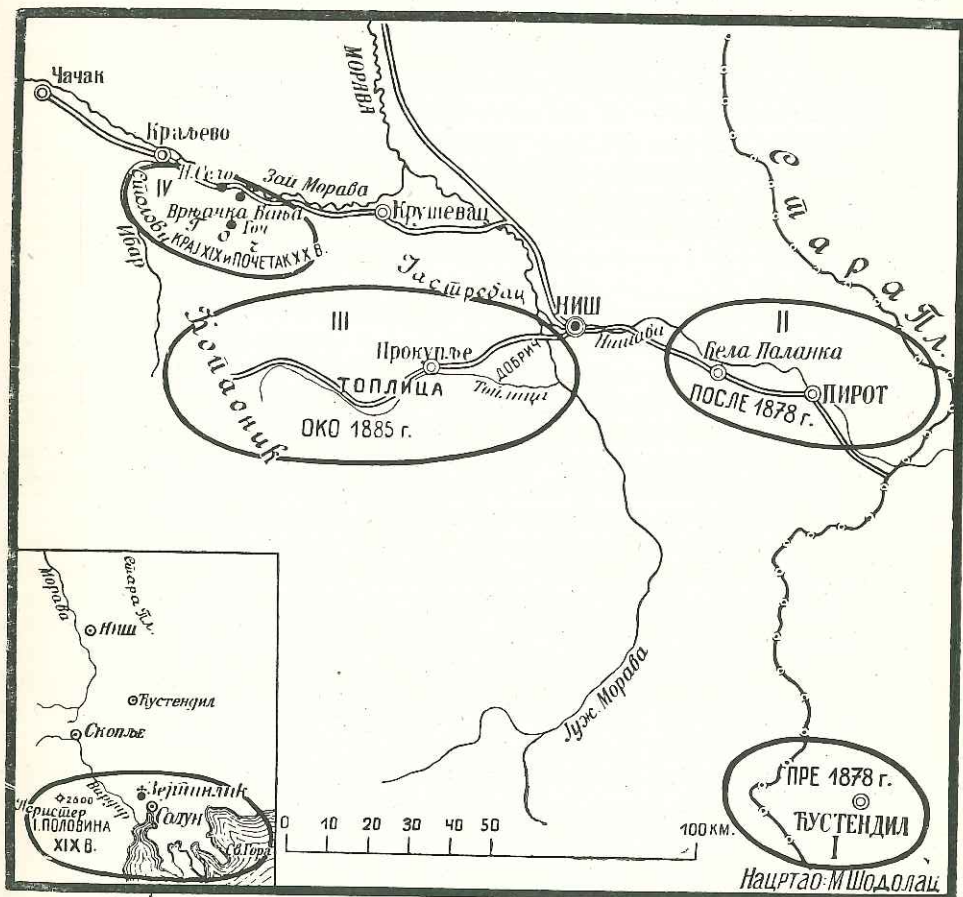
Прва етапа боравка била је околина Ђустендила — „Ђустендил Бање“ за зимски, а за летњи период Сува и Стара Планина, за коју причају да је била пуна турских утврђења. Овде су боравили до 1878 године.

По завршетку турског рата и ослобођења Бугарске и једног дела Србије, група се поделила: један део ишао је и даље преко зиме у околину Ђустендила, други је прешао у околину Пирота и Беле Паланке, док су и једни и други летовали на Старој Планини. После кратког времена група породица из Бугарске вратила се у „Солунско“. Како су међу породицама из околине Пирота имали сроднике, звали су их да пођу заједно. Ови су, међутим, због велике удаљености („до Солуна је требало 30 конака“) и даље остали на истом месту.

Осамдесетих година XIX века група породица из околине Пирота преко Беле Паланке и Ниша дошла је у Добрич, где проводи зиму. Већ идуће године узимају под закуп травне копаоничке пропланке и преко Прокупља и Топлица излазе на Копаоник, а Топлица и Добрич постају им зимовници. У то време боравак саракачанских група у овим крајевима забележен је и у нашој литератури. Помињу се као сточари. „који немају ни куће ни кућишта и живе са својим стадима по планинама Јужне Србије на којима има сувати, а зими силазе у жупније пределе, поглавито у Добрич и тамо презимљују“.¹⁴ О њима је као „пастирима без села и сталних станишта, који само о стоци раде и лето са својом стоком проводе на планинским пасиштима а зими се селе у жупнија места“ забележено да су „и сад познати у Јужној Србији, у окупина топличком, крушевачком и нишком, у Тесалији и Бугарској“.¹⁵ „Наши Цинцари слазе у јесен у долине нишавску (пиротско и белопаланачко поље), у Топлицу и Западну Мораву...“¹⁶ (ск. 1).

Деведесетих година прошлог века, услед недостатка сточне хране за зимски период у Топлици и Добричу, по савету трговца Петра Криворечанина, доброг познаваоца околине, мања група породица издвоји се и пређе

са Копаоника преко Жељина и Гоча у „Мораву“ — долину Западне Мораве. Тада је и у Ново Село први пут дошло неколико породица са 2000 оваца. Ове су групе, и из Топлице и „Мораве“, провеле идуће лето на Копаонику, а пред зиму су, у много већем броју него први пут, сишле у „Мораву“. Око 1890 године било је саракачанских породица у многим селима моравске долине. Поред Новог Села, зимовали су у Подунавцима, Врби, Ратини, Врдилима и Жичи. У времену између 1890 и 1910 велики број саракачанских породица обављао је своје зимске и летње сеобе између села у Поморављу и Јастрепца, Столова, Чемерног, Гоча и Копаоника. Једна копаоничка група

Скица 1. — Етапно кретање Саракачана од земље матице до места њиховог данашњег боравка. Етапе су обележене римским бројевима од I—IV.

„раније је дуго зимовала око Лесковца а од пре неколико година слази на зимовник у близину манастира Жиче“.¹⁷ Пред Први светски рат, 1911, читав група из „Мораве“ вратила се делом у Македонију а неке породице у Грчку. На Гочу је остао Јања Јањић са пет синова и четири кћери, да би са традиционалног номадизма, у новим условима, прешао на сезонско сточарење, а за врло кратко време постао и стално настањени сточар и земљорадник. Читав тај процес трајао је релативно врло кратко. Ограничење простора кретања, стално одлажење у исти зимовник и на исто летовиште, као и врло мали број чланова групе, утицали су на брзу промену начина живота и привреде и на асимилацију.

ОДВАЈАЊЕ ПОРОДИЦЕ ЈАЊЕ ЈАЊИЋА ОД КОМПАНИЈЕ
И ЊЕНО НАСЕЉАВАЊЕ — „ВЕЗИВАЊЕ ЗА ЗЕМЉУ“

Догађало се да су мање имућни чланови компаније ради неиспуњених обавеза према ћаји, обично због неисплаћених дугова, падали у све већу економску зависност. У таквој ситуацији нашао се једног лета последњих година прошлога века и Јања Јањић. Његов дуг ћаји износио је 30 дуката који није био у могућности да исплати. После свађе настале око тога, он је са својом породицом и стадом напустио Копанник, на чијим пашњацима је летовала компанија, прекршио је и уговор и традицију, и усред лета (око Петровдана) прешао на Гоч. Да би дошао до потребног новца и да би вратио дуг, организовао је посао у оквиру своје породице. По угледу на сељаке мештане свакодневно је продавао сир и млеко у Врњачкој Бањи, која је увек, а нарочито у летњој сезони, главни потрошач ових производа из околних села. На тај начин је већ до јесени могао да испуни своју обавезу и када су чланови компаније, сада већ разбијене по породицама, кренули са Копаника преко Гоча у Поморавље, „намирао је“ дуг ћаји. Овај догађај изазвао је велико изненађење код осталих, који су се у чуду питали „како је Јања пронашао калуп да лије злато“, јер се није могла претпоставити толика зарада за тако кратко време.

Идућег пролећа, када су све породице изабрале себи компанију и пошле на Копанник, Јања је поново остао на Гочу сам са својима. Време између 1895 и 1910 уствари је краткотрајно раздобље полуномадског живота овог човека и његове породице: свако лето проводили су на Гочу, чији су пашњаци били довољни за летњу исхрану оваца, а зиму у Новом Селу. Још увек нису имали својих сталних станова. Лети су користили прошлогодишње поправљене колибе, а зими изнајмљивали у селу куће од сељака. Неки од Јањиних синова у то време често су служили — „ишли у службу“ код имућнијих сељака и обављали углавном послове око стоке.

Да би се у току лета посао око оваца и прераде млека одвијао правилно, извршена је подела рада у овој породици по угледу на некадашњи рад у компанији. Разлика је била у томе што су сада и жене узеле активног учешћа. Иако је број њихових оваца био мали (око 400) одвајали су их онако како се то чинило у компанији. Девојке су чувале јаловиње и јагњад, мушкарци су се бринули о музарама, а отац, „глава фамилије“ справљао је и продавао сир. Врњачка Бања и сада је била потрошач њихових производа.

Куповина земље. — Значајан моменат при крају прве деценије XX века (око 1910 г.) претставља почетак „везивања за земљу“. То је била куповина прве ливаде на Гочу, што је учинило да их Срби „сељаци“ гледају са много више симпатија, да их поштују као „људе газде и домаћине“ а не гледају као „морске Цигане“ и „чергаре“ како су их у почетку називали приликом честих неминовних сукоба и спорова око пашњака на планини или утрине у селу. У ово време дошло је до деобе породице Јање Јањића, чији су старији синови Ванђел и Анастас од продатих делова својих оваца кушили земљу у Новом Селу и подигли прве куће. Димитрије, Васиљ и Ђорђе остали су на Гочу, где су првих неколико година и зиму проводили у летњим колибама. После извесног времена најмлађи, Васиљ, продао је имање на Гочу и прешао у Врњачку Бању, купио кола и коње и око петнаест година био кочијаш. Касније је научио берберски занат којим се и данас бави. Као не много славно раздобље у својој прошлости помиње „шегртовање“ у педесет шестој години живота и потсмехе околине због тога.

Живо се сећају позива својих сродника и пријатеља да пођу са њима и не остају ту „у клечаку, међу сељацима и туђим људима“. Ове позиве стари

отац и мајка пропратили су са сузама али су, и поред носталгије и жеље за ранијим животом, остали са синовима и кћерима, решеним и спремним да се „умешају у народ“, да приме многе навике и утицаје нове средине и да са напуштањем старог начина живота и привређивања прекину са својом вековном традицијом.

Промене у привредном и друштвеном животу. — Промене у вези са новим начином живота биле су скопчане са тешкоћама. Са њима су се сукобили на првом месту у новој, за њих дотле непознатој грани привреде, земљорадњи. Док су као сточари тешком клетвом сматрали изреку: „Да бог да синко орао и копао“, плашили се пољопривредних справа и мотике, која по њима „крати век“, сада су је као одрасли али неуки људи прихватили и од почетка учили све послове око обраде земље. Напомињу да су многе од земљорадничких пословања: копање, сејање, косидбу, скупљање сена обављали ноћу, а преко дана чували стоку у близини сеоских имања на којима се радило и кришом посматрали како се ради.

Нови облици привређивања и нови послови учинили су да се између мештана и Саракачана ствара све тешњи контакт. Приликом обимнијих пољских радова помагали су једни другима, ишли „у замену“ за копање, орање или косидбу. На тај начин нашли су се на заједничким пословима, везани сродним интересима они исти људи, који су се као чобани непуну деценију раније тукли око пашњака. Све ово, као и њихова крајња еластичност у прилагођавању и марљивост, учинило је да за релативно кратко време постану добри земљорадници и да са својих имања добијају често и већи принос од суседа Срба.

Свака новина коју су прихватили од „сељака“ све више је брисала међусобну нетрпељивост и неповерење и доводила до нових обостраних упознавања и зближавања, а самим тим условљавала и друге промене у њиховом животу, привредној и друштвеној структури.

После насељавања и преласка на земљорадњу, њихова сточарска привреда добија нове карактеристике. Жене, које нису учествовале у чувању стоке и справљању млечних производа, сада у многоме преузимају ове послове. Тако је још једна традиционална изрека упућена непослушној овци „Да бог да те деца чувала а жене музле“ изгубила своје значење.

Као номади чували су само црне овце, по чему су вероватно и добили назив Црновуци. Пошто се њихов број после насељавања смањило са једне хиљаде на неколико десетина, обновили су своја стада домаћим белим и црним овцама, које су се по квалитету вуне и количини млека разликовале од саракачанских. Смањени број оваца допуњавају што за време летње сезоне узимају на испашу овце од „сељака“ из ближе и даље околине. Погодба за „чување“ обавља се пред Ђурђевдан, а „чуварина“, „чуваринске овце“ остају на пашњацима до средине октобра. У овоме се још увек придржавају својих старих сточарских термина. Домаћин који доведе „чуварину“ плаћа за јаловиње одређену цену, чија висина увек зависи од укупне цене која се плаћа држави за пашњаке. Јагњад не узимају на чување, а за музаре се не плаћа, јер за читаво време чувар користи њихово млеко. Ако се у току лета изгуби нечија овца, чувар је дужан да у замену за њу да једну своју. У случају да овцу поједе вук, о чему остане неки траг — „белег“ (траг од крви, нога, вуна, кост), накнада се не даје. Ради распознавања овце се и сада обележавају — „зумбош“ ножем. Истичу да је теже чувати „куповне“ и „чуваринске“ овце јер им не познају „нарав“. Од правих „ашанских“ црнорунних оваца данас немају ниједну. Узимањем чуварине баве се и „сељаци“ из Гоча и Новог Села, па је, нарочито у последње време, настала утакмица између њих и Са-

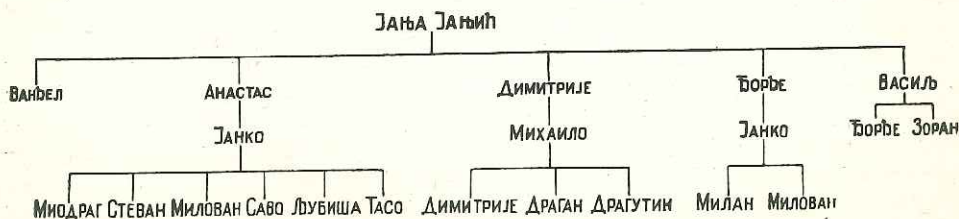
ракачана ко ће да прикупи више оваца за лето. Због овога се одлази и у села „преко Мораве“ и од „Прекомораваца“ (из Дренове, Медвеђе, Милутовца, Камењаче) доводи „чуварина“.

Поред оваца свака њихова кућа има и краве, које су набавили одмах после куповине земље, као и свиње и све врсте живине.

Примајући утицаје нове средине и прихватајући многе њене навике и обичаје, и они су, иако малобројни, нешто од тековина своје културе пренели на „сељаке“, у првом реду неке вештине око справљања млечних производа, нарочито свог специјалитета „ашанског“ сира. Његово справљање чували су као тајну до насељавања и склапања мешовитих бракова са Српкињама. „Наше ашанско сира било је скупље од кајмак“, причао је стари Ванђел; „у оној време кад је кајмак био четири гроша, наше сира продавало се по пет“. Да „откривање тајне“ не би учиниле снахе Српкиње, од којих су у почетку кришом радили, и да би се овај њихов гест протумачио као нови акт наклоности и пријатељства, показали су својим најближим пријатељима на који начин справљају овај свој специјалитет. Тако су многе сеоске куће прихватиле њихов начин справљања „омужног“ овчјег сира од „целог“, „невареног“ млека. Овакав сир данас праве и Срби и Саракачани и од крављег млека. Иако су Ново Село и Гоч познати по производњи квалитетног кајмака, они су га прихватили тек пре неколико година под утицајем снаха Српкиња, па се и у њиховим кућама млеко разлива у карлице и скупља кајмак. По доласку на Гоч престали су да раде качкаваљ, а урду праве повремено. По угледу на Саракачане сељаци на Гочу имају ограђени простор за мужу оваца који називају „струга“. Ова се струга од старе ашанске „струге“ разликује што није исплетена од прућа и грања, већ је ограда направљена од „латни“ — уздуж прикупаних дасака за диреке. Састављена је из неколико делова и може се преносити с места на место. На тај начин нађубравају ливаде. Исти облик струге и исти поступак је и код Саракачана.

Куповина земље и „везивање“ за њу повукло је за собом читав низ измена. Привремено подигнуте колибе од прућа или изнајмљене куће у селу заменили су сопственим кућама, најпре прављеним од чатме или ћерпича, затим зиданим од цигле, са пространим и светлим просторијама и потребним покућанством, којим је снабдевено свако сеоско домаћинство. Тако су се ови дошљаци, презрени и нерадо гледани сточари, „чобани“, „скитачи“ афирмирали као „домаћини“ и угледни људи, „достојни да живе међу сељацима“.

Саракачани су до насељавања одржавали чисту ендогамну породицу, иако су били веома малобројни (пет одраслих мушкараца). Три старија сина Јање Јањића ожењени су Саракачанкама, које су довели од својих група из околине Лесковца, Прокупља, и Пирота, а два млађа Српкињама. У трећој генерацији долази до потпуног раскидања ендогамних односа: сви Јањини унучи ожењени су Српкињама (ск. 2). Док нису сазидали куће, „сељанке“

Скица 2. — Родослов мушких чланова породице Јање Јањића.

су се тешко одлучивале на удају која је повлачила за собом „живот у колиби“. Прва мешовита свечана свадба, 1921, одржана је са пуно унетих српских обичаја „да би се показали пред новим пријатељима као прави домаћини“ и да „снаша не би побегла“. У четвртој генерацији заступљени су бракови само са Српкињама.

Долазак првих снаха из српских породица и њихово присуство у кућама Саракачана проузроковало је одмах још једну промену: матерњи грчки

Сл. 1. — Димитрије Јањић

језик, којим су дотада говорили и млађи и старији, замењен је српским. Синови су на захтев својих жена забранили родитељима употребу макар и једне грчке речи. Интересантно је да ниједна Српкиња у њиховим кућама није научила грчки језик. Њиховим утицајем дошло је и до промене у ношњи, нарочито код старијих. Млађи су је и раније, да би се „умешали у народ“, заменили деловима сеоске српске одеће. Деца су се такође одевала „по српски“, да би избегла потсмехе чобана у пољу, који су их упорно називали „Ашанчићима“. Старији су се често нерадо одвајали од својих омиљених хаљетака, али је промена ипак извршена. У почетку су преко своје ношње облачили само горње хаљетке сашивене „по српски“, гуњеве и чак-

шире. Стари Ванђел носио је до смрти шарене „ашанске“ чарапе до колена и шивене опанке, али је у свечаним приликама избегавао да се тако обуче.

Други критеријум био је заступљен кад је била у питању удаја девојака из саракачких породица у српске куће. Кћери Јање Јањића удале су се као „заостале девојке“ за Србе удовце или старије људе, јер, био је „резил“

Сл. 2. — Јанко и Јулка Јањић у свакидашњој данашњој ношњи

сваком младићу да склопи брак са девојком „из колибе“. Данас је жива још само једна од њих — Костана „Ашанка“, удата по други пут у Гарешницу (заселак Гоча). Већ у другој генерацији прилике се мењају. Све Јањине унукe удате су у угледне домаћинске куће у селу, где их цене као добре и вредне домаћице. У последњим њиховим генерацијама приликом наводацисања за удају или женидбу, приликом склапања мешовитих бракова, не поставља се питање њиховог порекла. У изузетним приликама напомене се да је некој девојци или младићу деда „Грк“ или баба „Гркиња“, али то више не претставља никакву сметњу.

У процесу прилагођивања и асимилације нису само склапања бракова послужила као веза са „селацама“. То су били разни облици вештачког сротства: кумство, побратимство, усвајање деце. Користили су сваку прилику за зближавање и склапање нових веза и пријатељстава. Традиционално саракачанско веровање: да ће се „праведним човеком на оном свету“ сматрати сваки онај који је имао четрдесет кумстава за живота, — најстарији међу њима, Ванђел Јањић, применио је у новој средини, кумујући безброј пута и у селу у коме је био настањен и у околини. Приликом једног таквог крштења на Гочу позвали су свештеника кући. Домаћин није припремио што је за ту прилику било потребно и заједно са укућанима изненадио се кад је све то видео у торби свога новог кума Ванђела.

„Везивање за земљу“ било је узрок промени још једног Саракачанског карактеристичког обичаја. Прослављање имендана старешине породице заменили су славом. Јања Јањић славио је св. Јована, кога су као наследну славу узели Анастас и Димитрије, а од њих и њихови синови; Васиљ је задржао Василијевдан, који ће бити и слава његових синова. Уз празновање славе прихватили су и „сеоске“, „српске“ славске обичаје, да би се „пред пријатељима показали као прави домаћини“, с том разликом што немају никаквих прекада и преслава, врло бројних код Срба у овим селима.

* *
*

Процес насељавања номадских сточара на Балканском Полуострву општа је појава, која је у последњим деценијама све интензивнија. Она се различито тумачи, а узимају се у обзир услови и фактори и општег и локалног карактера.

У нашој литератури има забележених примера асимилације малих сточарских група и породица.¹⁸ О овом проблему расправљао је Д-р В. Радвановић посматрајући услове под којима је наступио овај процес.¹⁹ О једној аромунској номадској групи писао је Д-р М. Филиповић, наглашавајући њен прелаз на полуномадски начин живота.²⁰ Амерички социолог Irwin T. Sanders у својој студији „Номадски народи северне Грчке“ објављеној 1954 године, прати проблем насељавања три групе номада: Аромуна (Кудовлаха), Саракачана и Карагуна (Арванитовлаха) на територији северне Грчке, повезујући то са својим ранијим испитивањима вршеним у Бугарској 1929 године. У часопису бугарског Географског друштва „Географија“, Софија 1954, објављен је чланак Васиља Маринова: „Каракачаните в България“ у коме се у општим цртама говори о Саракачанима и губљењу њихових номадских карактеристика, као и о њиховом насељавању у најновијем периоду у условима социјализма. Они формирају или чиста своја саракачанска села, или се у мањим формацијама насељавају у бугарским насељима, постају чланови радних задруга у које уносе своју имовину у стоци и земљи, а млађи одлазе у школе и фабрике. У Добричу се наилази на сличне појаве. У Горњој Девчи живи једна саракачанска породица, у којој су већ у првој генерацији извршене промене у начину живота и привреде. И у Дебелом Лугу, где их такође има, потпуно су се изједначили са осталим становништвом.²¹ У Македонији, око Ђевђелије, Штипа, Велеса, и других места, још увек има саракачанских група које мигрирају али се и тамо осећа све веће приближавање насељавању.

Балкански номадизам преживљава своје последње дане. Промене су се јавиле после пада велике отоманске империје, што је условило повлачење међудржавних граница на Балканском Полуострву и смањило пространство за њихове традиционалне миграције. Свака група их је отада вршила у оквиру оне државе на чијој се територији нашла. Нови услови и промене у друштве-

ном, политичком и економском погледу уносили су нове елементе и приводили крају процес мењања начина живота и асимилације. Тај процес, негде краткотрајнији и бржи, негде успорен и развучен, што је у многومه зависило од локалних прилика и бројности група, код породица на Гочу и у Новом Селу одвијао се релативно брзо, ма да повезан са тешкоћама.

Сл. 3. — Стара кућа Јанка Јањића (зидана 1925 године).

Иако је њихова асимилација скоро дефинитивно извршена, иако ни званично ни формално не припадају својој старој етничкој групи, старији себе издвајају и још увек стављају изнад сељака мештана истичући да су били сточари али „сточари Саракачани“, „сточари Грци“ како најрадије себе називају. На споменику подигнутом жени Јање Јањића на Гочу, стоји натпис да је он био „Грк из Гоча“.

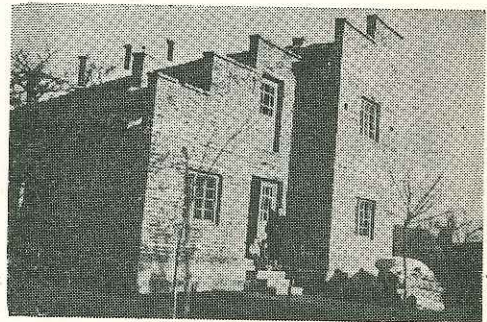
У свим њиховим психичким манифестацијама одражава се урођена оштроумност и природна интелигенција. Старији нису похађали

школу, али су се сви мушкарци описменили учећи се један од другог. Млађи се, у школама које похађају (осмогодишње, стручне), истичу као вредни и добри ђаци. Вредноћа и штедљивост су им и данашње карактеристике.

Радо причају о свом некадашњем животу за који тврде да је био тежак и напоран, при чему се код старијих осећа и мали призвук носталгије. Не стиде се свог имена ни свог порекла, тим пре што данас у новој средини уживају углед домаћина и што истичу да су све што имају стекли својим сопственим трудом, почевши „само са овцама“.

Поносе се својом непокретном имовином: кућама и привредним зградама, њивама, ливадама, баштама и воћњацима, исто онако како су то некада чинили са овцама и коњима, јединим имањем и богатством.

Куће им се убрајају међу најлепше у селу. Данас бројна породица Јанка Јањића у Новом Селу, који има шест синова (од њих три ожењена) припрема деобу на тај начин што унапред подиже, поред оне коју већ има, две велике, лепе куће у савременом стилу — „на спрат“, што још увек претставља реткост у селу. Исто тако, поред школске зграде, на Гочу је највећа и најлепша кућа Димитрија Јањића, са пространим и светлим собама, савременим намештајем, великим прозорима и застакљеним на поду. Те собе преко лета издају туристима и посетиоцима Го-

Сл. 4. — Нова кућа Јанка Јанића (зидана 1955 године).

ча који овде дођу на краће или дуже време, и за то добију „лепе паре“. У њима преко зиме станују чланови Димитријеве породице: син, снаха Српкиња и унуци, а он најрадије проводи све време са својим овцама, које из милоште зове „Ашанкама“, овчарским псима и „клицом“ у рукама, без које

се осећа „као без руку“. Преко дана је на пашњацима у планини, а ноћу опет поред њих, јер слава у „катаву“, дрвеној покретној сточарској кућици.

Сећајући се дана из свог номадског живота, поред свих тешкоћа и напора, истичу и лепе стране и веселе моменте, са жељом да нешто од свега тога њихови млађи, међу којима има и државних службеника, сачувају у традицији.

НАПОМЕНЕ

¹ Carsten Hoëg, Les Saracatsans, une tribu nomade greque, Paris 1925, 80.

² Исти, наведено дело, 82.

³ В. Маринов, Каракачаните в България, София 1954, 6.

⁴ Исти, наведено дело, 6.

⁵ В. Карић, Србија, Београд 1887, 95; М. Ђ. Милићевић, С Дунава на Пчињу, Годиница Николе Чупића IV, Београд 1882, 246; Ник. Ј. Петровић, Путовање наставника и ученика друге београдске гимназије по Србији, „Наставник“ 1890, 224; С. Тројановић, На Копаонику, Отаџбина XXI, 1888, 250; Т. Ђорђевић, Упутства, питања и одговори, Гласник Географског друштва, св. 3—4, Београд 1914, 287; Р. Николић, Врањска Пчиња, Насеља и порекло становништва, књ. 8, 142, Београд 1912.

⁶ Н. Петровић, Наведено дело, 224; Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, Насеља и порекло становништва књ. 1, Београд 1902, СXXXII; М. Милошевић-Бревинац, Цинцарско „хорјо“ на Копаонику, Гласник Етнографског музеја XV, Београд 1940, 165.

⁷ Под овим називом било их је у прошлости. Р. Николић их помиње у Крајишту и Власини (Насеља и порекло становништва књ. 8, Београд 1912, 180). Истим именом називани су и други сточари код нас. Породицу Жујовића, досељену у Космај из Сјенице, звали су мештани Ашанима због великог броја стоке и сточарске привреде у земљи матици (Б. Дробњаковић, Космај, Насеља и порекло становништва књ. 26, Београд 1930). Сточаре који долазе у села Горње Мораве „ма из ког краја и ма какве народности и вере били овде зову Ашанима. Реч Ашанима је синоним покретног сточара“ (Атанасије Урошевић, Горња Морава и Изморник, Насеља и порекло становништва књ. 28, Београд 1935, 44). „Село Буковце у Кумановско-прешевској Црној Гори има Ашанску Махалу (име добила по ранијем сточарском занимању становништва)“. (Ј. Трифуноски, Кумановско Прешевска Црна Гора, Насеља и порекло становништва књ. 33, Београд 1951, 170).

⁸ Њихов живот и обичаји у прошлости реконструисани су на основу традиције и усмених података добијених на терену од саракачанских породица.

⁹ М. Милошевић, Наведено дело, 165.

¹⁰ За ово се обраћало претседнику општине, који сазове збор сељака и од њих тражи заједнички пристанак да приме једну или више саракачанских породица да у селу проведе зиму. После пристанка „вежу уговор“ за она места која су „створена“ (где нема засејаног „белог жита“, купуса или стогова са сеном). За утрину се плаћало „по браву“.

¹¹ О овци као врло корисној животињи и извору прихода имају и кратку причу: „Намисли рђа да се усели неком човеку у кућу а овца се успротиви. Рђа каже: „Ја ћу да уђем, па макар у овај ћошак“. — „Немож еш, ту ћу ја“, одговори овца. „Онда ћу у онај други“. — „Нећеш ни тамо, јер ће ту моје јагње“. — „Па има и трећи“, рече рђа. — „У трећи ће газда да остави моје руно“. — „А ја ћу у четврти, онај иза врата“. — „Не можеш ни ту“, одговори овца, „тамо ће мој смок“. Тако овца отера рђу из куће“.

¹² М. Милошевић, Наведено дело, 166.

¹³ М. Милошевић, Наведено дело, 168.

¹⁴ В. Карић, Наведено дело, 95.

¹⁵ Ст. Новаковић, Наведено дело, 21.

¹⁶ Ј. Цвијић, Наведено дело, СXXXII.

¹⁷ М. Милошевић, Наведено дело, 165.

¹⁸ М. Ђ. Милићевић, Наведено дело, 249; Ј. Цвијић: Наведено дело, СXXXII.

¹⁹ В. С. Радовановић, Горња и Доња Белица у Струшком Дримколу, Гласник Географ. друштва XXII, Београд 1936.

²⁰ М. С. Филиповић, Номадски Цинцари на Ограждену, Гласник Географ. друштва XXIV, Београд 1938.

²¹ Саопштење Даринке Зечевић.

R é s u m é

Leposava Žunić

LES SARAČANI — „AŠANI“ SUR LA MONTAGNE DE GOČ

Dans le passé les Saračani étaient éleveurs nomades typiques. Les migrations de leurs groupes englobaient de vastes territoires dans la partie méridionale de la Péninsule Balkanique.

En se dirigeant vers le nord, un de ces groupes, originaire des environs de Salonique, s'arrêta, vers la fin du XIX-e siècle en son cantonnement d'hiver dans la vallée de la Morava de l'Ouest, sur le terrain situé entre les villes de Kraljevo et de Kruševac. Vers la fin de la première décennie du XX-e siècle le groupe tout entier retourna vers le sud, dans la Macédoie et la Grèce. Sur la montagne de Goč il resta une seule famille dont les descendants forment aujourd'hui un groupe composé de cinq familles établies d'une façon permanente à Novo Selo, Goč et Vrnjačka Banja et s'occupant d'agriculture et d'élevage. Leur manière de vivre et leur économie ont subi une transformation complète et le processus de leur assimilation aux Serbes se trouve dans sa phase finale.

Prenant pour base la tradition fort bien conservée de cette population, l'auteur reconstruit, dans son travail, la direction de toutes les migrations que cette famille a dû effectuer pour arriver de son pays natal jusqu'à son domicile actuel; il y décrit aussi leur manière de vivre dans le passé et donne les caractéristiques fondamentales de leur ancienne culture matérielle et spirituelle. Dans le présent travail on traite aussi tout particulièrement leur économie d'éleveurs nomades ainsi que leur terminologie qui s'y rapporte. Les chapitres suivants sont consacrés à la vie de ce petit groupe dans le nouveau milieu. La transition à l'élevage semi-nomade et saisonnier s'était accomplie dans une période relativement brève. Le processus entier n'a duré qu'une dizaine d'années.

La nouvelle phase fut inaugurée par l'achat des pâturages et des terres cultivables, ce qui amena l'établissement permanent — „Le rattachement à la terre“. Ce moment fut décisif pour tous les changements ultérieurs qui se manifestèrent dans l'économie, la vie et les coutumes de ces familles.

L'influence du nouveau milieu eut des répercussions profondes dans tous les domaines de la culture matérielle et spirituelle. Le processus de l'assimilation aux Serbes était aussi rapide, vu le nombre exigü des membres du groupe et leur tendance de s'adapter aux nouvelles conditions de vie.

L'établissement permanent et l'assimilation des nomades des Balkans est un phénomène fréquent dans la Péninsule Balkanique. Ils viennent s'installer en groupes plus ou moins nombreux, sont soumis aux influences du milieu dans lequel ils se trouvent, prennent une part active dans la vie économique et sociale de la région qu'ils habitent. L'ancien nomadisme devient une tradition transmise de génération en génération.

СРПСКА ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У МЕТОХИСКИМ СЕЛИМА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 2 IX 1958)

I

У науци је опште усвојено мишљење да је форма живота у великим породичним задругама историски универзална, својствена прошлости свих народа, као основна ћелија првобитног родовског уређења.¹ Југословенска патријархална задруга је у науци посебно истакнута као класичан пример прелазног саушља између матријархалне и индивидуалне породице.² Проучавање остатака оваквих облика породичног живота у нашем народу, према томе, несумњиво је од значаја за науку.

Српска породична задруга у метохиским селима један је од заостатака старих облика родовског уређења у нашем народу. Она је економска и сродничка заједница. У обимној литератури о задружном облику породичног живота у нашем народу има помена и о српским породичним задругама у Метохији.³ Али, још увек немамо детаљнијих података о правом стању ових српских сродничких задруга, мада је Метохија област која до наших дана представља живо подручје задружног породичног живота, где се могу непосредно проматрати све његове манифестације.

Подаци о српским породичним задругама у метохиским селима, које сам узгред прикупила, проучавајући брак и брачне обичаје код ових Срба у току 1952—1955 године, могли би да послуже као прилог проучавању овог облика породичног живота код метохиских Срба.

II

У литератури се помиње да су у области Косова и Метохије највеће задруге код Срба у Пећкој нахији, да су многољудније од оних код Срба на Косову,⁴ као и да је задруга најразвијенији облик друштвеног живота у овим крајевима.⁵

Срби у метохиским селима су готово сви досељеници од пре сто до двеста година из Црногорских Брда и Горњег Полимља.⁶ Собом су донели и уобичајене форме живота, које су одговарале облику њиховог породичног живота у оквиру племенског родовског уређења у матичној области. Отуда у задружном породичном животу метохиских Срба има доста сличности са

некадашњим задругама у њиховим матичним областима. Историски, политички и економски услови живота у новонасељеној области (у Метохији) утицали су у прошлости на облике и очување породичне задруге код ових Срба, стварајући нарочито у њиховој унутрашњој организацији неке сличности са породичним задругама на подручју читаве Косово-метохиске области.

О животу у великим породичним задругама метохиских Срба у прошлости очувала су се до данас врло жива сећања у народном предању. Користећи уз то и присуство још живих бивших чланова великих задружних породица, како оних из турског времена (до 1912), тако и оних из година до 1918, и од 1918 до 1941, било је могуће прикупити донекле прегледан материјал о стању српских породичних задруга у прошлости у овом крају. Данашње стање њиховог задружног породичног живота посматрано је непосредно на терену.

Назив за велику породицу код њих је „кућа“, или „задруга“, као и у другим нашим крајевима. Чује се и једно и друго. Понекад код њих и „дим“ значи „кућу“, задругу, „племе“, па тако кажу за своје сроднике: „На једном смо се диму грејали“. Овај назив је код њих означавао и једну врсту порезе коју су, као чифчије, плаћали Турцима за време њихове владавине у овом крају.

За породицу са малим бројем радне снаге, као и за издељене породице у којима живе само муж, жена и њихова малолетна деца, кажу да је „ино-косна“. За онога ко остане без порода, или живи одељен са малим бројем чланова, кажу да је „самац“, а за онога ко остане сам у старости, без породице, кажу да је „самохран“.

III

Пошто нема никаквих архивских ни статистичких података о задружном породичном животу код метохиских Срба, путем анкете прикупљени су подаци о познатијим српским задружним породицама из двадесет метохиских села: Гораждевца, Црног Врха, Сиге, Главичице, Добродола, Брестовика, Млечана, Кијева, Сувог Лукавца, Накла, Прекала, Љевоше, Почешћа, Опрашака, Сврхе, Пашиног Села, Ложана, Љубонића и Враговца. У Белом Пољу анкетом су обухваћене све данас постојеће породице и њихов облик домаћинства.

За укупно 90 српских домаћинстава у наведеним селима добијени су подаци за облик њиховог домаћинства у годинама пре Првог светског рата (до 1918): 57 (или 64,4%) било је задружних, а 33 (или 36,6%) издељених, индивидуалних домаћинстава.

На живот наведених 57 задружних породица које су постојале до 1918, од великог су утицаја била три каснија периода: период спровођења аграрне реформе после ослобођења од Турака, који је у овим селима трајао од 1918 до 1933; период после спровођења аграрне реформе, када је наступио нагли развој трговине и привреде, а који је трајао до Другог светског рата (обухватајући и завршетака рата, 1933—1941/45); период социјалистичког развојка наше земље после Другог светског рата (1945—1955, до дана испитивања).

Од наведених 57 задружних породица које су постојале до 1918, остало је, према подацима из анкете, 45 породица у периоду 1919—1933; 32 поро-

дице у периоду 1933—1945 и 14 породица у периоду 1945—1955. То значи да је после Првог светског рата наступило нагло распадање ових 57 породичних задруга.

Према анкети која је обухватила целокупан број данас постојећих домаћинстава и њихов облик у Белом Пољу,⁷ од укупно 137 домаћинстава, данас су свега 39 (или 28,4%) задружних породица, а 98 (или 71,5%) су издељене породице, индивидуална домаћинства.

Очекивало би се да је у Белом Пољу, које је у Метохији село најближе већем метохиском граду Пећи, процес распадања породичних задруга далеко наглији него у даљим селима, због економских и социјалних утицаја града, који обично деструктивно утичу на задружни породични живот. Међутим, ситуација је другачија: у Белом Пољу се више него у другим, даљим селима у Метохији сачувао задружни облик породичног живота највише због тога што су у њему насељене старије досељеничке породице, код којих је традиција, нарочито у погледу породичног живота, до данас врло јака, што није случај и са осталим српским становништвом у другим наведеним метохиским селима, у којима живе Срби измешани са Арбанасима.

IV

У задружним српским породицама у овим селима у турско време живело је најчешће три до шест „колена“, или „појаса“ сродника. Према народном предању је код ових Срба у турско време било тако великих задруга, да је у њима живело „до десет колена“ сродника, који скоро више и нису знали „шта је ко коме“, па су се могли чак и међусобно „узимати“, склапати брачне везе. У годинама после ослобођења од Турака и у каснијим периодима, овакве су задруге биле ретке. Према прикупљеним подацима, у породичним задругама ових Срба од краја прошлог века до Првог Светског рата живело је најчешће три до четири генерације сродника. Назив за чланове задруге је „роб“ и „робље“.⁸

У овим породичним задругама никада нису живели несродни чланови нити је било удруживања несродних породица, осим у једном случају: за „издиг“ стоке у планину и данас је још обичај да се удружи неколико несродних породица, које на крају испаше изделе сточарске производе (масло, сир, вуну). Иначе, у породичној задрузи никада није било чланова „из другог племена“, осим домазета, па су и то постали ретки изузеци тек у наше време. И усвајања деце су ретка појава у овим селима. Ако би се догодило да неко остане да живи сам, без порода и сродника, прикључивао се оној задрузи која му је по сротству била најближа, макар у њој живели његови даљи сродници. Слуге, „пристави“, којих је у задругама било некада и преко десетак, нису издвајани у храни и одевању, као главној награди за рад, а било је и случајева да се од њих неки и сроде са задругом у којој служе, женидбом са девојком из задруге. Ово се догађало само у оним случајевима ако се неки од њих показао нарочито вредан, марљив, штедљив и користан за задругу у којој је радио. Али, ни у оваквим случајевима слуга није остајао у задрузи, већ је за себе и своју породицу подизао свој дом, пошто је у овим селима брачна заједница скоро без изузетка патрилокалног карактера.

Стање наведених 45 задружних домаћинстава у наведеним селима према степену сродства чланова који су у њима живели у годинама од 1919 до 1933 и од 1945 до 1955 изгледа овако:

Сродници који живе у задрузи:	Број задружних домаћинстава	
	1919—1933	1945—1955
Родитељи са 1 ожењеним сином и његовом децом	—	8
Родитељи са 2 ожењена сина и њиховом децом	9	3
Родитељи са 3 ожењена сина и њиховом децом	15	2
Родитељи са 4 ожењена сина и њиховом децом	8	1
Родитељи са 5 ожењених синова и њиховом децом	10	—
Родитељи са 6 ожењених синова и њиховом децом	2	—
Неподељени стричеви за ожењеним синовцима и њиховом децом	1	—
С В Е Г А	45	14

Данашње стање породичних задруга према степену сродства у наведених 39 задружних домаћинстава у Белом Пољу је следеће:

Сродници који живе у задрузи	Број задружних домаћинстава
	1945 — 1955
Родитељи са 1 ожењеним сином и његовом децом	8
Родитељи са 2 ожењена сина и њиховом децом	18
Родитељи са 3 ожењена сина и њиховом децом	5
Родитељи са 4 ожењена сина и њиховом децом	3
Родитељи за 7 ожењених синова и њиховом децом	1
Неподељени стричеви са ожењеним синовцима и њиховом децом	4
С В Е Г А	39

Према овим подацима у годинама после Првог светског рата (после 1918) у периоду спровођења аграрне реформе, у овим селима су биле бројне задруге у којима су заједно живели родитељи са три ожењена сина и њиховом децом, а задруга у којима су живели родитељи са већим бројем ожењених синова и њиховом децом, било је мање. Данас су у наведеним селима најчешће задруге у којима живе родитељи са два ожењена сина и њиховом децом. Најчешћи је случај да су се синови делили после смрти оца, или оба родитеља, изузев у Белом Пољу у коме је традиција задружног породичног

живота јача него у другим селима, па смрт родитеља није ни данас чест повод деоби задруга. У Белом Пољу задруге у којима данас живе неподељени стрицеви од својих ожењених синоваца и њихове деце износе, према подацима из анкете, 20,5% данашњих задружних домаћинстава у овом селу.

Задруге у којима живи више од четири ожењена сина са децом и родитељима данас су врло ретки изузеци.

Сужавању круга сродника који живе у задрузи одговара сразмерно опадање броја чланова у задругама: до Првог светског рата задруге су биле многољудније него у годинама спровођења аграрне реформе и у годинама пред Други светски рат и после њега.

Према народном предању у турско време (до 1912), па чак и у првим годинама после Првог светског рата, било је доста великих, угледних задружних породица у овим селима, које су бројале „преко 50 роба“ па и „преко 80 роба“. У то време, што је задруга имала више „робља“ сматрала се за „јачу“, „могућнију“. Задруге које су имале мали број чланова, сматрале су се сиромашнијим, јер су имале мали број „работника“. На инокосне породице се гледало у то време као на „сиротињу“, а немаће мушког порода, којим се продужавао век задруге, значило је код њих да се „дим гаси“ због неког тешког греха.

Од некадашњих великих породичних задруга постали су у неким селима махале, засеоци, па чак и села. Пример су „Белинци“, Манојловићи у Гораждевцу, Лазовићи у Црном Врху, Павловићи и Церовићи у Белом Пољу; некадашња задруга Петра Мирковића, која је основала село Стропац. У селима са мешовитим становништвом српске махале носе имена већих породичних задруга.

У народном предању очувала су се сећања на велику задругу поменутог Петра Мирковића из села Стропца, званог „Пера Стропчанина“, за коју се и у литературу помиње да је бројала 72 члана и да је касније издељена на неколико мањих задруга.⁹ У литератури се такође помиње и доста велика задруга Бурића у Осојанима и Зуфића у Бураковцу.¹⁰

У селима у којима су вршена ова испитивања биле су познате као „јаке куће“ (велике породичне задруге), све до Другог светског рата, чији потомци и данас уживају велики углед: задруга Јеремића (која је до 1933 бројала 40 роба), Портића, Симоновића (до 30 роба), Тодоровића, Манојловића (око 60 роба), Дашића, Букумирића и Стефановића, у селу Гораждевцу; задруга Лазовића, Живаљевића и Дашића у Црном Врху; Јашовића, Букумирића (до 28 роба), Пјешчића (до 20 роба) у Сиги; задруге Божићевића (20 роба) и Раденовића у Добродолу; Јанковића, Милетића (до 20 роба), Максковића, Вукадиновића, Дашића у Брестовику; Гашића (до 15 роба), Ђирковића, Микића (до 25 роба) у Главичици; задруга Миловановића у Опрашкама, која је у турско време бројала „до 90 роба“, а 1932 издељена на неколико мањих (по 20 роба); задруга Дуганчића (до 30 роба) и Живаљевића у Сврхама; у Прекалама и у Љевоши биле су чувене задруге Ашана, које су до 1930 бројале до 40 роба; задруга Ристовића у Почешћу; Ратковића у Сувом Лукавцу; Поповића у Наклу (до 15 роба); Ђошовића у Пашином Селу; Недељковића у Ложану; Стојковића у Љубонићу; Радуловића у Враговцу; чувена задруга Душана Рашковића у Дугоњеву (до 30 роба); задруга Стојана Петровића у Бураковцу, која је све до Другог светског рата бројала 40 роба; чувена задруга Раца Јоџића у Гребници, 54 роба; задруга Павловића, Церовића и Стошића (до 20 роба) у Белом Пољу .

V

У турско доба (до 1912) задружна српска породица у овим селима живела је у „кући“ која је била издељена на: „ижине“, собе брачних парова (које називају још и „ћилерима“), главну „фамилијарну собу“, у којој су се састајали свакодневно сви одрасли чланови задруге, затим на „мусафирску собу“ (гостинску собу) и „кужину“ или „кућу“, у којој је било задружно огњиште. По потреби кућа се продужавала према броју ожењених задругара, или су се уз кућу подизале нове зграде. У таквој прилици је „кућа“ била средиште задружног породичног живота и налазила се у централном делу дворишта — „обора“. Као главна просторија у задружној кући сматрала се „фамилијарна соба“. У случају деобе, главна задружна кућа се делила на половину, или на мање делове, подизањем преграда од дасака или зида, или, ако је било више зграда за становање, делиле су се према броју чланова. Куће код метокихских Срба, биле су, као и куће њихових суседа Арбанаса, „куле“ од камена или ћерпича, или приземне куће од истог материјала.

Живот у овим српским породичним задругама у турско време почивао је на старинским патријархалним породичним основама. Отступања у начелима задружног породичног поретка доводила су до распадања задруге на самосталне, индивидуалне, породице.

Земља, „имање“, „чифлак“ породичне задруге било је најчешће удаљено од куће и окућнице, често по десетак километара. Све до аграрне реформе 1919—1933 задруге су већином живеле „на агиној земљи“ као „чипчије“, кметови, а уз читлучење су могли имати и понешто мало своје земље, „неку њиву, ливаду или забран“. Агама су задруге плаћале до 1912 „десети сноп“, а касније „осми сноп“, затим „четвртину на сено, трећину на кромпир и пасуљ“. Аге су у овим селима биле „од Пећи“, пореклом „Бошњаци“.

Задружном својном се сматрала сва задружна „имовина“, у коју су спадали: земља, стока, кућа и целокупни пољопривредни инвентар и покућанство, као и задружни производи. Имовина се није смела продавати, ни огуђивати. Чланови задруге нису имали личне имовине ни у чему, осим што су знали чија је која алатка за рад, постеља и одело, а сваки брачни пар располагао је својом ижином и оним што се у њој налазило од ствари. Алатке, одело и ствари које је свака невеста доносила приликом удаје, набављали су опет из задружних сретстава, према потребама сваког члана задруге, што је, у крајњој линији, све предмете и личне потребе чланова чинило више колективном, него личном својном.

Унутар задружне својине постојала је једна врста личне својине појединих чланова задруге само у изузетним приликама. Наиме, приликом деобе задруге у турско време женски чланови нису имали право наслеђа „очевине“, осим у случају ако задруга изгуби (у рату, због болести) све мушке чланове. Једино у таквој прилици су жене наслеђену очевину, приликом удаје, или касније у браку, уносиле у брачну имовинску заједницу, као „мираз“.¹¹ У случајевима када је неко од задругара био ожењен таквом „миражциком“, могао је да располаже миразом као сопственом имовином. У то време у условима натуралне привреде (до краја XIX века) једно од главних мерила покретних имовинских вредности била је стока, претежно овце, које су тада имале ону вредност коју је имао новац у каснијем периоду преласка на новчану привреду, па је и „мираз“ тада претстављао вредност у овцама, које је у таквој прилици задругар обично „давао на ћесим“, добијајући по оку (или више) вуне годишње. У случају штете (ако овце угину и сл.) добијао је од корисника накнаду у овцама, што је значило да су сопственику овце биле

стални лични капитал и пословање без губитка. После ослобођења (после Првог светског рата и данас) давао се „мираз под интерес“ (или „узимо се интерес на мираз“). Ови облици личне својине у оквиру задруге стварали су имовинску неједнакост међу члановима задружног колектива, па су најчешће доводили до деоба задруга.

Дужност и обавезе чланова биле су исте као и у породичним задругама у другим нашим крајевима: подељене су према полу и добу узраста чланова. Задружном имовином управљао је „домаћин“, „старешина“. Домаћин је по правилу био најстарији члан задруге. Обичај је био да домаћин још за свог живота одреди себи наследника, који је обично био после њега по годинама старости најстарији члан (најчешће после њега најстарији брат), или домаћинов најстарији син. Њега је домаћин уводио у посао око вођења задруге тако што му је давао да рукује „нечим од имовине“, па ако би се у томе показао „добар“, домаћин му је предавао дужност најпре у породичним обредима (о слави, свадби, крштењу, сахрани), а затим га овлашћивао да заступа задругу и код државних органа. Имање задруге се, међутим, водило на домаћиново име све до његове смрти.

Приликом предаје дужности домаћина није било неких нарочитих обичаја, осим предаје кесе са задружним новцима, коју је сваки домаћин носио на гајтану око врата, и пијезна ракије и наздрављања, уз благослов присутних чланова задруге и пријатеља.

Има примера да је домаћин предавао домаћинску дужност чак и сасвим младим „наследницима“, ако су се у руковођењу првим пробним пословима задруге показали нарочито даровити и умешни: напр. Лазару Павловићу из Белог Поља отац је предао задругу када му је било тек 16 година, због изванредне снажљивости у додиру са турским и арбанашким властима у годинама до 1912, којом је користио и својој кући и селу, па је тако постао, иако врло млад, и кмет у своме селу. Ово је пример досада најмлађег домаћина задруге у овим селима.

Само у мањим задругама у случају да после домаћинове смрти није имао ко да га замени, могла је домаћинова удовица да буде домаћин задруге. Овакви су примери били ретки. У оваквим случајевима удовица је била домаћин задруге само дотле док јој најстарији син не био постао пунолетан, или док се не би оженио, макар био и малолетан.

„Договор“ је био скуп чланова задруге на коме су имали право учешћа сви одрасли чланови задруге, а право одлучивања само мушки чланови задруге. На договор су се сви окупљали у фамилијарној соби, према потреби, сваке вечери, или ређе. На договору су се чланови задруге договарали и саветовали о свим важним питањима и потребама породичног колектива: о порези, продаји, куповини, женидби, о трошковима око породичних светковина (славе, крштења), о неслагању и мирењу жена и других чланова. На договору су мушки чланови могли овластити домаћина да води све послове у задрузи без договора са осталим члановима, онако како је сам сматрао да је најбоље за задругу. Ово се најчешће догађало у оним задругама у којима је домаћинов ауторитет био на великој висини због домаћинових способности и снажљивости, којима је подигао углед и економску снагу задруге. Такве старешине задруга биле су понекад самовољне и злоупотребљавале су свој положај. Ово је нарочито у годинама после ослобођења (после 1918) убрзавало процес распадања неких већих породичних задруга у овим селима, а уједно и рушило ауторитет старешине задруге. Само у оваквим случајевима чланови задруге могли су да смене домаћина и да на његово место изаберу другог способнијег и правичнијег млађег члана. Исто тако и у случају смрти, или

изнемоглости домаћина услед старости или болести, на договору су чланови задруге бирали другога, уколико дотадашњи старешина није раније себи одредио наследника.

Само у случају смрти, болести, глади, неродних година и сличних недаћа, на договору се одлучивало шта ће се и који део задружне имовине продати. Гледало се увек да се најпре продају производи задруге (вуна, стока, жито), а само у крајњем случају и земља.

Продајом задружних производа и имовине руководио је домаћин, у споразуму са одраслим мушким члановима задруге. На договору чланови задруге су могли да овласте домаћина да руководи продајом и куповином без њихове сагласности, само ако је показао раније смисао и правичност у томе. Или, и сам домаћин је могао на договору, уз сагласност осталих чланова, да овласти некога од способнијих мушких чланова да врши продају и куповину уместо њега. Ауторитет домаћиних у појединим задругама био је толики да се без његове сагласности није смело ништа ни продати, ни купити.

Поред ових, дужности домаћинове су биле исте као и у другим нашим крајевима. „Домаћинска дужност је велики терет, зато се о њу никада није нико отимао“, кажу и данас.

Неке старешине су својом строгошћу чак и претеривале. Тако се, напр. до данас у народном предању очувало сећање на строгост старешине поменуте чувене „куће“ Пера Строчанина, за кога предање каже да је био толико строг у свему, па и у религиозним схватањима, да у његовој кући није дозвољавао да се помене чак ни „враг“. Догодило се, међутим, (каже прича), да се једнога дана тек доведена „одива“, ненавикнута на домаћинове ђуди, превари и викне пред домаћином на петла: „Иш, враг те поно!“ Перо то чује, зграби петла, закоље га и закопа, а снају покара: „Ниси ти за моју кућу“, спреми је и врати пријатељу, а сину доведе другу жену.

Ауторитет домаћиних и одраслих чланова задруге истицао се и у овим селима исто онако као и у другима нашим крајевима у којима је био развијен задружни живот. Односи међу сродницима у задрузи били су беспрекорни, строго патријархални, пуни поштовања. Мада се често догађало да је домаћинова власт прелазила у тиранију, приликом испитивања није забележен ниједан пример коришћења домаћиновог положаја у сврху сночаћења. Сротство се у овим селима поштовало у турско време „до девеог појаса“, па чак и више, а доцније, као и данас, до седмог колена. Дужности чланова у задрузи биле су строго одређене, као и у другим нашим крајевима.

Касније, у годинама после ослобођења, после Првог светског рата и данас, начин породичног живота у задругама које су се одржале у овим селима, остао је неизмењен. Промене које су наступиле утицале су само на убрзавање процеса распадања задруга, јер су измењени услови живота доводили до нужних отступања од старинских патријархалних правила задружног породичног живота.

VI

У периоду турске владавине (до 1912) породична задруга, као форма породичног живота код метоких Срба, одговарала је постојећим неразвијеним друштвеним и економским односима, нарочито у погледу система плаћања пореза ових српских чифчија турским феудалцима. У политичким и историским условима живота Срба у Метохији у то време, породична задруга им је пружала једину безбедност и заштиту од турских и арбанашких зулума. Отуда су у то време код њих врло ретке деобе породичних задруга, које су биле многољудније од задруга у годинама после ослобођења од Ту-

рака. Велике породичне задруге ових Срба у ово време делиле су се услед природног прираштаја, тако да су деобе биле умерене и скоро равномерне, у одређеним временским размацама (сваких двадесет, до тридесет година, а често и по педесет година). Деобе због неслоге биле су велика реткост и срамота породице, па су несложне одељене чланове презирали и називали их „изродима“.

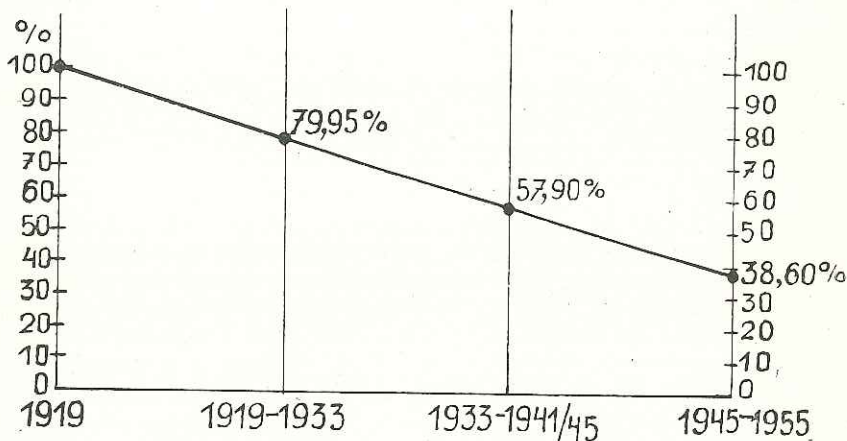
После ослобођења од Турака (после 1912), а нарочито у годинама између Првог и Другог светског рата, наступиле су нагле деобе великих и средњих породичних задруга код Срба у овим селима. На њихово распадање утицала је, пре свега, аграрна реформа (1919—1933), помоћу које су Срби у Метохији, дотле чифчије, под повољним условима, као слободни сељаци, долазили лако до сопствене земље, а поједине задруге, које су поред читлучења имале нешто и своје земље, нагло су увећале своје имање и тиме створиле веће имовинске разлике. Са наглим развојем новчане привреде у годинама између Првог и Другог светског рата, имовинске разлике су постајале све веће, јер је створена могућност новчане зараде путем најма и продајом производа на тргу. Како је свим задружним приходима руководио домаћин задруге, према народном казивању, све су били чешћи случајеви да домаћин користи задружни новац у личне сврхе. Уз ово све је јача и тежња појединих чланова задруге да својом личном зарадом располажу самостално, што је довело до разарања старинских патријархалних начела колективне расподеле прихода и расхода, и до стварања распри и несугласица чланова задруга и, најзад, до деоба задруга.

Недаће и оскудица у ратним годинама 1941—45 убрзале су ионако нагао процес распадања већих и средњих задруга. После Другог светског рата, са развитком социјалистичких друштвених и економских односа у нашој земљи, процес наглог распадања задруга настављен је већом брзином него раније. Спровођењем социјалистичких аграрних мера у периоду 1945—1955 умањене су имовинске разлике међу овим српским породицама у селима, чиме су нарочито погођене веће имућније задружне породице, у којима се нарочито у великом броју јављају деобе, због високих стопа порезе на велика задружна имања. У неким случајевима су аграрне мере у овим годинама довеле најпре до привидних деоба великих имућних задруга: због порезе поједине задруге су се делиле само формално на тај начин што су преградама под истим кровом одељивали своје просторије за становање, издвајали огњишта и трпезе, делили имање, а у суштини остајали и даље да живе заједничким животом, прелазећи преко формалних преграда, и удружујући се у радовима на имању. Ове најпре привидне деобе биле су слаба брана против укоревених навика и традиција задружног породичног живота углавном код старијих генерација, бар док су били живи њихови родоначелници, старешине задруга. Током времена у већини случајева код млађих генерација су ове, у почетку привидне деобе, постајале потпуне.

У социјалистичком периоду развоја наше земље, наступио је нагли привредни развој ове области, када су створене и све веће могућности за зараду и запослење ван села, па чак и ван области, у индустрији (рудницима, фабрикама), занатским предузећима, где су се запослиле углавном млађе генерације мушкараца. Запослени чланови задруге са својом зарадом, нарочито у првим годинама после Другог светског рата (1945—1952) у време социјалистичког начина обезбеђеног снабдевања потребама путем индустријских и прехранбених бонова, „откупа“ и „на везане цене“, највећим делом су иступали из породичних задруга, да би приступили „колективу“, социјалистичком типу сељачких радних задруга, или да би живели одељени као индивидуална домаћинства, како би самостално користили своје приходе.

Овим је процес распадања српских породичних задруга у овим селима ушао у завршну фазу.

Како је текао процес деобе посматраних 57 задружних домаћинстава која су постојала пре спровођења аграрне реформе, од 1919 па до данас, приказује скица 1:

На основу прикушњених података види се да породичне задруге код метохиских Срба у поменутиим селима доживљују своје последње дане и да је индивидуално домаћинство код њих у великом броју заменило старинску форму задружног породичног живота. Данас су индивидуалистичке тежње у погледу породичног живота код ових Срба изражене до те мере да чак и породицу у којој живе родитељи само са једним ожењеним сином и његовом малолетном децом називају „задружном кућом“.

У турско време, када се неко од чланова није слагао са осталим члановима, или само са домаћином задруге, или само са једним од задругара, најчешће је долазило до деобе читаве задруге, а не само незадовољног члана. После Првог светског рата, када су деобе учестале и нису више претстављале „срамоту“, најпре су се одељивале најстарије генерације сродника, обично браћа, после њихове смрти делили су се њихови синови, а само у ретким случајевима делили су се синови са родитељима. У таквим случајевима родитељи су остајали увек са најстаријим ожењеним сином. Старински је био обичај, који се очувао до наших дана, да онај који жели да се одели, издвоји „дим“, односно наложи ватру одвојено од задружног огњишта, дајући тако на знање домаћину и укућанима да не жели више са њима да живи у заједници.

У турско време па све до Првог светског рата деобу задруге вршили су кметови сеоски у сарадњи са старим људима из села и рођацима оних који желе да се деле. После Првог светског рата деоба задруга се вршила судским путем, уз учешће кметова, као главних саветника. Данас се деобе задруга врше само судским путем.

Право на део од „очевине“ при деоби задруге имали су до Првог светског рата само мушки чланови задруге. Приликом деобе, како раније, тако и данас, дели се најпре сва „имовина“ на равне делове (земља, кућа, окућница, зграда, покућанство), па се на крају подели и дуг, уколико га је задруга имала.

Одељене породице живеће би или у истој згради, подижући преграде и зидове, или би подизале нове куће, или би уз стару кућу дозиђивале нова

одељења. Није редак случај, како у прошлости, тако и данас, да се издељене породице настајују и у другим селима, нарочито у случајевима када се одлази „на мираз“, на имање жене, у њено родно село, или, како кажу, „на женину очевину“. Ова појава је карактеристична тек за тридесете године нашег века.

Ближи сродници који су се скорије оделили називају се „одељаци“, а који су се одавно оделили „племењаци“. Одељаци одржавају тесну везу са очинским домом и осталим одељеним породицама у послу и породичним обредима, у међусобном помагању, све док су живе старије генерације, док су племењаци и рођаци међусобно мање повезани.

Многе велике, чувене задруге „затрле су се“ неслогама и честим деобама.

VII

Упоредо са наглим процесом распадања већих и мањих породичних задруга у овим селима, упадљив је, иако релативно слаб, процес стварања нових породичних задруга. Неке породице које су, у годинама после аграрне реформе, биле инокосне или су такве постале после неколико узастопних деоба већих задруга на мање задруге и индивидуална домаћинства, у периоду после Другог светског рата имају знатан број чланова који данас живе заједничким животом. Такве су, напр. раније издељене породице из задруге Јанковића из Брестовика, у којима живе 3 ожењена брата са родитељима и својом децом; задруга Милована Павловића из Белог Поља, која је 1919 бројала само 4 члана, а после рата до данас повећала број чланова на 19; задруга Божа Славковића из истог села, која је 1914 била инокосна породица, а данас задруга у којој живе родитељи са 4 ожењена сина и њиховом децом; задруга Милије Грубановића из истог села, која је била инокосна породица, а данас је задруга у којој живе три ожењена брата са мајком удовицом, итд. Оваквих примера има и у другим селима.

Већина оваквих породичних задруга, насталих у наше време под утицајем још јаке традиције заједничког породичног живота, јавља се као конзервативни отпор против нових животних услова који су разорили стару форму породичног живота. Још једном су неке српске породице у наведеним метохиским селима, које су углавном „танког стања“, покушале да кроз ову традиционалну форму породичног живота побољшају своје економско стање, за чије погоршање су убеђени да су били једино узрок неслога и деоба. Потребно је нагласити још једном да се ова регенерација породичног заједничког живота јавља данас само код сиромашних породица. Код имућнијих се, напротив, осећа тенденција ка индивидуалном облику домаћинства, јер имају довољно имања, или, како кажу, „имају шта да деле“.

VIII

У еволуцији је српска породична задруга у наведеним метохиским селима мењала свој облик, прилагођавајући се новим условима живота. Најпре су се, као последица измењених економских и социјалних услова, вршиле промене у унутрашњим односима чланова задруге, што је доводило до редукције броја чланова, односно генерација сродника које су живеле заједничким животом. У процесу распадања ове архаичне форме породичног живота метохиских Срба ове промене су довеле до последње етапе њеног развитка, до прелазне форме између породичне задруге и индивидуалне породице — до облика у коме живе само родитељи са једним ожењеним сином и његовом малолетном децом, тј. три генерације сродника, наспрот

некадашњим формама породичних задруга у којима је живело до шест покољења.

Низак ступањ развика производних односа у периоду турске владавине код Срба у овим селима је, као и код нашег народа уопште, допринео ако не стварању, а оно конзервацији постојећих задруга у епоси њиховог распадања. Јер, српска породична задруга у наведеним метохиским селима јавља се у турско доба као нужност економски и политички условљена. Са нестајањем ових узрока, а са настајањем нових услова живота, наступиле су и нагле деобе ових задруга. Индивидуалистичке тежње у породичном животу код ових Срба нагло су се развиле у периоду националног ослобођења и наглог развика привреде после Првог светског рата, када су они почели први пут, после вековног робовања Турцима, да живе слободно на сопственој земљи. У наше време, у периоду изградње нових социјалистичких економских и друштвених односа, мада је код њих традиција задружног породичног живота јако наглашена, а тиме и смисао за колективан живот и рад, њихове поменуте индивидуалистичке тежње, које су избиле у годинама између два рата, претстављају данас главну препреку за ступање у „коллективе“, социјалистичке сеоске радне задруге. Према већини добијених одговора, они се радије одлучују за живот у мањим породичним задругама и у индивидуалним домаћинствима. Ове су тежње можда потенциране још и чињеницом да у селима са мешовитим становништвом још није дошло до националног зближења у тој мери, да се могу оформити радне задруге у којима би дошла до изражаја потпуна солидарност чланова задруга разнородних етничких група.

Породична задруга метохиских Срба оваква какву је ми данас налазимо, и поред великих и наглих промена, очувала је у својој основи неке од битних начела економске и друштвене суштине првобитног родовског уређења: у њој живи више покољења која воде порекло од једног заједничког претка; у њој се очувала колективна сопственост, колективна производња и коришћење добара, друштвена једнакост свих чланова у унутрашњим односима, коју обезбеђује „договор“, скуп задругара. У њој су очувани и други архаични елементи родовског уређења, слично у другим нашим крајевима (напр. улога најстарије жене у задрузи, домаћице, улога мајчиног рода у одлучивањима око склапања брака, улога домаћина, као родовског старешине). Све ове рудиментарне форме родовског уређења код метохиских Срба су од значаја за проучавање остатака некадашњих облика родовског уређења код нашег народа.

НАПОМЕНЕ

¹ М. О. Косвен, Семејнаја обшчина, Совјетскаја етнографија 3, Москва 1948, 3.

² F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb 1945, 51—52; М. О. Косвен, нав. дело, 3.

³ Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, Београд 1911, 1117; Св. Раичевић, Извештај о антропогеографским проучавањима у Пећком Подгору и Прекорупљу у Метохији, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1935; 212; Б. Нушић, С Косова на Сиње Море, Београд 1902, 26.

⁴ Ј. Цвијић, нав. дело, 1172.

⁵ Св. Раичевић, нав. дело, 212; Ј. Дедијер, Стара Србија, Српска књижевна задруга, Београд 1912, 21.

⁶ Ј. Цвијић, нав. дело, 1226.

⁷ У књигама НОО Раушић, коме је у време испитивања припадало Бело Поље, заведена су и домаћинства других етничких група. Овде су узете у обзир само старије српске породице, укупно 137 домаћинства.

⁸ Значење назива „роб“ за члана породичне задруге в. „Riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 59, Zagreb 1953, 60, s. v. „rob“, „roblje“.

⁹ Св. Раичевић, нав. дело, 212; В. Поповић, Задруга, Сарајево 1912, 34.

¹⁰ Св. Раичевић, нав. дело, 212.

¹¹ „Мираз“ у значењу које има у другим нашим крајевима није уобичајен код Срба у метохиским селима, код којих, напротив, муж сноси све трошкове око невестине спреме. Овде се „миразом“ сматрају само горе наведени случајеви.

R é s u m é

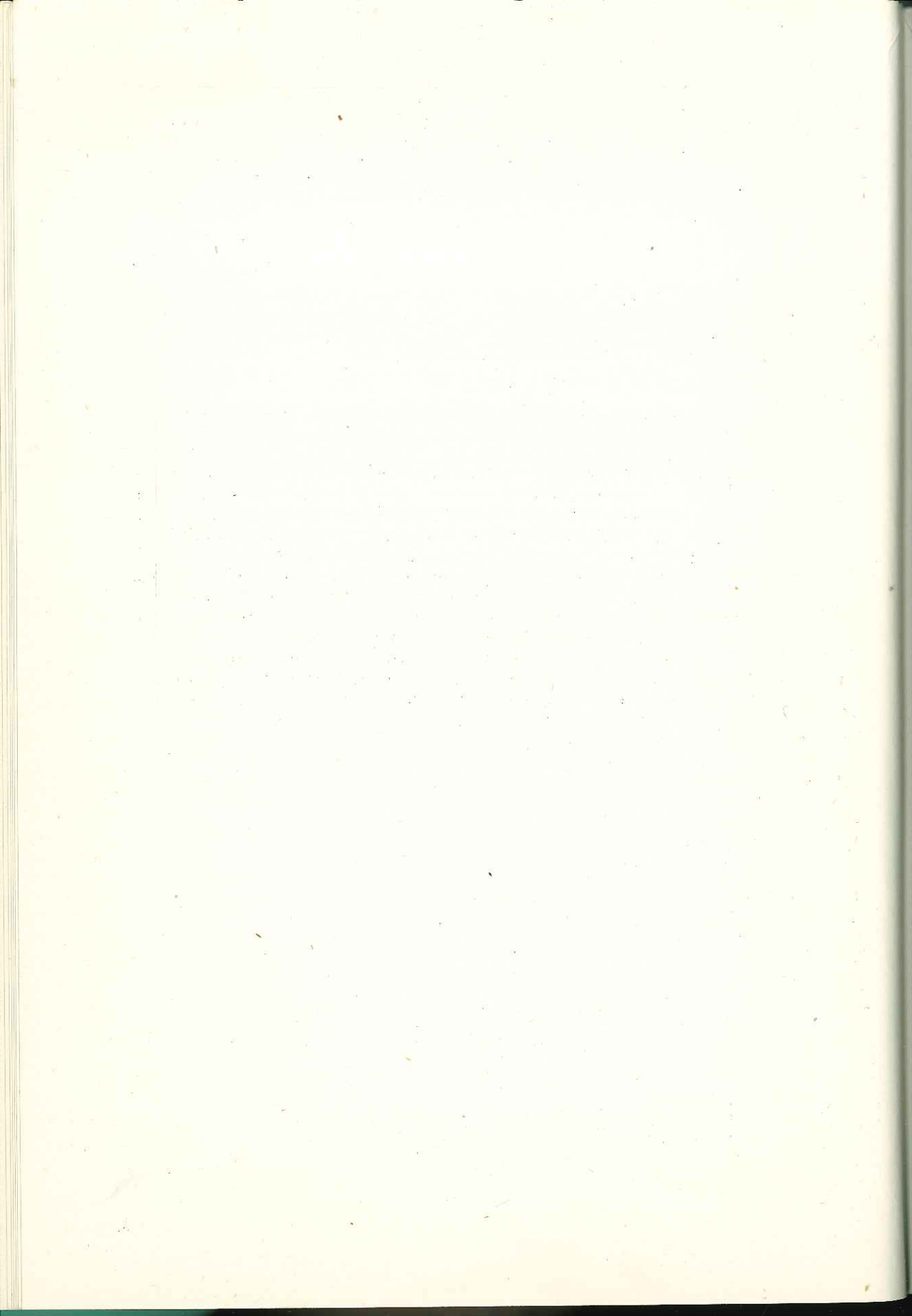
Vidosava Nikolić

COMMUNAUTÉ DE FAMILLE SERBE DANS LES VILLAGES DE METOHIJA

Un des exemples classiques de résidus des formes anciennes de l'organisation gentilice chez notre peuple est fourni aussi par la communauté de famille serbe dans les villages de Metohija, laquelle n'a pas été approfondie jusqu'à présent.

Prenant pour base les matériaux et les données recueillis sur le terrain, l'auteur donne la description de l'état de ces communautés de famille serbes dans le passé aussi bien qu'à l'heure actuelle, des conditions et des causes de leur formation et de leur conservation, de leurs structure et organisation internes dans tous les moments principaux de leur évolution et de leur vie. L'auteur fait ressortir aussi leurs fonctions dans la vie des Serbes de Metohija au passé.

A la fin, l'auteur a donné une analyse spéciale et détaillée de tous les moments et conditions essentiels du processus de dissolution de la structure sociale de la communauté de famille serbe dans cette région.

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ

„ВРАБАЦ“— НОВ ОБЛИК МАСОВНОГ НАРОДНОГ ПЕВАЊА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 2 IX 1958)

У веома богатом народном стваралаштву Ослободилачке борбе наших народа „врабац“— масовна народна песма заузима значајно место. Већ првих дана Устанка „врабац“ је постао специфичан одраз борбеног полета и духа наших бораца. Прелазео је он оквире јединица и постајао одраз борбеног одушевљења народних маса и на ослобођеним територијама, које су ову народну песму даље обогатиле револуционарним садржајем и проносиле.

Ужичке „Вести“ од 12 октобра 1941 године објављују програм културно-забавне вечери од стране Уметничког партизанског позоришта из кога се види да је шеста тачка била „Врабац“.¹ „Борба“ од 15 октобра 1941 године у чланку „Рађени партизани приређују културно вече“, забележила је, као тачку програма, „Врапца“.² И даље, „Борба“ од 17 новембра 1941 године истиче да су омладинци села Биоске дали приредбу на којој је певан „Врабац“.³ Прво Славонско позориште на ослобођеној територији 1942 године у своме репертоару за то време је увек имало омиљеног „Врапца“.⁴ Иста позоришна дружина је у току 1943, 1944 и 1945 године у својим програмима стално истичала шаливоог „Врапца“.⁵

Кад проучимо овакве и сличне примере са којима се сретамо кроз читаву Народноослободилачку борбу, намећу се питања: откуда појава „врапца“ у то време, где се налазе етнолошки, историски и уметнички корени и зачетци овог народног певања код нас? Далеко од претензија да дамо коначне одговоре, за која су потребна знатно шира и свестранија научна проучавања, покушаћемо колико нам је то могуће да укажемо на неке битне чињенице у вези са постављеним питањима.

1.

Прве изворе извесних елемената „врапца“— масовне народне песме налазимо већ 1900 године у популарним „Рапортима“ које је Брана Цветковић певао у своме Орфеуму. У њима се јавља сатира политичких прилика и догађаја оног доба у свету и код нас, критика негативних појава ондашњег буржоаског друштва; а то су елементи са којима ћемо се срести и у „врапцу“, али у новој форми и револуционарном садржају.

Да би боље разумели масовну народну песму „врапца“ нужно је да се ближе упознамо са неким важнијим цртама Браниног „Рапорта“. На првом месту од интереса је мелодија „Рапорта“. По Добривоју Цветковићу,⁶ Брана

је мелодију сам компоновао и музички обрадио. На основу овог засад јединог податка не би се смело ништа категорички тврдити о даљем пореклу ове мелодије. Међутим, од необичне важности је за нас да је мелодија „Рапорта“ приближно слична била са мелодијом масовне народне песме „врапца“.

На неколико примера из оригиналних рукописа „Рапорта“ који се чувају у Позоришном музеју у Београду, можемо видети шта је предмет „Рапорта“.

„Рапорт поче већ да чами,
Ал скупштина загалми,
И тако ми даде штофа
Да се срачи која строфа“.

„Дивота је да се слуша,
Парламенат кад се гуша;
Бар смо тада сви у нади
Да скупштина збиља ради“.⁷

Критика бирократије уопште а нарочито питање „дијурни“ (дневница) и других министарских прохтева и привилегија, а све јачег угњетавања народних маса врло чест је садржај ове сатире:

„Дневнице су, нек су масне,
Нек подгоје и обласне.
Народу ће бити дика
Пук дебелих посланика“.

„Углед земље у том лежи
Посланици кад су тежи
Кроз њих нико и не трага
Да л' је народ ко сарага“.⁸

У међународном погледу Брана постаје антифашист и пева, на пример, о Мусолинију и његовом режиму:

„Док се код нас преговара
Мусолини чуда ствара.
Чак на своје он се смуши
Да их стегне и пригуши“.

„Покрету се сваком свети
Чак Везуу строго прети
Забрањује да се пуши
И Везув ће да угуши“.⁹

2.

Али зашто је овакав Бранин „Рапорт“ у Народноослободилачкој борби са потпунијим и новим револуционарним садржајем добио и ново име „врабац“? Свакако да је за одговор на ово питање преко потребно знати и извесне битне етнолошке услове и испитати симболику врапца у нашем народу уопште.

Преко птица се у народној поезији многих народа упућују поруке и вести. Исти је случај у нашој народној поезији, у којој се спомињу птице: весници, извештачи, гласоноше, књигоноше и слично.

Најчешћи и најизразитији извршилац порука у разним облицима директно или индиректно су „гаврани“ птице гласоноше, сетимо се само почетка многих народних песама:

„Полећела два врана гаврана
:
:
Кржавијех кљуна до очију
И кржавих ногу до колена“.¹⁰

Али гаврани су у народној поезији птице „злокобнице“, оне доносе црне гласове с разбојишта и редовно говоре о трагичним догађајима. Падају на кулу неког јунака и саопштавају његовој љуби мајци или сестри јуначку погибију и друге „жалосне вести с крвавог разбојишта“, једном речју оне шире дах ужаса и крви.¹¹ Без сумње кад су у питању гаврани народни певач био је инспирисан веровањем наших народа, који држе да је гавран злослутна

птица, да он претсказује несрећу, а њена појава и грактање над кућом значе смрт неког од укућана.¹²

Кад је реч о птицама весницима, извештачима, треба узети у обзир и сокола као у песми: „Соко и девојка“.¹³ Веома је интересантно да се у епском стваралаштву Народноослободилачке борбе појављује соко сива птица у улози гласника трагичних вести, слично гавранима:

„Јутрос рано зора кад је била
Сив је соко раширио крила
Са Власине високе планине
Па се спушта низ кршне долине
Лети соко од брега до брега

Да душманин не опази њега
Ситну књигу он носи под крила
Да видимо за кога је била
На њој црна прекривена трака
За смрт јавља некога јунака...¹⁴

У књижевности класичне Грчке је чест случај да птице добијају разне улоге. Изразит пример за то пружа нам Аристофанова помедија „Птице“, у којој се поред многих птица јављају и врашци са задатком да сиђу на земљу и у јатима прекрију засађена људска поља те очисте плодове и покупе зрна, а онда нека Деметра дели гладнима пшеницу и плодове.¹⁵ Пуно је места и у уметничкој књижевности посвећених птицама. Сетимо се само познатог дијалога у песми „На Липару“ и познатог стиха: „Моје тиге лепе, једини другари“,¹⁶ итд.

А у самом нашем народу је раширено веровање да је врабац птица-весник, претсказивач времена у природи. На пример, ако се врашци купају у прабини или скупљају у јата те падају на ниско трње, а уз то још и много цвркућу, значи да ће бити промена времена, верује се у Хомољу.¹⁷ Народ у Височкој Нахији такође верује, кад се врашци „претурају“ по прабини да ће бити кише.¹⁸

У нашем народу се верује такође да врабац доноси срећу те се врло радо прижељкује у кући или пољу, јер присуство врабаца доноси плодност и одбија болести и несреће. Кад је много врабаца око куће или на кући, углавном у близини људског станишта, људи се не боје никакве „редње“ (епидемије) и других болести. А одлазак врабаца доводи до озбиљне забринутости.¹⁹

У Левчу и Темнићу народ гледа која ће птица пасти на прву заорану бразду, падне ли врабац година ће бити родна пуна „берићета“.²⁰

У Високом се верује да „сексуално импотентни треба да једу врабаца печених у оризу“.²¹

У Скопској Котлини на божић ујутру укућани се прво омрсе врашцем да би преко године били лаки и летели као врабац.²²

На основу личних проматрања запазио сам да се у многим селима око Алексинца уочи божића ухвати врабац и испече заједно са божићним прасетом. У зору свако од укућана се омрси врашцем да би у новој години био здрав и чврст. У Левчу и Темнићу постоји обичај да ујутру на божић укућани поседају око ватре и траже врашца да се омрсе. Том приликом говоре: „Да омрсим од врашца месо, па да биднем лак као врабац, а јак као ждребац“. Жене пак говоре: „Да омрсим од врашче месо, па да биднем лака као ждребица“. Чест је случај да се жене омрсе у тору код стоке, да би се рађали женски јагањци и теоци.²³

Неки се по обичају на божић ујутру омрсе врашцем и зато да се у току године не „сврабују“.²⁴

По народном казивању у Хрватској (Купчина Долња) врабац, кад је сам, обично пева: „жив, жив, жив.“²⁵ Интересантно је да се сам „врабац“ у Ослободилачкој борби често зове и именом Живко:

„Дојурио као гром,
Није ово главом нитко
Већ је то наш врабац Живко“.²⁶

Из етнолошке литературе се могу, дакле, извући већ корисна обавештења за расветљавање питања појаве имена и улоге врапца у народној поезији Ослободилачке борбе. Видели смо ту врапца у улози весника, извештача, по народном казивању „претсказивача“ времена у природи: затим, врапца као необично срећне птице, чије присуство ствара велико расположење и од срца искрено задовољство, јер врабац по народном веровању доноси плодност с једне, и одбија болести и несреће с друге стране. Обичај да се ујутру на божић омрси врапцем чини ми се да има дубоко магиско и ритуално значење: врабац игра улогу „очишћења“, јер узимајући делове врапца наш човек као да прима неку врсту причешћа, са циљем да се „ослободи“ и „очисти“ тешкоћа и болести, и физички оснажи у новој години. Жеља да човек полети као врабац вероватно је само симболична потврда очишћења на једној и физичке снаге на другој страни.

3.

Вероватно је народни певач управо у духу ових веровања о врапцу узео име и улогу врапца у поезији Ослободилачке борбе. А сам врабац је посебан вид нове, револуционарне, масовне народне песме познате широм наше земље. Насупрот злокобним црним гавранима врабац као весник, гласоноша, извештач, врло драг и увек жељан гост, сићушан и мален, али енергичан и храбар врабац све види чује и зна како на фронтovima, тако и у позадини. Већ у првим стиховима се описује врабац како лети и прикупља гласове по свету, а онда долази и саопштава их борцима или народу на ослобођеној територији:

„Врабац током свога лета
Догађаје широм света
Поново је накупио
Да би свима објавио“.²⁷

„Ја сам врабац птица мала
Нешто бих вам сад казала“.²⁸

„Примак“те се мало ближе
Ево стари врабац стиже“.²⁹

„Кроз границе врабац лети
Примаче се трећој чети
И на прозор њихов паде
Па вјесело пјеват стаде.
Да вам кажем шта ко ради
Како живе борци млади
И чиме се баве они
У пролећној дивној зори“.³⁰

Већ у првим данима најтежих битака Ослободилачког Устанка и рата наших народа културно-просветно су се уздизале широке народне масе. Ницали су течајеви за неписмене, курсеви и семинари, предавања. Множила партизанска штампа. А за нас од посебног интереса су све бројније партизанске приредбе, културне вечери, усмене и зидне новине итд. Ево шта „Побједа“, лист 2 Батаљона Прве хрватске ударне бригаде, каже о партизанским приредбама: „Приредбе које дају наше јединице по селима увијек су посјећене са многобројном масом нашег народа, на тим приредбама народ је много штошта дознао и научио“.

Често пута, за време затишја, појединци или група бораца брзо и непосредно би испевала „врапца“, а уз то се још додало нешто и приредба је била готова.

„Врабац“ је обично певан у дуету, а није редак случај да га је певала и група од четири до пет и више лица. Песму је понекад пратила гитара или хармоника, касније и оркестар.

У основи својој, мелодија „врапца“ је остајала скоро увек иста, понекад са незнатним отступањима и појавом нових мелодиских варијаната што се види из прилога.

Стих је редовно осмерац, често неук и веома оскудан.

Како су борбене народне масе примале и проносиле нову масовну народну песму „врапца“, како је она продирали у срца бораца и радног народа ослобођених крајева, из чијих се редова увек нова и борбена рађала?

„Врабац је добро примљен поготову ако је згодно састављен, ако карикира највеће и најоучљивије мане било неке политичке личности, или неког важнијег догађаја, ако се шали на рачун другова из чете или батаљона“, закључује један од листова.³¹ Једна партизанска чета давши приредбу у ослобођеном селу пише са положаја: „Последња тачка био је Врабац који је пружио велико задовољство. Свиђало им се кад се у Врапцу помене њихово село“.³² Културно-просветна екипа седме чете која је дала приредбу по одржаном митингу у селима Парагама, Парабучу и Силбану, имала је за девету тачку програма „врапца“.³³ „Сутјеска“, Билтен Х Херцеговачке ударне бригаде, XXIX Дивизије, у броју 11—12 пише: „Као последња тачка приредбе дошао је Врабац, који је највишим делом задовољио публику, јер је у себи обухватио цео наш живот и ближу околину. Сам текст у Врапцу био је умјесан и истинит, ни у ком случају није било никакве бруталности у истом“. Исти лист у броју 13—14 бележи: „На крају једна тројка иступи са Врапцем, који је изазвао велико расположење код бораца. Пошто се и он завршио као последња тачка програма борци се заједно похваташе у козарачко коло“. Или даље: „Највећи смех и аплауз изазвао је Врабац, кога су на врло комичан начин извела четири друга тенковске бригаде“.³⁴ Један разговор између два друга по отпеваном „врапцу“ изгледао је овако: „Ала у Врапцу удесише Илију“.³⁵ И следећи податак лепо нам илуструје спонтано одушевљење народних маса за време певања „врапца“: „На крају је наш Врабац отпевао. С обзиром да је његово чаврљање изазвало праву сензацију доносимо га у целости. Врабац је био праћен час громким смехом публике час тихим, кокотањем жегарских девојака, које су се на махове осећале погођеним. Сви су слушали са напрегнутом пажњом и трудили се да те стихове запамте. А по неки се прибојавали да их Врабац не закачи својим кљуном, јер сваки је стих значео или критику или похвалу“.³⁶

Многобројни су овакви и слични документи који нам речито говоре о веома великој снази и популарности масовне народне песме „врапца“, кроз коју је провејавао здрав и ведар хумор, а као таква она се ленила за наше народне масе. Кратком анализом садржаја ове масовне народне песме упознаћемо се са одраженим предметом њеног певања.

4.

По својој саставу обично на почетку „врабац“ обавештава о ратној ситуацији у свету, а посебно веома подробно о борбама наших партизанских јединица:

„На предграђу од Варшаве
Руске трупе чуда праве
И намеру сад Рус има
Преко Пруске пут Берлина“.³⁷

„Савезничке сад Армије
Кроз Француску и Белгију
У Демачку ушле земљу
Да задају смрт Хитлеру“.³⁸

У часу када су ослободилачке снаге ломиле фашизам приближавајући се Берлину, савезници Хитлера окрећу леђа дојучерашњем пријатељу, па и о томе „врабац“ обавештава:

„Финци, Румуни и Бугари
 Нијемце су сад напали
 Јер су сада увидели
 Да су били заведени“.³⁹

или например:

„Из северне Италије
 Немци беже пут јазбине.
 Талијански партизани
 Свуда су их растерали“.⁴⁰

„Врабац“ исмева пораз немачке војске:

„Фронт се стално свуда миче,
 Шваба само „цурик“ виче.
 Планске скице одмицања
 Ствара Шваба од бежања“.⁴¹

„По свој земљи крв се пуши
 Док Хитлера болест гуши.
 Тко би њему макар мало
 Негде чиста зрака дао?“⁴²

Централно место у „врапцу“ је посвећено Ослободилачкој борби наших народа:

♩ = 112

А сад зуј-те ви за мла-де на-ше хра-бре пар-ти-за-не
 во-де бор-бу на све стра-не и под-ви-ге хра-бре пра-ве
 во-де бор-бу на све стра-не и под-ви-ге хра-бре пра-ве

♩ = 130

Бор-ба на-ша се раз-ви-ја фа-шисти-чка ло-ми кри-ла,
 да-је ја-да сви-ма њи-ма а нај-ви-ше из-ро-ди-ма; да-је ја-да
 сви-ма њи-ма а нај-ви-ше из-ро-ди-ма!

„А сад чујте ви за младе
 Наше храбре партизана
 Воде борбу на све стране
 И подвиге храбре праве.“⁴³

„И у Срему новог има
 Што је мило нама свима:
 У Винковце војска стиже,
 Немци незнају куд да беже“.⁴⁵

„Борба наша се развија
 Фашистичка лопти крила
 Даје јада свима њима
 А највише изродима“.⁴⁴

„Сарајево ових дана
 Стеже обруч партизана.
 Дрхте Швабе и усташе
 Сарајево биће наше“.⁴⁶

* Мелодије забележио Драгослав Девић

„Врабац“ је редовно наглашавао праведност наше Ослободилачке борбе, и истицао њене битне циљеве:

„Праведну борбу они воде
Да народе ослободе
Од великог ропства, мрака,
Од господе и пљачкаша“.⁴⁷

„Народна је борба света
Зато се боримо
Једнакост, правду, дружељубље
У себи носимо“.⁴⁸

У тим стиховима истиче се и љубав према онима, који су водили наше народе путевима победе и славе на челу са другом Титом:

„Вође народа земље наше,
Чедо мило — да те није
Не би ни нас било“, ...

како то лепо опевају многе партизанске народне песме:

„Ми смо војска друга Тита
Весела и поносита“.⁴⁹

„Та слобода није к нама
Дошла сама,
Него је извојевана
Силном крвљу партизана“.⁵¹

„За Армију Маршал Тита
Цео свијет прати, пита“.⁵⁰

Као што је народна песма са неописивим жаром и љубављу и нежношћу опевала Ослободилачку борбу и њене хероје, тако исто је са највећом мржњом и дубоким презиром устала против издајца наших народа. Стихови „врапца“ оштро жигошу четнике и усташе:

„Ал' нек знају ти изроди
Да их чека суд народни
Нека иду на крај света
И тамо их казна чека“.⁵²

„Слично ће и код нас бити
Издајце поништити,
Павелића и Рупника
Недића и Михајловића“.⁵³

5.

Певати о борбама партизана, о борбама у свету, о слободи, о непријатељима и народним издајцима једном речју дати преглед борбене ситуације, јесте само једна страна масовне народне песме „врапца“.

Друга њена страна је окренута савлађивању ситних и крупних мана, негативности и погрешака уопште. „Врабац“ је исправљао такве појаве. „Врапчева“ критика је увек објективна, другарска и правилна.

„А сад чујте ваше мане
Нек се чују на све стране“.⁵⁴

„Мане ми прикажимо
Друг другара исправљајмо“.⁵⁵

Или даље у стиховима:

„Нећу нигдје имат мира
Док не речем што ми срце дира.
Критиковат сваког по заслуги
Па нека се на ме тужи“.⁵⁶

„Ко код мене на суд пао
Ја свакога судим право“.⁵⁷

„Сад другови споменути,
Молим, да се тко не љути'
Други пут ће бити веће.
Истина се скрити неће“.⁵⁸

Критика „враца“ обично је почињала од руководства:

„Баталоне да видимо
И код њих да завиримо
Да видимо команданте,
Комесаре, ађутанте“. ⁵⁹

„Врабац“ је устајао и против употребе ружних речи:

„Боривој је лисац стари
Са псовком нас он све квари,
А и мана других има,
Он пркоси често свима“. ⁶⁰

Често се кроз самокритику и критику истичу и похвале за пожртвовани рад и савесно залагање, било колектива или појединаца:

„Делегати и војници
А са њима наши борци,
Похвале им треба дати
Да се њихов труд исплати“. ⁶¹

„Неписмени понајвише
Од рада се изморише:

Сваки знојно чело брише
Ново слово да напише“. ⁶²

„То је чудо што вам раде
Омладинске чете младе
Такмиче се, уче, раде“. ⁶³

Нов облик масовног народног певања „врабац“, моћно оружје Ослободилачке борбе и социјалистичке изградње људи и народних маса одиграо је веома значајну улогу. Поред полетног и борбеног обавештавања о догађајима и доживљајима устаничких и ратних ослободилачких дана, „врабац“ је на један посве оригиналан, социјалистички и духовит начин изграђивао и соколио наше борце и људе ослобађајући их погрешака и ситних људских мана и страсти.

Н А П О М Е Н Е

¹ Д. Недељковић, Вести епских октобарских дана 1941, сепарат из „Вести“, бр. 500, Титово Ужице, 31 јануар 1957, 12.

² Историски архив Комунистичке Партије Југославије, том I, књ. I „Борба“ 1941, Београд 1949, 282.

³ Исто, 365—366.

⁴ Е. Спајић, Narodno kazalište na oslobodjenom teritoriju Slavonije (1942—1945), Osječki zbornik, br. IV, Osijek 1954, 70.

⁵ Исто, Osječki zbornik, br. V, Osijek 1956, 160—164.

⁶ Д. Цветковић је рођени брат Бране Цветковића.

⁷ Рапорт од 19-II-1927.

⁸ Рапорт од 26-II-1927.

⁹ Рапорт од 15-XII-1926.

¹⁰ В. С. Караџић, Српске народне пјесме, IV, Београд, 1954, 187.

¹¹ А. Шмаус, Гавран гласоноша, Прилози проучавању народне поезије, IV, 1—2, Београд, 1937, 1.

¹² М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник, I, 68.

¹³ В. С. Караџић, Српске народне пјесме, I, Београд 1953, 420—430.

¹⁴ Фолклорна збирка Етнографског института Српске академије наука, инв. бр. 8218а.

¹⁵ Aristofanove komedije, Matica hrvatska, Zagreb 1947, 317—138.

¹⁶ Ђура Такшић, На Липару, Антологија песничтва, Београд 1927, 196.

¹⁷ С. Милосављевић, Српски народни обичаји из среза хомољског, СЕЗб., XIX, Београд 1914, 402.

- ¹⁸ М. Филиповић, Живот и обичаји народни у Височкој Нахији, СЕЗБ., XI, Београд 1949, 290.
- ¹⁹ М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, СЕЗБ., I, Београд 1894, 71.
- ²⁰ С. М. Мијатовић и Т. М. Бушетић. Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, СЕЗБ., XXXII, Београд 1925, 7.
- ²¹ М. Филиповић, Живот и обичаји народни у Височкој Нахији, 301.
- ²² М. Филиповић, Обичаји и веровања у Скопској Котлини, СЕЗБ., XXIV, Београд 1939, 376.
- ²³ С. М. Мијатовић, Обичаји Српског народа у Левчу и Темнићу, СЕЗБ., VII, Београд 1907, 298.
- ²⁴ М. Филиповић, Живот и обичаји народни у Височкој Нахији, 126.
- ²⁵ D. Hirc, Što priča naš narod o nekim životinjama, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, I, Zagreb 1896, 8.
- ²⁶ Архив Војно-Историског института ЈНА, Београд, лист 911 Батаљона БАС, књига инвентара бр. 1 и 2. Напомињемо, да неки документи Архива Војно-Историског института које смо користили у овом нашем раду немају означену годину издања, ни пагинацију. Сви наведени документи заведени су у књизи инвентара под бр. 1 и 2.
- ²⁷ Архив ВИИ ЈНА, лист 4 Батаљона, V Војвођанске бригаде КНОЈ, бр. 1.
- ²⁸ Архив ВИИ ЈНА, „Zora“, list 3 čete, 2 Bataljona, V Proleterske dalmatinske narodnooslobodilačke udarne brigade.
- ²⁹ Архив ВИИ ЈНА, „Звијезда“, Мјесечни лист 2 Батаљона, III НОЈ бригаде, бр. 15, Положај 1945.
- ³⁰ Архив ВИИ ЈНА, „Цепне новине“, 1 Чете, 1 Батаљона, I Вокешке ударне бригаде.
- ³¹ Архив ВИИ ЈНА, „Звијезда“, мјесечни лист 2 Батаљона III Пролетерске бригаде Санџачке, са Положаја, с. 20—21.
- ³² Исто, 29.
- ³³ Архив ВИИ ЈНА, „Батаљонски лист“, 2 Батаљона, I Војвођанске бригаде КНОЈ, јануар 1947, бр. 1, с. 10.
- ³⁴ Архив ВИИ ЈНА, „Билтен“ II Бригаде, IV Дивизије КНОЈ, с. 32.
- ³⁵ Архив ВИИ ЈНА, „На бранику“, лист II Бригаде, Београд. див. КНОЈ.
- ³⁶ Архив ВИИ ЈНА, Билтен 16 Македонске ударне бригаде, бр. 8, 1946, 9.
- ³⁷ Архив ВИИ ЈНА, „Звијезда“, мјесечни лист 2 Батаљона, III НОЈ бригаде (Санџачке) бр. 15, септембра 1944, Положај.
- ³⁸ Исто, бр. 15.
- ³⁹ Исто, бр. 19.
- ⁴⁰ Исто, бр. 19.
- ⁴¹ Архив ВИИ ЈНА, „Омладински лист“, XX Војвођанске бригаде, бр. 1, децембра, 1941
- ⁴² Архив ВИИ ЈНА, „Borba i rad“, list 4 Bataljona, V Proleterske dalmatinske narodnooslobodilačke udarne brigade, januar 1945.
- ⁴³ Призренски „Врабац“, својина породице Тунић из Призрена.
- ⁴⁴ Архив ВИИ ЈНА, „Цепне новине“, Пратеће чете, II Бригаде.
- ⁴⁵ Архив ВИИ ЈНА, „Бригадир“, лист 4 Батаљона, V Војвођанске ударне бригаде КНОЈ
- ⁴⁶ Архив ВИИ ЈНА, „Омладинац“, лист 1 Батаљона, XIV Херцеговачке омладинске бригаде, бр. 13.
- ⁴⁷ Призренски „Врабац“.
- ⁴⁸ Архив ВИИ ЈНА, „Jurišač“, džepne novine 2 Čete, 1 Bataljona, Osječke udarne brigade, br. 13.
- ⁴⁹ Архив ВИИ ЈНА, „Džepne novine“, 1 Riječke čete, 4 Bataljona, IV Brigade, I Hrvatske divizije KNOJ, br. 2.
- ⁵⁰ Архив ВИИ ЈНА, „Звијезда“, мјесечни лист, 2 Батаљона, III НОЈ бригаде, (Санџачке) бр. 15, септембра 1944, Положај.
- ⁵¹ Архив ВИИ ЈНА, „Први децембар“, мјесечни лист, 5 Батаљона, V Ударне бригаде, бр. 2—5, март-април 1945.
- ⁵² Призренски „Врабац“.
- ⁵³ Архив ВИИ ЈНА, „Džepne novine“, 1 Riječke čete, 4 Bataljona, IV Brigade, I Hrvatske divizije, KNOJ, br. 2.
- ⁵⁴ Призренски „Врабац“.

⁵⁵ Архив ВИИ ЈНА, „Ударник“, лист 4 Батаљона, I Ударне бригаде, V Оперативне зоне.

⁵⁶ Архив ВИИ ЈНА, „Zora“, list 3 Čete, 2 Bataljona, II Proleterske dalmatinske udarne brigade, mart 1945.

⁵⁷ Архив ВИИ ЈНА, „Цепне новине“ 1 Чете, 1 Батаљона, I Бокелске ударне бригаде.

⁵⁸ Архив ВИИ ЈНА, „Džerne novine“, 3 Čete, 5 Bataljona, V Brigade, I Hrvatske divizije KNOJ.

⁵⁹ Архив ВИИ ЈНА, „Билтен“ 16 Македонске ударне бригаде, бр. 8, 16-VI-1945.

⁶⁰ Архив ВИИ ЈНА, „Džerne novine“, 3 Čete, 5 Bataljona, V Brigade, I Hrv. div. KNOJ.

⁶¹ Архив ВИИ ЈНА, „Цепне новине“, 1 Чете, 1 Батаљона, I Бокелске ударне бригаде.

⁶² Архив ВИИ ЈНА, „Билтен“ 16 Македонске ударне бригаде, бр. 8, 16-VI-1945.

⁶³ Архив ВИИ ЈНА, Лист 901 Батаљона БАС.

S u m m a r y

Dragoslav Antonijević

„SPARROW“ — A NEW FORM OF POPULAR MASS SINGING

The author treats of the origin and development of the „Sparrow“ — a new form of popular mass singing, as well as of the totality of its problem. After a short introduction, he discovers and establishes, in the first section, the origin of the tune used in this new way of singing. Its roots are to be looked for in satirical „reports“ of Brana Cvetković (well-known Serbian actor, humorist and author of many sketches — N.o.tr.), which have played, since 1900, an important role in the political life of Serbia and Yugoslavia. In the second section the author already gave a comparative and critical ethnographic explanation why Brana's very popular satirical songs, in the course of the struggle for national liberation, had been called „Sparrow“ and got new contents. In the following sections, third, fourth and fifth, all essential elements of this new revolutionary and mass form of popular singing, characteristic of the development of our Revolution and of the building of socialism, were submitted to a substantial analysis.

The present paper is based on the author's extensive knowledge of scientific literature, on the study of copious records preserved in the Archives of the Military Historical Institute of the Yugoslav People's Army, as well as on the research work carried out in the field.

МИЛКА ЈОВАНОВИЋ

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ И ГРОБЉЕ У СУТИВАНУ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Стари назив латинских натписа *Stivano*, замењен је данашњим Сутиван, који је одомаћен код становништва овог насеља на северној обали западног дела острва Брача. Име је ово настало по црквици Св. Ивана, за коју се мисли да потиче још из VI века. По свој прилици и прве куће подигнуте су око ове црквице.¹ Први помен овог насеља је из 1499 у једном латинском документу.² А. Јутронић на основу истраживања закључује да је, ако не раније, а оно свакако око 1553—1554, Сутиван морао бити формирано насеље,³ које се 1579 одваја од Доњег Хумца, а те године се у њему подиже и црква Мајке божије — данашња „Вела“ (велика) црква.⁴

Ни из каснијих времена о Сутивану нема много података: сачуване су „Књиге рођених“ из друге половине XVI века и надгробни натписи из XVII века.⁵ и ⁶ У XVIII веку Сутиван је „велико село“,⁷ које у току XIX века напредује, а у XX веку почиње нагло да опада. Сутивањани се врло рано селе поглавито у Америку, мање у Аустралију. Интезивнија иселјавања су из оног времена када су падале цене вина, од кога су они делом живели (1904—1906, 1908). Ове године су и период наглог иселјавања, које се продужило и после Првог светског рата.

Пред Други светски рат у Сутивану је било 53 породице, које су раније досељене махом из других брачких села, затим са јадранских острва, далматинског копна, као и из Хрватске, Славоније, Босне и Херцеговине. Укупан број данашњег становништва је око 700 душа.⁸

Сутиван је подељен на Луку (северни део), Студенац (јужни део), Бунту (источни део) и Лучицу (западни део где живе рибари). Становништво се углавном бави пољопривредом и риболовом, а у мањем броју и камено-резбарством. Пошто нема већих предузећа ни фабрика, велики број мештана запослен је ван Сутивана, а знатан број младића одао се морнарењу. Сутиван административно припада заједничкој општини за цео Брач са седиштем у Супетру, где је и болница. Среско место је Сплит. Од школа имају основну школу. Електрично осветљење добили су после 1930. Изворске воде нема. Хигијенске прилике су повољне. До Другог светског рата у Сутивану је постојао Обитељски (породични) музеј који је био својина мештанина Каро Гросо-а, пореклом Италијана. У току Другог светског рата збирке музеја (старе књиге, слике, стилски намештај и порцулан) разнете су.

Треба истаћи да се утицај повратника из Америке и са других страна у Сутивану слабо осећа, јер се у своје родно место враћају само сиромашнији, док се имућнији задржавају у Сплиту и другим већим местима.

У Другом светском рату из Сутивана је у Народноослободилачкој борби погинуло 48 мештана, којима је у парку испред поште подигнут споменик.

Унапређењем туризма Сутиван би се могао брзо развити. У њему данас постоји одмаралиште „Копаник“ у коме је смештено децје летовалиште.

У Сутивану пада у очи гробље које је више насеља, на једном брегу, одакле се може сагледати Сплит и околна места на Брачу. Слично гробље, колико знам, постоји само још на Пељешцу. Но, коликогод је интересантно гробље, толико су необични и интересантни неки посмртни обичаји као и начин сахрањивања што је и предмет овог чланка.

Предзнаци смрти. Верују у загробни живот од кога очекују све оно што на земљи нису могли имати: бољи живот и мир, па зато и кажу „ваља их’ починут“. У случају обољења неког члана породице, у кући се гледа на то да ли ће се појавити извесни знаци који претскажу блиску смрт. Мада ми је један од мештана, када је било речи о веровањима и претсказивањима смрти, рекао: „Тога код нас нема, Сутиван је либералан и давно су умрле фантазије“, ипак се показало да тога има и данас, разуме се, само у извесној мери умањено. Неки од предзнака су слични онима које познајемо у другим крајевима. То су: завијање пса, или кукање кукавице на одаку. Поред ових, по народном веровању блиску смрт може да претскаже и начин болесникова лежања. Наиме, ако се болесник за три јутра узаспоце пробуди потрбушке окренут, значи да га земља вуче к себи — умреће. Ако се мачка „смути“ — сневесели, постоји опасност да ће неко умрети. У многим кућама се уочи празника пале кандила. Ако се деси да чаша, у којој је зејтин, прсне, знак је да ће некога од укућана снаћи смрт, па макар и немали болесника у кући. Добро је, после тога, приложити цркви какав дар (свеће, зејтин, новац) као врсту жртве уместо члана породице. Ако из једне куће у мањем размаку умру две особе, верује се да ће ускоро умрети и трећа. Ако болесник у току болести меша имена укућана, и то је предзнак смрти. И снови „могу“ да претскажу смрт. Тако, на пример, ако неко сања да га боли зуб и да га је извадио, умреће му неко од ближњих, а ако га не боли, онда познаник или даљи сродник.

Тежи болесници се редовно причешћују и исповедају. Том приликом приме и „свето“ уље да би се „очистили“ од земаљских грехова.

Смрт и припремање покојника за укой. Умрлог су раније називали „кадавер“⁹, данас је тај назив изобичајен и умрли се обично назива мртацем. Чим неко издахне или како веле: када му се „угаси живот“, треба што пре осветлити собу, колико због умрлога толико и због осталих живих. Због недостатка воска ретко пале воштане свеће. То чине само имућнији, мада и они чешће употребљавају беле — „миликерц“ свеће. Сиромашнији уместо свећа пале „лумине“ — уље у металним кутијама у облику крста. У цркви, међутим, приликом мисе (опела) пале се свеће и то онолико колико се плати цркви. До пред Други светски рат црква је приликом сахране чланова братимства¹⁰ даривала извештан број свећа (виђенијим члановима по дванаест, а осталим по шест). По шест свећа црква је даривала и члановима породица угледнијих братственика. Грађанима, који нису били чланови братимства, паљене су по четири свеће које је плаћала породица.

Укућани умрлог дужни су да звонима огласе смрт. По начину оглашавања, односно по начину звоњења, знало се ко је умро: угледнији или обичан члан братимства, сиромашан грађанин, мушкарац, жена или дете. Свештенике и имућније мештане оглашавало је велико звоно, занатлије, трговце, рибаре и земљораднике друго или „средњи звон“. Треће, помоћно или „милосрдно“, звонило је сиротињи. Данас за све грађане звони исто

звоно. Детету испод седам година звоне средње и помоћно звоно заједно. Ако неко умре на Вели (Велики) петак мора се чекати субота и тада се врше оглас и сахрана. Не звони се ни ноћу када нема сунца.

Умрлог не купају. Пре него ће га обући обришу му лице ракијом, а ако је мушкарац обрију га. Укопно одело махом је празнично или боље очувано, које се облачи у целини осим капе и ципела (кошуља, гаћице, гаће (панталоне), бичве (чарапе), крожет (прслук), капут, сјалтета (кравата)). Женама су раније облачили рубине, а данас хаљине без ципела, али се повезују. Ципеле не обувају „да не би правили сувишан трошак“. Међутим, може се претпоставити, да је ту постојао и неки други разлог (у неким деловима Србије обућа се не обува да се умрли не би „вампирили“ у животињу од чије су коже ђонови). Невине девојке копају у белом оделу, велу и венцу од кризмања, а младу невесту не сахрањују у венчаном већ у обичном, свечаном оделу. За разлику од обичних грађана свештеницима се, поред осталог, ставља капа на главу и обувају ципеле.

Приликом смештаја у сандук — „касир“, умрломе се везују ноге а руке не. Руке не укрштају на грудима, што је обичај у другим крајевима, него их испруже уз тело.

Одело у коме је мртавац издахнуо не баца се. Оно се опере па се чува, или га неко од укућана и даље носи. Ако је умрли лежао на вуни, она се опере, а ако на слами спали се. Чешаљ којим је мртавац очешљан не ваља држати у кући „да не би долазиле вештице“. Због тога га истог дана спале. На кући се затварају сви прозори. То чине и суседи. Тога дана кућа се не чисти, а ако се у њој затекло ђубре, не избацује се.

Ако мртавац до сахране лежи у кући, ред је да се чува да му не дође близу каква животиња. Због чега ово чине нисам сазнала, али се може претпоставити да је томе разлог веровање да ће се умрли повампирити¹¹ ако га мачка или која друга животиња случајно прескочи.

У случају да породица није у могућности да умрлога држи у кући, мртавац се носи на гробље и тамо у „kasari-чуварни“ (капела на гробљу код цркве Св. Рока) остаје до сахране. Капела има два одељења: једно где је мртавац и друго у коме се, зими, ложи ватра, око које се греју они који чувају умрлога. По прописима који су важили за време Аустрије умрли се могао сахранити тек после 48 сати; доцније, после ослобођења, ово је време сведено на 24 сата. До 1942 Сутивањани су своје умрле чували у чуварни, а од тога времена, као ни данас, касир са умрлим се више не чува већ закључа у чуварни.

Карактеристично је да се умрли не сахрањују у сандуку већ на једној дасци. Изузетак су они који умру на страни па се у сандуку донесу, или имућнији који то нарочито желе. Због тога у чуварни има неколико заједничких сандука — „kasira“ разних величина у којима доносе умрле од куће до гробнице. У тим сандуцима, како мештани кажу, покопано је већ пола Сутивана.

Сахрана. Пада у очи велико учешће мештана на сахрани. Од часа када неко умре сви остављају посао, облаче свечана одела и тако остају до сахране. Много учесника, много цвећа и суза карактеришу сутиванску сахрану у којој су сви присутни потресени и ожалосћени.

Због неповољног терена а и одавања последње поште умрломе, сандук са мртавцем одувек се носио на носилима или рукама. Испред сандука носи се крст (крст је својина цркве и заједнички је за све). На гробљу постоји велики, такође заједнички, крст за све умрле. Кољива нема. Између крста и сандука носи се свеће и венци. Напреднијим мештанима данас се не носи крст, не учествује свештеник и не свраћа се у цркву.

Ако умре девојка, или младић, испред сандука девојке носе „умјетну“ — вештачку голубицу (знак невиности), која се после сахране враћа у цркву. Као знак младости на крст се везује бела машна а на сандук се ставља бели плетени покривач. За старије особе употребљава се црни покривач. (И покривачи су црквена својина).

Због специфичности гробља овде се гробови не копају па нема ни обичаја који ту радњу прате као ни саму сахрану. Умрлог пред гробницом ваде из сандука и заједно са покровом стављају на даску. Пре него што се даска са умрлим положи у гробницу породица баца мало земље у њу. И то је све.

Жалосиј за умрлим и њомени. Спољни знаци жалости су: ношење црнине. Жене носе црне хаљине и мараме и то млађе за извесно време, а старије понекад и до краја живота. Трајање ношења црнине зависи од тога за ким се жали: дете се највише жали и у таквим случајевима мајке обично и не скидају црнину. За мужем, родитељима, браћом и сестрама црнина се дуже носи — најмање годину дана. За даљим рођацима често и мање од године. Мушкарци се у жалости нису бријали за извесно време што је данас изобичајено. Данас у жалости на грудима носе црну „бенду“ — пантљику. Деца не носе ознаке жалости, сем у случају када им умре неко од родитеља. Тада носе црну пантљику у коси или на грудима.

Давање помена сведено је на најмању меру. Први помен — „миса“ даје се после осам дана, када свештеник изиђе на гробље и прочита молитву. Помен о четрдесетодневици се не одржава. Уочи већих празника неки излазе на гробље, али без свештеника.

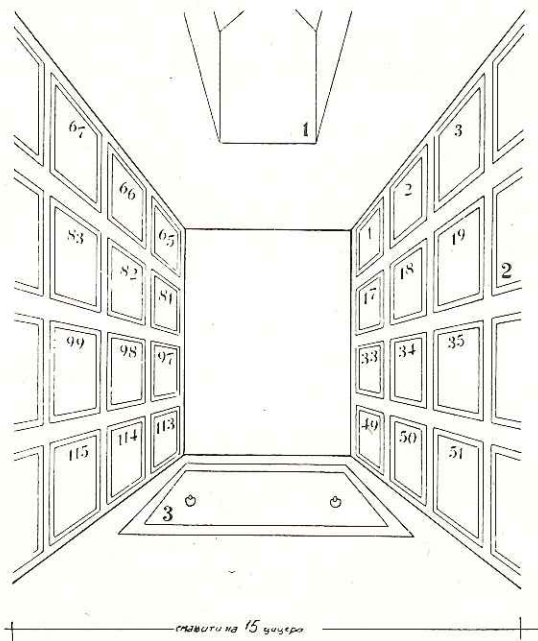
Обичај је да се гробница после шест месеци понова отвара. Том приликом даску на којој лежи мртавац мало помере, свештеник прочита молитву и прелије покојника онако како је урадио и приликом сахране. После тога гробница се затвара. Ово чине да би се „помогло души да нађе право место (рај)“.¹²

Помен о годишњици познат је као „скоњи дан“ тј. дан смрти. Том приликом свештеник прочита молитву у присуству сродника и пријатеља умрлога. Од хране се ништа не износи, како тога дана тако и уопште. Једино „за душу“ се служе вином, ракијом, или кафом они који чувају умрлога док је још у кући.

Дан мртвих је празник Свесвети (1-XI-) када, обично деца, одлазе на гробље у белој одећи, носећи „бокете“ цвећа. Овај одлазак назива се „поход мртвима“. Тада свештеник прочита заједничку молитву за све умрле. Ово је и један од најважнијих дана посвећених умрлима који замењује све задушнице и дане посвећене мртвима у другим нашим крајевима. Ванредне мисе — помене чине у извесним случајевима. На пример, ако неко од укућана примети „гују“ (змију) у кући, сматра се да је то дошла душа умрлога која нешто тражи. У оваквим случајевима позове се свештеник да да мису. Исто тако, ако неко усни умрлог сродника, коме за дуго није даван помен, сутрадан се то одмах учини.

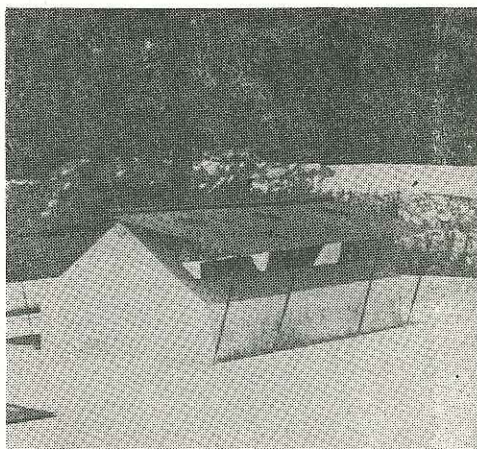
Гробља и надгробни споменници. Сутиван је раније имао четири гробља од којих се данас сахрањују само у једном новом гробљу. Најстарије гробље било је код цркве св. Ивана. После њега становништво се сахрањивало код данашње Веле цркве. Нисам могла сазнати до ког је времена било у употреби прво гробље. Међутим, за гробље код Веле цркве зна се да су се у њему сахрањивали до 1929. Отада су се почели копати изван Сутивана, на брду, где је после куге 1635 подигнута заветна црква св. Року. Прва покопана жена на овом гробљу била је Катарина Ивановић, старица од 80 година,¹³ а затворила га је опет једна жена која је умрла на порођају. Зани-

мљиво је да је у ново, данашње гробље најпре сахрањена жена која је умрла на порођају. У гробљу код цркве св. Рока становници су сахрањивани до завршетка новог гробља тј. до 1913. Ово ново гробље подигнуто је у близини цркве св. Рока. Са изградњом се отпочело 1909. Највећа заслуга за то припада сутиванском жупнику Томи Ивановићу, који је почео да прикупља средства. Новац је углавном добио из Америке, од своје браће и земљака. Инжењер Алфред Новелер, родом из Сутивана, дао је нацрт за гробље и истовремено надгледао радове.

Сл. 1. — Унутрашњост колективног гробља 1-светларник; 2-нише; 3-депозит.

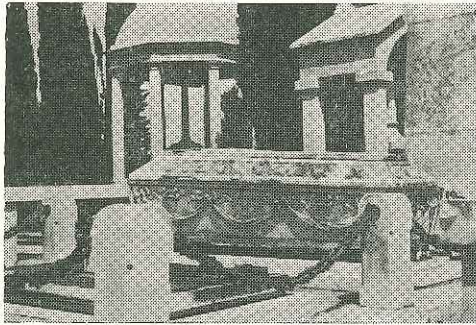
Због каменог терена и недостатка земљишта у које би сахрањивали умрле, ново гробље је замишљено и подигнуто на један потпуно нов и савремен начин. Оно је у ствари колективно гробље за становнике Сутивана, осим за неколико породица које имају своје гробнице или гробове. У овом колективном гробљу с десне стране од улаза су заједничке гробнице а с леве породичне. На гробљу има неколико појединачних гробова. Готово цела површина је под бетонским плочама, а на крају плоче су врата кроз која се степеницама спушта у ходнике, на чијим се зидовима налазе укупане гробнице — „нише“ (сл. 1 и 2).

Сл. 2. — Светларник (детал са слике 1)

Ниће су на зидовима распоређене у четири реда а у сваком реду има по 16 нића, што укупно чини 64 на једном зиду. Цело гробље (не рачунајући породичне) има 256 нића (четири зида са по 64 ниће). Свака нића има свој број на плочи којом се затвара. Помоћу ових бројева свештеник и гробар воде књигу умрлих. На овим плочама ретко се исписују имена, али има и таквих.

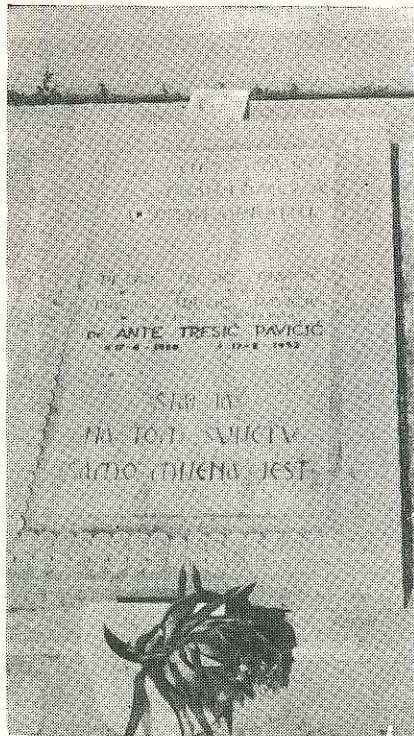
Систем сахрањивања је једноставан. Ниће се заузимају по реду: уколико је могућно, гледа се да ближи сродници буду једни до других. Када

Сл. 3. — Надгробни споменик Петра
Ивановића „Американа“

се све ниће испуне, из прве ниће, у којој је најпре неко сахрањен, ваде кости и стављају их у заједнички „депозит“ (костурницу) који се налази на завршетку ходника. Иако постоји извештај ред по ком се ово чини, ипак се гледа да то буде неко чија родбина не живи у Сутивану.

Ново гробље је, као и оно код цркве св. Рока, подељено на три дела: гробље где се копа већина, „анђеоско“ (дечје) и заразно (где се копају умрли од неке заразне болести). Некрштена деца и самоубице копају се на месту у близини гробља

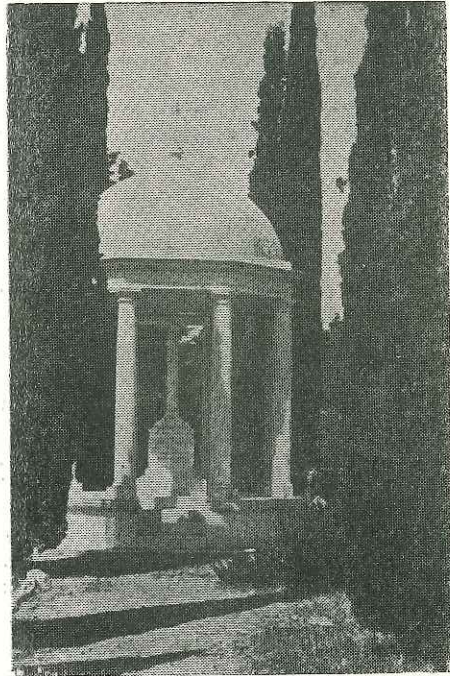
Сл. 4. — Надгробна плоча породице
Павичић

Сл. 5. — Споменик умрлој девојци-пренет
са гробља код цркве Св. Рока

које је такође ограђено. На том месту сахрањују се и странци, јер се у ово направљено гробље копају само мештани.

И породичне гробнице грађене су по систему ниша. За разлику од колективних гробница ове најчешће имају надгробне споменике, често врло лепо уређене. Надгробни споменици су разноврсни и необични. Пада у очи споменик Петра Ивановића — „Американа“ — повратника из Америке, који је у облику ковчега (сл. 3). Један је у облику књиге (сл. 4), један са фигуром девојке (сл. 5), а има и неколико скупоцених мермерних споменика. На средини гробља је заједнички крст од белог мермера на коме су исписане године почетка и завршетка грађења гробља (сл. 6).

Сл. 6. — Заједнички крст на Новом гробљу

За подизање надгробних споменика нема неког одређеног времена. Подиже их када ко стигне. Ранијих година у Сутивану је надгробне споменике радио Фабе Бакулић, самоуки кипар, а у суседном Супетру познати Иван Рендић. Неколико Рендићевих споменика има и на сутиванском гробљу. Уколико неко данас подиже споменик, доноси га са стране.

НАПОМЕНЕ

- ¹ А. Јутронић: Sutivan, Jadranska straža br. 6 (1934), 234.
- ² А. Јутронић: Sutivan na Braču, Novo doba, br. 182, Split 1929.
- ³ А. Јутронић: Razvoj naselja i stanovništva ostrva Brača, Zbornik radova na III kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930, Beograd 1933, 211.
- ⁴ А. Јутронић: Sutivan na Braču, Novo Doba, br. 182, Split 1929.
- ⁵ О најстаријој сачуваној knjizi родjenih у Sutivanу pisao је Јутронић у часопису „Starine“, br. 47, Zagreb 1957.
- ⁶ А. Јутронић: Nadgrobni natpisi u Sutivanу iz XVII veka, Novo Doba, br. 288 (1935).
- ⁷ А. Јутронић: Sutivan, Jadranska straža, br. 6 (1934), 234.
- ⁸ А. Јутронић: Bračka naselja i podrijetlo njegovog stanovništva, Brački zbornik I, 16.
- ⁹ Од италијанског *cadavere* — леш, мртавац.
- ¹⁰ Братимства или братовшћине биле су организације верског карактера, чији су чланови најчешће могли бити сви грађани. Разуме се, међу њима су свештеници, племство и угледнији мештани водили главну реч и као такви претстављали водећи ред братимства. Чланови братимства били су дужни да плаћају чланарину и да извршују одредбе статута, који је свако веће братимство имало. У случају смрти статут је предвиђао и начин сахрањивања својих чланова, нарочито оних угледнијих.
- ¹¹ У Сутивану се место „вамшир“ каже „вештица“.
- ¹² Поменути обичај могао би се довести у везу са појавом која је у народу позната као поновно — двоструко сахрањивање, раскоп (Повардарје), откопување (Дебар) или састанак са покојником (Источна Србија — Крајина). Ова појава забележена је само у неким нашим крајевима: у Узовници — Западна Србија (Здравље, година I, 83), Младеновцу

(Штампа за 1905, бр. 258), Источној Србији — Крајина (Ж. Стевановић, Обичаји и веровања из Крајине, Српски етнографски зборник XXXII, 400), у неким румунским селима — Источна Србија (Т. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, Београд 1906, 41—42), у Горњем Полимљу у Васојевићима (по усменом саопштењу М. Барјактаровића), у Дебру и Повардарју (М. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље 1937, 486—7). Колико се зна, појава поновног сахрањивања није шире распрострањена код наших народа па је и овај детаљ из Сутивана занимљивији и од научног интереса.

¹³ А. Јутронић: Najstarija sačuvana knjiga rođenih u Sutivanu, „Starine“, br. 47, Zagreb 1957, 226.

S u m m a r y

Milka Jovanović

FUNERAL CUSTOMS AND GRAVES AT SUTIVAN

Sutivan, on the island of Brač, is first mentioned in writing of the end of the XV century. Later evidence shows its development and decline. Today it has about seven hundred inhabitants.

At the beginning of our century a new cemetery was inaugurated in Sutivan, rather different to the older ones in Sutivan and its neighbourhood a collective cemetery covered with concrete slabs, with a door at the end leading to a stairway and underground passages with niches dug into the sides. Every niche has its number on the slabs inserted in the openings. The cemetery possesses a „deposit“ or common tomb. Except a few individual funereal monuments there is this single large collective burying place for all the deceased.

The funereal customs are numerous. The dead are not bathed and as a rule are buried bareheaded and without shoes on, only clergyman being buried in their complete attire. The dead are not buried in coffins but on a board covered with a cloth. They are born from their houses to the cemetery in special coffins kept for this purpose in a chapel next to the church. The special funereal wheat cake is not taken out to the cemetery nor is any other food.

An outside token of bereavement are mourning clothes; mourning lasts one, two or three years, during which time black clothes are worn, a period which sometimes extends over a whole lifetime, according to the degree of kinship.

Memorial services are reduced to a minimum. The first „mass“ is held on the seventh day, and again after six months when the tomb is opened again. On this occasion the plank the deceased lies on is moved slightly, and the clergyman pronounces a prayer and pours wine over the corpse, after which the tomb is shut once more. This is done to „help the soul of the deceased to find the right place Paradise“. This custom is brought into connection with the „repeated“ or double burial to be found in other parts of our country. The memorial service held after a year is known as „All Saints“, the term usually applied to November 1st., when children go to the cemetery and do homage to the dead. Outside these, memory services are held exceptionally at the family's request.

СВАДБА У ПЕРАСТУ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 1 VI 1958)

У Перасту, варошици у Боки Которској, која броји данас (1958) 450 становника, отприлике подједнако католика и православних, очувани су многи стари обичаји, нарочито о свадби и слави. Усљед дугог заједничког живота, иако је становништво разног поријекла, данас су овдје углавном истовјетни народни обичаји. Посебни живот Пераста, некад познатог поморског насеља, створио је засебне обичаје, који се умногоме разликују од оних у осталим мјестима Боке.

Старији свадбени обичаји се још увијек добро памте у народу, али се више не одржавају у потпуности. Они су се почели губити још послјије Првог свјетског рата, а нарочито су упрошћени у новије доба. Дјевојке се данас понајчешће удају између 18 и 25, а мушкарци жене између 30 и 35 године старости. Јединац син се скоро увијек женио и раније, има случајева и од 17 година. У старије доба дјевојке су се удавале од 18 до 20, понекад и од 16, а мушкарци женили понајчешће око 30 године, пошто би отслужили војску и као морнари зарадили нешто у свијету, како би бар двије године били слободни код своје куће и за то вријеме могли издржавати жену. Мушкарци су се некад утркивали у заради, нарочито који ће подићи љепшу кућу и донијети драгоценијих предмета из свијета. Ово се очекивало и од млађих људи и рекло би се у народу: „Од двадесте који не зна, а од тридесте који нема, тешко кући која га има“. Било је раније случајева, деси се и данас, да се дјевојка уда и од 35, а мушкарац ожени од 50 година. Скоро увијек је мушкарац био старији од жене за 10—15 година. Ако је муж био стар, рекло би се: „У стара оца сиротна дјеца“. Дјевојке су се одувијек највише удавале у свом мјесту. У народу се није никад постављала велика разлика између католика и православних и зато су се често међусобно орођавали. Било је случајева да православни, ако би се оженио богатом катољкињом, пређе на другу вјеру. У Перасту има неколико братстава, старином из Дробњака или других српских племена, чији су преци овдје прешли на католичку вјеру, али су задржане старе братственичке славе. Склапање мјешовитог брака понекад би покушали да осујете свештеници, али у томе нијесу никад успијевали. У раније доба ако је било више браће, најстарији би се оженио и остао код куће, а остали би пошли у свијет за зарадом. У свијету Пераштани су се ријетко женили, понајчешће су остајали неожењени, а било је случајева да се понеки вјенча преко свог замјеника са дјевојком из свог мјеста или из којег другог краја Боке. Ако би се пак који оженио „фурестом“ (странкињом), осјећао је то за срамоту и не би се никад вратио у свој крај.

У старије доба дјевојка, чим би навршила петнаест година, није никуд даље од куће ишла сама, чак ни у цркву. Због овога, кажу, дошло је једном до спора између Пераштана и католичке цркве, која је протествовала због толиког неповјерења према њој. Сестре су се удавале по старјешинству, једино ако је старија била под неком тешком маном млађа се удавала прије ње. У случају да је старија била болесна, грбава или пак под каквом маном, родитељи су давали с њом мираз, само да не остане усједелица, што се сматрало за зло и срамоту куће. Некад се и на нежењу, који се овдје звао *ридикул*, такође рђаво гледало. Било је случајева да се дјевојка, ако јој умре вјереник или је пак он из којег разлога остави, завјетује да се неће удавати од жалости. У народу се не памти да је овдје било отмице дјевојака, јер су људи увијек били под оружјем и оваква појава могла је изазвати тешке посљедице. До посљедњег рата браћа су се обично женила по реду. Ако је пак старији брат био болестан или негдје даље у свијету, по његовом пристанку женио се млађи прије њега. Браћа су се увијек нерадо женила прије неголи би се сестре поудале, а било је случајева, ако би оне остале код куће, да се уопште и не жене.

Приликом избора дјевојке, у којем учествују понајчешће родитељи са сином, али никад они сами, највише се гледа на њену породицу, јер „Од добрих родитеља добра су и дјеца“, „Од знана зеља глава не боли“ и „Како сјеме — такав плод.“ У старије доба, нарочито док је било племићких и богатих дјевојака, младић је настојао да се ожени и на миразу. Он би на неки начин придобио дјевојку и разним околностима је приморао да пође за њега, у многим случајевима против воље њених родитеља. Пошто се у кући сагласе коју ће дјевојку просити, отац претходно испита преко повјерљивог пријатеља како је расположење њених родитеља и тек онда иде са кумом или којим другим угледнијим средником у *просидбу*. Просци иду код дјевојке увијек прије подне, понајчешће недјељом или којим другим празником, и један од њих носи у џепу пола литре лозове ракије. У старије доба просци у дјевојачкој кући не би сјели док не би казали зашто су дошли и не би добили повољан одговор. Тек тада би посиједали и извадили донесену ракију, којом би прво почастили домаћина, па остале старије укућане и најзад сами пили и наздравили новом пријатељству. Међутим, ако им не би обећали дјевојку или им из извјесних разлога не би могли одмах одговорити, домаћин је одређивао рок за одговор, понајчешће осам дана, и просци би се смјеста вратили, нити би сиједали нити што пили. Ако дјевојка није имала оца, до Првог свјетског рата просци су је просили у њена брата или пак крштена кума, прије него у стрица. Међутим, данас питају само њу и њене родитеље. У другу недјељу ујутру, ако је одлучено да се накнадно одговори, један мушкарац од дјевојачке куће иде код просилаца и одговара им на тражење. Ако су пристали да даду дјевојку, истог дана или у другу недјељу ујутру иду обично исти просци у јавну просидбу. Позову дјевојку и будући свекар јој на десну руку стави прстен, а иза ручка, кад их почаста кафом, просиоци јој ставе на послужаоник по неку сребрну пару, у раније вријеме златни цекин, лиру, мецедију или наполеон. Послије ручка се просци враћају кући, а увече младожења иде код дјевојке и даје јој *веру* (бурму), коју католикиња ставља на лијеву, а православна на десну руку. Овом приликом јој још да *колану* и *браћолеи* (наруквицу) од злата (јер би се од другог метала сматрало за увреду). Пуницу би даривали неким златним новцем, а свастике, бабу и остало женскиње у кући са по неким мањим свиленим хаљетком. Другог дана се вјереник враћа својој кући. На *вјеридби* или *зарукама*, како се још каже, обично се одреди и дан свабде, која се у редовним приликама и ако је дјевојка спремна прђијом одржава након мјесец-два дана. Међутим, ако је

дјевојка сиромашна или пак вјереник оде у „свијет“, што је нарочито било често у раније доба, свадба се одложи на дуже вријеме, бивало је случајева и на више година. За вријеме вјеридбе вјереник долази сваке суботе код вјеренице и сјутрадан иду заједно у цркву. Код православних се увијек забрављивала женидба у роду, а код католика није у тој мјери.

На свадбу се пријатељи и кум позивају осам или петнаест дана раније. Обично их позива отац или мајка вјереног момка, односно вјерене дјевојке, са здравицом ракије у руци. Свадбе се данас понајчешће одржавају у недјељу, а у раније вријеме у понедјељак. На осам дана прије свадбе, у цик зоре, отац, брат или стриц момка, односно дјевојке, износи барјак, са бусом зелене траве на стијегу, на прозор или ластавицу куће и пуца из пушке. На ово се окупи младеж, која игра сватовско (зетско) коло и пјева разне пјесме. Ево двије од њих:

У име бога, у час добар!

Вријеме се веселити,
младог Ђура оженити,
младу Мару удомити,
ове дворе прославити.
„Ко се томе весељаше?“

„Мајка највише“.

Веселе јој у час добар,
мили боже, дај!

„Ко се томе весељаше?“

„Отац највише“.

Веселе му у час добар,
мили боже, дај!

„Ко се томе весељаше?“

„Браћа јој највише“.

Веселе им у час добар,
мили боже, дај!

„Ко се томе весељаше?“

„Сестре највише“.

Веселе им у час добар,
мили боже, дај!

„Ко се томе весељаше?“

„Својта највише“.

Веселе јој у час добар,
мили боже, дај?

„Што оно у дворе жубор стоји,
што оно говоре?“

„Оно мајка кћерку удаје,
па се весели“.

Веселе јој у час добар,
мили боже, дај!

„Што оно у дворе жубор стоји,
што оно говоре?“

„Оно отац кћерку удаје,
па се весели“.

Веселе му у час добар,
мили боже, дај!

„Што оно у дворе жубор стоји,
што оно говоре?“

„Оно браћа сестру удају,
па се веселе“.

Веселе им у час добар,
мили боже, дај!

„Што оно у дворе жубор стоји,
што оно говоре?“

„Оно сестре сестру удају,
па се веселе“.

Веселе им у час добар,
мили боже, дај!

„Што оно у дворе жубор стоји,
што оно говоре?“

„Оно својта родицу удаје,
па се весели“.

Веселе јој у час добар,
мили боже, дај!

Ово пјевање и играње понавља омладина, уз почаст укућана, свако јутро прије сунца до свадбе. У припремама за свадбу, које почну који дан раније, помажу највише жене из сусједства. По дјевојачку прћију, коју доносе обично у четвртак, иду младожења, његов брат и четири млађа човјека који ће је носити. Они дођу ујутру око 9 часова код дјевојке и ту их дочекају укућани и извјесни пријатељи разним пјесмама. Пред њима ташта отвори све *ладице* на *комову* (сандуци) и покаже прћију, коју они површно прегледају и баце на њу по неку пару. У свакој ладници је, као и на кључу, по једна *гурђела*, шарена трака, ради украса.

Потом мајка позове сина да донесе *кокота*: колач у виду пјетла без ногу, начињен од бијелог брашна, јаја, масла, шећера, ораха и бадема, дебео око 2 см, који се стави на комов. Вјереник и његов брат, будући дјевер, узимају кокота и стојећи ломе га преко комова, а затим га дијеле прво присутним дјевојкама, па осталима који се нађу у кући. Укућани почасте вјереника и његове другове ракијом, у раније доба *рузулином* (ракија зачињена ружом), затим колачем *мацајаном*, који се састоји из истих дјелова као кокот, само

што је већи и има друкчији облик, и најзад кафом. Дјевојке их још заките са по једном бијелом марамом и цвијетом по лијевој страни. Вјереник узима кључ, а четири прђијара комов, који прво изнесу на рукама, а затим га носе на раменима. Код куће вјереник преда кључ мајци, која га, пошто прегледа робу у комову, врати сину на чување. Својта уочи свадбе, већином прије подне, шаље своје поклоне, такозване *џоносе*, по одређеним мушкарцима, у новије вријеме и по женама, кући у коју мисли доћи на свадбу. Данашњи дар није велик нити одређен и доноси се у рукама. Међутим, у пређашње вријеме он је био знатно већи и доносио се у *коњесџири*, повећој корпи, која се набављала из Метковића. Коњестру, у коју би ставили *џогајку*, пшеничну погачу од 5—6 кг, квадратну боцу вина од 3—6 л на њу и унаоколо *џеџио* (овна), са рузмалином и шипком (нар) или лимуном (мушким воћем) у устима, све озго украшено златним папиром, носили су између себе за ручице два млађа мушкарца. Вјереник, односно вјереница, примио би поклон и частио мушкарце рузулином и колачима и дао им по неку сребрну пару. Даљна својта слала је раније мањи поклон на *гванџијери* (послужавнику): торту, мушке бијеле чарапе, кошуљу, четири боце обичног рузулина и четири комада, на четири краја, неког мушког воћа (шипка или лимуна), украшена златним папиром. Младожења би ставио на гванџијеру фиурин, комад домаће торте у бијелом чипкасто изрецканом папиру, неко воће и конфете, и све то послао по доносиоцу. Међутим, коњестра се враћала другог дана, са четвртином вина у боци и лимуном на њој. Увече о свадби дођу пријатељи, такозвани *џирници*, који су увијек најстарији од куће, и не доносе ништа. Кума укућани и пријатељи дочекају пјесмом:

Добро нам дошао, млади куме!
 С вама дошла добра срећа
 и господин бог!
 Ко ви стио наудити,
 не дао му бог!
 Ако ли је ико досад,
 убио га бог!

У раније доба младожења би у сумрак палио ватру на морској обали. На вечеру дођу сви пријатељи и сватови, које одређује домаћин куће. Послије вечере се воде кола и пјевају (сватовске) пјесме, а сјутрадан ујутру, обично око 9 часова, сватови иду по дјевојку по утврђеном реду: првијенац, барјактар, стари сват, кум, дјевер, пустосвати и буклијаш. За првијенца, који носи здравицу, узима се ујак или најближњи од ујчевине, за барјактара млађи човјек од својте, за старог свата стриц или старији братственик, за кума добар и мио познаник, за дјевера брат или ближњи младожењин рођак, за пустосвате разни пријатељи и за буклијаша млађи човјек из братства или од својте. Ако је мања свадба и нема више од пет сватова, онда је барјактар, који носи барјак, истовремено и првијенац. Код дјевојке се бирају само стари сват, дјевер и буклијаш. Код католика младожења иде са сватовима, а код православних их сачека пред црквом. Број сватова се одређује према богатству куће и може их бити од 5 до 21, али их је понајчешће 9. Уколико их је више, тиме расте углед младој. Успут сватови се задржавају, барјактар за-вија барјак, коме је на стијегу букет од зеленог буса траве, а буклијаш, који носи чутуру (буклију) вина, окићену тробојком и папиром, даје познаницима и пријатељима да пију. Многи од ових изнесу такође здравице вина или ракије, са шипком или лимуном на боци, коју прво прими првијенац, наздрави, пије и даје редом осталим сватовима. Боцу не дају један другоме непосредно из руку, већ је прво ставе на мали сто, окићен курђелом и папиром, са кога је наизмјенично узимају и враћају. Воће са боце се врати доносиоцу здравице.

Пред дјевојачком кућом, прије него дођу сватови, вјереница, друге дјевојке и младићи играју сватовско коло и пјевају разне (сватовске) пјесме:

Три су ми горе високе,
„Која је гора највиша?“
„Највиша гора перашка.“
Под њом Јово лов лови,
за њим му Босе коња води.
Појила га на воду:
дала му пити водице
из своје десне ручице;
дала му зобат' бисера

из свога скутца свилена,
и ту је млада заспала.
Повика стража с града:
„Чија је млада заспала?“
Повика Јово из лова:
„Моја је, не будите је,
ја ћу је млађан будити,
у бијело лице љубити.“

Сватови прилазе пјевајући и задрже се пред кућом, гдје их сачека кућни буклијаш с боцом ракије. Буклијаши измијењају здравице и дају присутнима да из њих пију, сватови из кућне, а укућани из сватовске. У кући се сватови дочекају на ногама и главнима се појединачно пјевају пјесме, прво старом свату, па првијенцу, барјактару, куму, дјеверу и најзад младожењи:

Господине, стари свате,
добро дошао!
С вама дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ви стио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је ико досад,
убио га бог!

Господине првијенче,
добро дошао!
С вама дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ви стио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је неко досад,
убио га бог!

Господине барјактару,
добро дошао!
С вама дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ви стио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је ико досад,
убио га бог!

Господине, млади куме,
добро дошао!
С вама дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ви стио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је неко досад,
убио га бог!

Господине, млад' ђевере,
добро дошао!
С вама дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ви стио наудити,
не дао му бог!

Господине младожења,
добро дошао!
С тобом дошла добра срећа
и господин бог!
Ко ти стио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је ико досад,
убио га бог!

Барјактар забодје барјак у прозор или у кућни зид и са осталим сватовима улази у кућу, гдје се поређају око трпезе по утврђеном реду. У чело трпезе сиједају, почевши с лијева, стари сват од куће, стари сват од сватова и кум, по десној страни трпезе дјевер, првијенац, барјактар и остали сватови, а по лијевој домаћи пријатељи. За трпезом се пије, једе, прича и сви сватови повремено пјевају почаснице:

Сви часи добри,
а ови најбољи,
када младенци¹
молитву даше,
у пуне чаше,

а у добре часе!
Свему роду и племену
на велику част,
а нашим младенцима
све у добри час!²

¹ Мјесто младенцима.

² Посљедња четири реда пјевају се двапут.

7 Сиједа брада, сребрна чаша,
бисер се рони, у чашу пада.
Свака чаша сто дуката ваља,
а сиједа брада три бијела града.
И око и чело,
све нам, браћо,
весело, весело!

Одбоље му је мала ђевојка;
подајте му је, не држ'те му је.
Добар је јунак, добре је воље.
А кад му суне, ни вјетар с горе.
И око и чело,
све му било здраво, весело!

4 Господар сједи у златном столу,
а ноге држи у хладној води.
Ни воду мути ни зло говори,
него говори: „Боже, помози!“
Помог'о му бог, кућу и његов дом,
а прољеће га здраво застало,
здрави застало, тере весело!
И око и чело,
све му, браћо,
весело, весело!

Долећеше два сокола 'за планине,
донесоше младожењи киту маслине.
Честито ти, младожења, ово весеље!
Честита ти вјереница, прво весеље!
Честита ти вјерна љуба, друго весеље!
До године младо чедо, и мушко било!
И око и чело,
све ти било здраво, весело!

9 Ово је господар,
божји вељи дар.
Ко пити вели
свак се весели.
Веселио му бог кућу
и његов дом,
а прољеће га здраво застало,
здрави застало,
тере весело!
И око и чело,
све му било здраво, весело!

17 Ђевојчица ријеку гази,
ноге јој се бијеле.
Млади је јунак с бријега гледа,
срце му се смије:
„Гази, гази, дјевојчице,
да би прегазила!
А када би прегазила,
да би моја била!
Ако моја не би била,
ријека те занијела!
И око и чело,
све ти било здраво, весело!

10 Јунак јунака око погледа
да онђе буде ће му потребује:
сред господом, међу дружином.
И око и чело,
све му било здраво, весело!

14 Ој, јуначе, би'о клобуче,
што се не жениш,
што се не жениш?
Дјевојка ти црна ока
дворе о'ходи,
дворе о'ходи.
Теби јунаку млађахnome
срце заноси,
срце заноси.
Ил' се жениш,
ил' не жениш,
твоја ће бити,
твоја ће бити.
И око и чело,
све ти здраво, весело!

11 Ој, соколићу, најљешши тићу,
што тако сједиш,
што лов не ловиш?
Птице ти падоше у сиње море,
а препелице у равно поље;
одбер', соколе, што ти је одбоље.

При крају ручка стари сват од сватова обраћа се дјевојачком оцу или брату и каже да нијесу дошли да једу и пију, већ по невјесту, коју хоће да виде. Овај одговара: „Даћемо је, али да видимо како ћете је позлатити.“ Кум, дјевер или стари сват од сватова пружа шипак (нар) или лимун, завијен у позлаћени папир, али овај одговара: „То је мало и на то не пристајемо.“ Сад изнесе обично кум неки златни новац, лиру или наполеон, и предаје га говорећи: „Да ли сад пристајете?“ — „Пристајемо“. Овај узима новац, отвара врата од собе и наређује кућном дјеверу, који чува невјесту, да је изведе. Дјевер изведе пред сватове неку другу, младу жену, с букетом цвијећа у руци, и пита их: „Је ли ово ваша невјеста?“ Сватови је загледају и повичу: „Част јој, али то није наша невјеста!“ Дјевер је враћа у собу, изводи

сад праву невјесту и поново пита: „Је ли ово ваша невјеста?“ — „Јест“. Међу сватовима настаје велико веселје, дјевер је прихвати и сједне између себе и кума. Невјесту нуде да једе, али се она стиди и само мало узме. Сад кум тражи од оца и мајке младе да јој даду *добру молитву*. Мајка доноси *молитвену чашу*, сличну ракиској, обавијену позлаћеним папиром и утиснуту у погачицу круха, у коју стари сват од сватова налије вина. Мајка предаје пуну чашу своме мужу, који први устаје, а за њим сви присутни, и говори кћери добру молитву: „Синко мој, ти данас остављаш своје родитеље, идеш код туђег оца и мајке, а отсад су божјом судбином твоји. Да будеш на част дому и роду, да буде од тебе синова и кћери и да се подиче једна и друга страна! Да будеш на част роду и дому!“ Попије мало вина из чаше, а затим је даје жени, која понови отприлике исте ријечи. Потом узимају чашу редом сестре, браћа и стричеви и сви јој одрже како знају здравицу. Послије јела и пића донесу кафу, а млађи у кући запјевају:

Господине, млади куме, изађи из двора;
 Господине, млади куме, вријеме ти је.
 С вама пошла добра срећа и господин бог!
 Ко ти хтио наудити, не дао му бог!
 Ако ли је ико досад, убио га бог!

Из куће сватови излазе по истом реду којим су ушли. Дјевер води невјесту, поред које с десне стране иде кум. Укућани и пријатељи пјесмом испрате сватове, који успут такође пјевају, пуцају, примају здравице и на њих одговарају. Испред њих иде до цркве младић од 10—15 година, обучен у бијело одијело, у руци с корпом разног цвијећа, које кида и баца испред младе, а иза сватова га купе дјевојке и стављају касније у своје скриње између одијела, вјерујући да ће се те године удати. Некад су сватови, ако се удавала дјевојка из племићке или богате куће, ишли до цркве по ћилимима, које би одређени људи стално испред њих преносили. Сватови су били обучени у црна одијела и закићени природним и вјештачким цвијећем, а млада је била у нарочитој свиленој *вешти* (хаљини), са ђерландом (вијенац од лишћа) и велом на глави, букетом цвијећа у лијевој руци, а лепезом у десној. На сукњи била је позади *куда* (завојак), дуга од 2—3 м, коју су носиле двије дјевојке. Ако је пак дјевојка била сумњива морала, није смјела ставити на главу вео ни ђерланду, јер би јој их скинули пред црквом дјевојке или пак својта, већ је носила шешир. Дјевер је изнад себе и ње држао нарочити шарени *лумбрелин* (кишобран), који је за овакву прилику уступала црква св. Николе у Перасту уз извјесну наплату. Успут млада би куцала лепезом у врата кућа својих другарица да би се и оне убрзо удале. Њу би из кућа посипали бомбонима и ситним парамма. Испред куће њенога рода испуцало би се од 9—12 машкуља. Буклијаш пажљиво гледа да на путу нема дивљег или „удовичког цвијећа“, „бадељ траве“, чуперка косе, папоњка од коња, ноката, разбијеног огледала или лука чешњака, јер је све то „сутучно“ — несрећно по младу. Пред црквом сватове сачека маса свијета, међу којом је и младожења ако је православни. У цркви, кад младенци устану из клечећег става, прилазе одрасле дјевојке младој и свака је потегне за хаљину, како би се прије удале. Послије вјенчања код католика младу од цркве води младожења, а код православних он иде испред сватова. Бивало је раније случајева да младожења за вјенчање обуче изношено одијело и различити капут и чакшире. Све до Првог свјетског рата сматрало се да је срамота за дјевојку, као и за њену кућу, ако пође за сиромашног младића. У оваквом случају се дешавало да тазбина да зету раније новац и он са младом још испред цркве оде у „свијет“, само да их не би гледали у мјесту.

Удовица се данас удаје као и дјевојка. Међутим, у старије вријеме по њу су ишла највише три свата: кум, дјевер и стари сват, односно младожења код католика, и доводили је рано ујутру. Такође се рано женио и удовац, било са удовицом или дјевојком.

Упут пријатељи износе сватовима здравице и честитају им младу. Од стране сватова буклијаш чашћана у здравље младенаца пролазнике, који наздраве: „Било срећно и берићетно! Здраво, куме, здраво, млада!“ Ако су двије свадбе једнога дана у мјесту, сватови избјегавају да се сретну и не иду истим путем. Случајно ако наиђу једни на друге, они се међусобно почасте и честитају младе.

Пред младожењином кућом пријатељи очекују сватове и чим их угледају зајјевају:

„Што се оно преко мора сјаше,
ил' је сунце ил' сјај мјесече?“
„Нит' је сунце нит' је сјај мјесече,
већ Даница међу сватовима.“

Кад сватови улазе у кућу, испали се од 9—12 машкуља (старинска пушка са фитиљом). Младу сачека на вратима, стојећи на кућном прагу, свекрва и држи у руци мали пјат меда или шећера. Свекрва приноси кашику меда или шећера младој до уста и она зине, али је ова превари и да слатко дјеверу. Други пут пружи кашику дјеверу и он зине, али је она да младој. Затим свекрва уђе испред младе у кућу, узме мушко дијете (из братства или од својте) и преда га снахи, која га однесе на свој будући кревет и ту га поваља. Затим га пољуби и да му ручник или одијело. Потом сви сиједају за трпезу, код католика млада између дјевера и мужа, а код православних између дјевера и кума. Ако дође свештеник на ручак, њему се да почасно мјесто у челу трпезе и он благослови сто. Послије ручка, који је обилат јелом и пићем, млада се преобуче у простије одијело. У раније вријеме она би донијела сватовима за трпезу лавор воде и ручник, који би држала преко рамена. Сватови би се овлаш редом умивали, прво кум, па остали, и сваки би јој ставио у воду дар по неки сребрни или златни новац. Обичај умивања је одавно ишчезао, али је задржано даривање младе у новцу. Кад прими новчане дарове од сватова, она доноси куму на гвантијери *џонос*: бијелу кошуљу са оковратником, тарту или парче од ње, свилени рубац, пола литре рузулина и киту бираног цвијећа, ставља га пред њега и каже: „Ево, куме, и од бољег сте дара!“ Кум устаје, пољуби се с младом и даје јој из џепа неки златни накит, прстен, колајну, наруквицу или *џонџајџи* (*брош*). Млада узима натраг на чување дар, који поново предаје куму кад овај одлази кући. Дјеверу даје два пара чарапа, рубац, тарту и *џуца* (дугмад) за кошуљу, а свима осталима сватовима по марамицу, чарапе и ручник.

Иза ручка свештеник ако је долазио, иде одмах кући, а млађи га испрате пјесмом:

Поп ми иде у постељу,
потреба му је официо.
Под пазухом закон му је,
дјевојчица под ручицу,
мило му је.
И око и чело, све ти било,
млади (или стари) попо, здраво и весело!

Пријатељи и сватови зачну коло и пјевају разне пјесме:

Уз трпезу, низ трпезу, па полијеће.
Уз трпезу, низ трпезу, сиви соколе.
У крилу му златно перо, па се дичи с њим

и ми с тобом, младожења, и имамо с ким:
више ваља, младожења, твој поштени глас,
него они златни ножи за свилени пас.

19 Чија ли је млада заспала?
Повика Перо из лова:
„Моја је, не будите је,
ја ћу је млађан будити,
у бијело лице љубити.“

— . . .

20 И голуби виђели су
ђе се љубимо.
Љубимо се, грлимо се,
ђе се видимо.
А манит би јунак био,
кад то не би хтио.
Кад су усне тако слатке
к'о шећер би'о.
Њедарца су мирисава
к'о ружа цвијет.
Љубићу те, дјевојчице,
ма што рек'о свијет.

— . . .

21 Провесел'мо се, дружба мила,
дружба мила, изабрана,
перивоја лијепога,
капетана перашкога,
и његове старјешине,
и младиће све перашке,
и свакога који мач паше.

— . . .

22 Приморкиња коња јаше.
Сјај мјесече, не заходи,
колико сам те љубио ја!
Сама собом говораше:
„Мили боже, лијепа ти сам,
танка ти сам и висока,
б'јела ли сам и румена,
још да имам црне очи,
достојна би бегу била,
ал' му брату Аливеру.“
То зачуше бегу слуге.
Оне бегу казивале:
„А да знадеш, господару,

шетала је приморкиња,
сама собом говорила:
„Мили боже, лијепа ли сам,
танка ти сам и висока,
б'јела ти сам и румена.
Још да имам црне очи,
достојна би бегу била,
ал' му брату Аливеру.“
Бег слугам' говораше:
„У'фатите приморкињу,
приморкињу б'јелу вилу,
мјерите јој мачем косу.
Ако је коса дужа од мача,
то ће бити моја љуба.
Ако је коса краћа од мача,
то ће бити брата љуба,
мога брата Аливера.“
Слуге бега послушаше:
у'фатише приморкињу,
приморкињу б'јелу вилу,
мјерише јој мачем косу,
када коса дужа од мача,
тад' је вила љуба бега.

— . . .

23 Рано рани Ђурђевица Јела,
прије зоре у поље уранила,
набрала је смиља и босиља;
савила је три в'јенца зелена:
један Јела сама себи вила,
другога је Ђуру намијенила,
а трећега низ Дунав пустила;
зелену је в'јенцу говорила:
„Плов' ми, плови, мој зелени в'јенче,
док допловиш до Ђурђеве мајке,
па ће рећи Ђура млада мајки:
„Жени, мајко, у јесен Ђура.
Ако ли га оженити нећеш,
сам ће Ђуро пред дворове испаст',
и без коња и без калауза.
Немој рећи да сам наметница,
наметници магла пред очима,
а удовици јасна мјесечина,
мени младој три жарка сунашца.“¹

Послије подне долазе на свадбу *йогузијели*, онолико колико је било сватова. То су дјевојачки отац, брат, рођаци, кумови и пријатељи, од којих је један барјактар, на челу с барјаком. Они не доносе ништа, укућани их почасте јелом и пићем, учествују у веселу и враћају се прије вечере ако су изблиза, без икаквих дарова. Кум одлази са свадбе обавезно прије заласка сунца. Укућани га испрате до на крај дворишта или до барке, млада му сад преда (свој) дар, који обично носи пред њим до куће неки млађи мушкарац, и сви за њима пјевају:

24 Збогом пош'о, млади куме,
срећа да ти је!
С тобом пошла добра срећа
и господин бог!
Ако ти је ико хтио наудити,
не дао му бог!
Ако ли је ико досад,
убио га бог!

¹ Ова пјесма се пјева и о Ђурђев-дану.

Ако је кум из мјеста, увече се врати код младожење на вечеру. У раније вријеме пуцало се са чардака из пушака, кад су кума пратили из куће.

Око поноћи, послвије игре и пјесме, сватови се разилазе и младенци иду у своју собу. До прије тридесет година младима су стављали дријенак у кревет и још би у њему направили руну или помакли даску да падну кад легну. Испред куће би им старија жене из рода, тетке или рођаке, пјевале између осталог:

24 Лијепо ли је теби у кревету спавати,
али није нама под прозором стајати.

Сјутрадан ујутру, рјеђе послвије подне, ове исте жене доносиле су младој слаткише и поморанџу. Такође јој је и кум давао дријенка и шипак говорећи: „Ево ти, млада, и од бољег си дара!“

До иза Првог свјетског рата младожења с младом, братом и мајком или оцем ишли су у први четвртак послвије свадбе у првиче. Млада је својима у роду носила по неки поклон: оцу чарапе и ручник, браћи по чарапе, сестрама по блузу или мараму, а младожења је давао ташти ципеле. Послије ручка су се враћали кући и овом приликом су младенци доносили младине дарове које је добила на дан свадбе. Сјутрадан посјете одиву мајка и отац (или брат) и враћају се послвије ручка кући.

R é s u m é

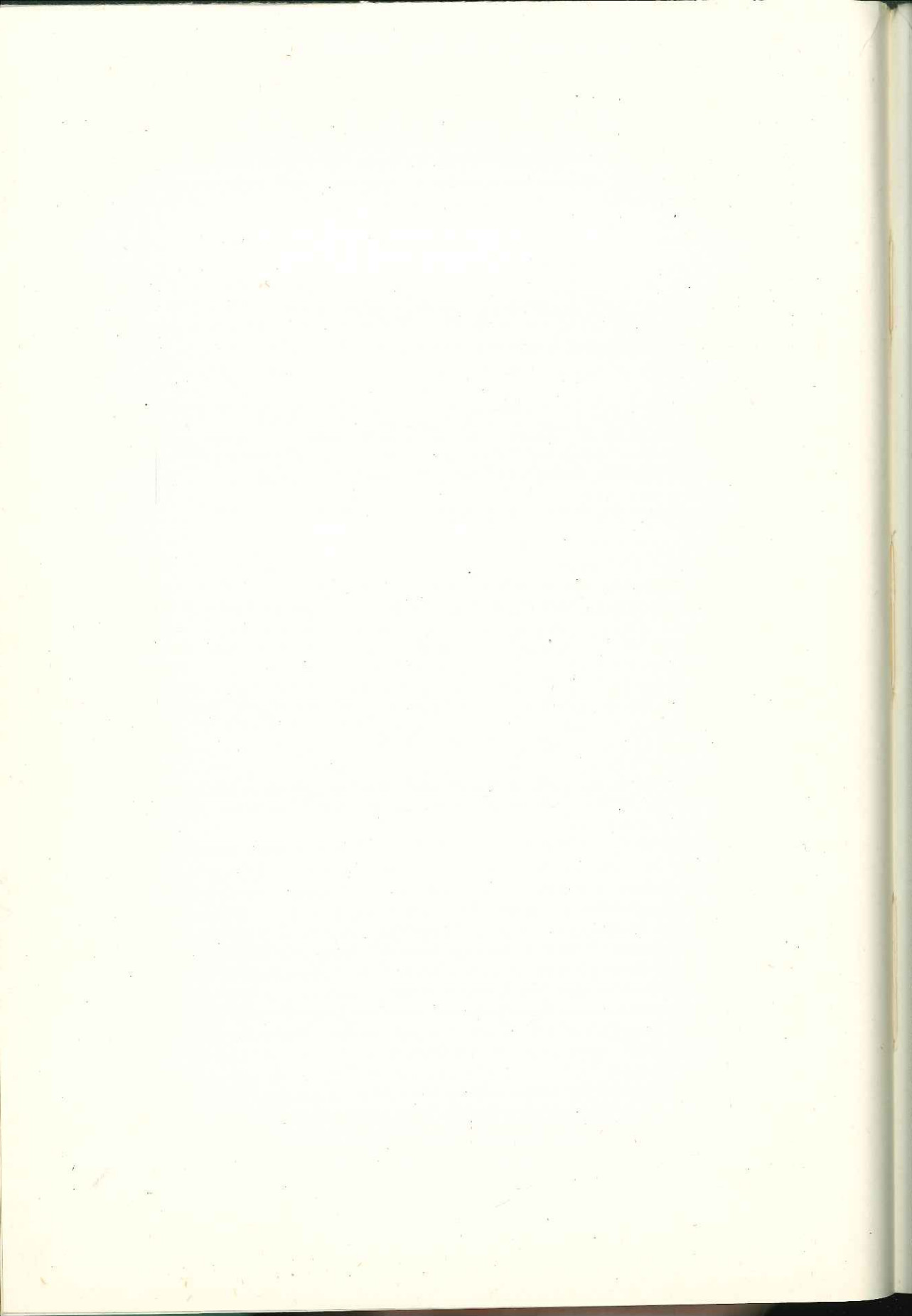
Jovan Vukmanović

LES NOCES À PERAST

Perast, un bourg des Bouches de Kotor, avec 450 habitants catholiques et orthodoxes, a préservé nombre de moeurs patriarcales. La vie particulière de cette colonie maritime, singulièrement dirigée vers la mer, créait des moeurs spécifiques qui diffèrent beaucoup de celles d'autres parties des Bouches de Kotor.

Le peuple se souvient encore des anciennes moeurs nuptiales qui ne se maintiennent pas tout à fait après la Deuxième guerre mondiale. Le plus souvent les jeunes filles se marient âgées de 18 à 20 ans et les hommes âgés de 30 à 35 ans. Le fils unique se marie presque toujours plus tôt. Auparavant c'étaient les parents que désignaient une jeune fille pour leur fils et il s'efforçaient qu'elle fût d'une maison plus distinguée. On donnait une dote à une jeune fille infirme pourvu qu'elle ne reste pas nubile, ce qui était une honte pour la famille. Le plus souvent, les jeunes filles se mariaient dans leur village. Il n'y avait de grande différence entre les catholiques et les orthodoxes et ils s'apparentaient. On allait à la recherche d'une femme toujours le matin, le plus souvent le dimanche ou pendant quelque autre fête. Les fiançailles durent habituellement un ou deux mois, le cas échéant même quelques années. Le témoin de mariage et les amis sont invités huit jours avant. On accueille le témoin avec un chant spécial. Le nombre des conviés qui participent au cortège nuptial n'est pas précisé, de 5 à 21, toujours un nombre impair. Un plus grand nombre de conviés doit comprendre: le porte-drapeau, le primaire, le chef du cortège nuptial, le témoin, le beau-frère et celui qui porte le bidon. La jeune marié même appartenait au cortège chez les catholiques, pendant que

chez les orthodoxes, il attendait à lieu où est la noce. Chemin faisant, celui qui porte le bidon offre à boire aux passants. Les conviées sont accueillies par les familiers devant la maison de la jeune mariée. D'après une règle fixée les conviés s'assient autour de la table et, en mangeant et boivant, ils chantent des chansons à boire. Après le repas et à la demande du chef du cortège, le beau-frère de la maison introduit la jeune mariée et la présente aux conviés, qui lui donnent en revanche quelques monnaies d'or. A la demande du chef du cortège les parents donnent à leur fille la bénédiction (appelé ici la bonne pière). Alors, les familiers plus jeunes font lever le témoin et il sort de la maison avec les conviés par le même ordre comme ils sont entrés. Après les noces les conviés vont à la maison du marié où ils sont accueillis, parmi les autres par des parents, qui donnent aux jeunes mariés à la porte de la maison du miel ou du sucre. Après le repas il y a de jeux divers et plusieurs chantes de noce. Jusqu'à la Première guerre mondiale, les jeunes mariés, avec le frère et la mère ou le père, allaient le premier jeudi à la première visite des parents de la mariée. A cet occasion les jeunes mariées apportaient certains cadeaux qu'ils avaient reçus pendant les noces.

НАУЧНИ ПРИЛОЗИ

Г. СТАНОЈЕВИЋ

СЕОБА БАРАНА У ИСТРУ 1611 ГОДИНЕ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1958)

Од средине XVI вијека почело је насељавање Истре из разних наших крајева под Турцима. Баш у овом периоду почињу први отпори и отимања нашег народа од турске власти. У тој почетној фази борбе ослон и помоћ очекивала се од сусједних хришћанских држава, а у првом реду од Венеције која је граничила са Турском. Пошто та борба још није била узела карактер побуна, то је народ бјежао са турске на млетачку територију у Далмацији. Пошто су млетачки посједи у Далмацији у ово доба били сведени на неколико градова са врло уским залеђем, то су Млечани ове избјеглице насељавали у Истру. Постојали су још неки разлози због којих су Млечани упућивали ове ускоке, како су их они звали, у Истру. Прво, Истра је била врло ријетко насељена. Затим, Млечани су настојали да избјеглице населе што даље од турске границе, да би им одузели сваку наду на повратак на стара огњишта, јер чешће се догађало да се избјеглице, разочаране животним условима, врате назад у Турску.

Међу многобројним избјеглицама које су Млечани населили у Истри били су Барани из самог града Бара и сусједних насеља. У току 1611 године четири групе Барана иселиле су се у Истру. Број свих ових избјеглица износио је 273 становника, од чега су 142 били мушкарци, а 131 жене. Основни разлог сеобе био је турско насиље. По етничком саставу исељеници су били словенског поријекла готово сви православни изузев једног муслиманина. Нека имена могу бити и албанска и словенска, али таквих је свега један или два примјера. Према томе, ова група исељеника, као толике раније и касније, појачавале су словенски елеменат у Истри. Оно градова што је у ово вријеме било у Истри имали су италијански карактер, због многобројног административног и војног кадра, који је Република створила у Истри из војних и политичких разлога.

Прва група ових исељеника отпловила је из Бара за Истру негдје у јануару 1611 године. Већ раније све је било уговорено за сеобу: Млечани су због Турака морали да поступају врло опрезно, да Турци не би што сазнали, јер би тако пропао цио подухват. Прво су их пребацили у Паштровиће, гдје су због невремена остали до 10 јануара, када су пребачени у луку

Траште, одакле је требало да продуже пут за Истру. Ту су се задржали неколико дана. Седам претставника ове групе искористили су прилику да посјете ванредног провидура у Котору. Они су од провидура тражили помоћ у новцу, препоруку за сенат и санитарну потврду. Провидур им је додијелио 15 дуката помоћи, али је одбио да им изда препоруку и санитарну потврду. Такође ванредни провидур у Котору обавијестио је генералног провидура о њиховом скором одласку из Боке.¹ Још прије одласка из Боке, један претставник ове групе са одобрењем ванредног провидура, а према упутству сената, у току децембра 1610, био је у Истри да би изабрао мјесто за своје земљаке.² Међутим, није нам познато када је ова група стигла у Истру и у који крај Истре се населила.

Одмах послје ове групе крајем марта 1611, једна друга група од десет породица из Спича са 22 мушкарца и 20 жена упутила се у Истру.³ Которски провидур и овај пут је обавијестио генералног провидура о путу ове групе, која је првог априла стигла у Задар, гдје им је генерални провидур дао нешто помоћи у намирницама, а нарочито бешкота.⁴

Послије одласка ове двије групе за пуне пола године није се нико иселио. Док су прве двије групе отпутовале по одобрењу и претходном споразуму са претставницима млетачких власти у Котору и одобрењем сената, догле је трећа група, без претходног споразума, сама дошла на млетачку територију. Почетком септембра десет породица са 48 чланова из Мркојевића крај Бара једноставно су утекли од турског насиља и склонили се на млетачку територију код Паштровића и Будве. Чим су ту дошли упутили су своја два претставника Пера Николина и Луку Николина код ванредног провидура тражећи од њега да их населе у Истру или да им дозволи прелаз за Пуљу. Провидур се нашао у неугодном положају. Није их могао одбити, а из образливости према Турцима морао је одмах да ријешити питање. Немајући времена да чека на одобрење из Венеције, которски провидур Да Молин ријешити је да их прихвати и упутити у Истру. Ноћу, тајно их је пребацио на шкољ код Будве и хитно унајмио једну фрегату, која их је у ноћи 6 септембра увече укрцала и одвезла за Истру. За превоз ових бјегунаца платио је 24 дуката, док је раније за превоз прве двије групе платио 54 дуката. Провидур је тражио да му се упутити потрошени новац.⁵

Последња група која се иселила крајем године, била је исто тако бројна као и прва. За њих се не наводи из којег су мјеста, него се једноставно зову Албанци. По именима се јасно види да су православни, и вјероватно да су из Бара или неког сусједног насеља. Ова група иселила се са одобрењем сената. Један њихов претставник дошао је у Венецију и добио одобрење за пресељавање. У повратку није ни обавијестио ванредног провидура у Котору да ће довести толики број људи, него је изненадно са исељеницима дошао у Будву. Провидур је на брзину набавио један брод и ноћу их укрцао и упутити у Истру.⁶

Тако је и ова последња група кришом и на брзину отпловила према Истри. Ова исељавања, изазвана насиљем Турака, претворила су се у бјекство испод турске власти. Сами Млечани поступали су врло опрезно, да Турци не би ништа наслутили и да због тога не би дошли у неугодну ситуацију према Турцима. Није нам познато под који су се условима населили у Истри и у која мјеста. Оволики број исељеника, само у току једне године, и то са релативно уског подручја, показује да је сеоба била доста велика и да је то био једини излаз испод турског насиља.

Пошто постоје спискови исељеника за три групе, то мислим да ће бити корисно да се као додатак саопште, и то у оригиналу на италијанском језику.

I DESCRITZIONE D'ALCUNE FAMIGLIE ALBANESI PARTITE DAL TERRITORIO
D'ANTIVARI PER ANDAR AD HABITAR NELL'ISTRIA

	Huomini № 6	Donne № 3
Luca di Puengo de Sosina colla moglie e sette figliuoli	2	—
Marco de Nicolo de Marcovich col fratello	3	1
Ivo de Giuro de Spizza	3	2
Luca de Taggiomil con quatro figlioli	2	1
Rado de Luca, la moglie e un fiolo	1	1
Zuane de Staggiomili, la moglie e tre fioli	1	1
Pero de Marco colla moglie	1	1
Dumo de Marco colla madre	1	3
Rado de Dimitri, la moglie e doi figliuole	1	1
Rado de Steffano da Montenegro con sua madre	1	1
Steffano de Zorzi da Montenegro con sua madre	2	1
Sargio Hardo d'Antivari, la moglie et un fiolo	2	2
Vussain Turcho con due fioli	1	2
Marin de Geronimo, la moglie e doi figliuole	3	2
Nicolo de Marco da Susan con quattro fioli	4	3
Andrea di Zuanne colla moglie e cinque fioli	2	3
Rado de Zorzi de Susan, la moglie e tre figliuoli	1	1
Marco de Rado colla moglie	1	2
Stiepo de Marco de Susani colla madre e sorella	1	4
Zanetto de Rado con tre fioli e la moglie	1	4
Luca de Puran de Susani, la moglie e tre fiole	1	1
Frano de Nicolo, con sua madre	2	1
Luca de Pero da Montenegro col fratello e sorella	1	1
Hiede de Marco, solo	1	1
Nico Duno colla sorella	1	—
Giuro Duno, solo	4	—
Rade de Steffano col fratello e doi fioli	2	—
Nico Giurov col fratello		

Summa: Huomini № 52 Donne № 43

II DESCRITZIONE DE DIECI CASE ALBANESI CHE VANNO AD HABBITAR
NELL'ISTRIA FATTA A CATTARO L'ANNO 1611 A 7 DI SETTEBRE^s

	Maschi № 3	Femine № 3
Nicolo di Zuanne	4	1
Pero di Nicolo	4	4
Nicolo de Luca	3	2
Nicolo Braicco	1	1
Dabbo Vuccichiev	2	3
Maro Dabbo	3	4
Nico Dobbicchiev	1	1
Vuzco Ivanco	2	4
Dabbo Ivanco	2	—
Pero Andriin		

Summa: Maschi 25 Femine 23

Tutti sono della villa de Cugno de Marcovich sotto la giurisdizione di Antivari, fra quali sono huomeni da fatti № 18

III 1611 ADI 7 DECEMBRE IN CATTARO. DESCRITTIONE D'ALCUNE FAMIGLIE
ALBANESE CHE PASSANO AD HABITAR NELL'ISTRIA⁹

	Huomini № 3	Donne № 2	In tutto № 5
Luca de Zorzi	1	4	5
Nicolò di Damian	3	4	8
Steffano de Nicolò	3	1	4
Luca de Vule	2	3	5
Damian de Andrea	3	2	5
Vuggio Radognin	4	1	5
Vucetta Radognin	3	4	7
Rasciò di Radogniev	2	3	5
Vucco Danzuli	3	2	5
Nicolo Braicco	2	2	4
Pero di Raoslovaz	4	4	8
Vuchsan Raicevich	4	2	6
Luca de Pero	1	2	3
Nicolo do Marco	5	4	9
Marco Clipurco	—	1	1
Cattarina Turca, sola			
	Huomini № 43	Donne № 42	In tutto 85

Trà questi puonò esser trenta huomini da spada e più.

Н А П О М Е Н Е

- ¹ Archivio di Stato, Venezia. Dalmazia, rettori et altri f. 10. Da Cattaro li 17 gennaio 1611
- ² A. S. V. Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 424 Di Zara, li 16 gennaio 1611.
- ³ A. S. V. Dalm. rett. et altri f. 10. Da Cattaro li 26 marzo 1611. Prilog uz izvještaj.
- ⁴ A. S. V. Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 425. Di Zara, 1 aprile 1611.
- ⁵ A. S. V. Dalm. rett. et altri f. 10. Di Cattaro, li 8 di settembre 1611.
- ⁶ A. S. V. Dalm. rett. et altri f. 10. Cattaro 7 dicembre 1611.
- ⁷ Dalm. rett. e prov. f. 9. Da Cattaro li 17 gennaio 1611. Prilog.
- ⁸ A. S. V. Dalm. rett. e prov. f. 10.
- ⁹ A. S. V. Dalm. rett. e prov. f. 10.

М. Р. БАРЈАКТАРОВИЋ

О ЈЕДНОЈ РЕДОВНИЧКОЈ ВОДЕНИЦИ У ГОРЊЕМ ПОЛИМЉУ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 1 VI 1958)

Према народном казивању воденица код „Врела“ у селу Петњику, крај Берана (Иванграда), стара је као и данашње становништво тога села. Наиме,

још од досељавања из Куча, одакле доводи братство Барјактаровића своју старину, овдје је подигнута воденица поточара. Народна традиција о томе млину има доста појединости, али се оне могу свести углавном на то да је то заиста млин стар барем двјеста година; да су и други покушавали на јазу од „Врела“ да граде воденице, али да је овај млин као старији и пречи оспоравао то право другима и да су се удионичари у овоме млину гранали на један не тако чест и уобичајен начин.

Овај „редовнички“ млин направили су преци једног рода из данашњег братства Барјактаровића. И, природно је да је најприје било свега неколико удионика у овоме млину: свега петшест. Касније се тај број повећао на три начина: 1) добијао је ред понекад и онај који је био ожењен од рода Барјактаровића који је и имао ову воденицу, 2) један Бабовић из села добио је удионичарство на тај начин што је за то побратимио једног од редовника и 3) редови су се умножавали диобом породица које су били први „редовници“.

Овај млин често нема довољно воде са „Врела“, зато је из сусједног потока доведена јазом вода као појачање јазу који је доводио воду из Врела. Дакле, ова поточара ради помоћу воде која долази из два извора.

Ова стара редовничка поточара имала је и прекида у своме раду. Али, она је обновљена крајем 1957 године. Тада је воденична зграда озидана од камена и купљено је друго камење. Камење је купљено од једне редовничке воденице из Будимље (сусједног села) која се као таква расформирала. Редовници, којих данас има 38 са потпуно једнаким правима, равномјерно су поднијели све трошкове и рад око обнављања воденице.

Да јасније видимо откуда данас толики број редовника када их је некада било свега петшест. Док је у другим нашим крајевима правило да се свој дио у редовничком (или поредовничком) млину дијели као и земља и да се он временом може да испарча у ситне дјелове да се накрају они сами по себи и угасе (Среген Вукосављевић: Сеоске уредбе о водама, Београд, 1947, 28—31), овдје није био такав случај. Наиме, док се другдје ред у поредовничком млину дијели на примјер овако: ако се дијеле три брата, онда свој дотадашњи ред у редовничком млину дијеле на три равна дијела. Тако, ако смо прије диобе у млину имали недељно право да мељемо дан и ноћ, после диобе добиће сваки од нас свега по 8 часова недељнога реда, или ће сваки од нас тек сваког трећег „обређа“ имати право да меље дан и ноћ. Међутим, у овоме млину било је друкчије. Када би се когод одијелио из породице и засновао ново домаћинство онда је он самим тим добијао једнак ред и једнака права у млину као и остали и стари редовници. Отуда данас 36 равноправних редовника у овоме млину и отуда свакога пада тек осамнаести дан да меље једну полуредницу (дан или ноћ). Овакав тип млинова Вукосављевић не назива редовничким већ заједничким (наведено дјело с. 48).

Када је овај млин обновљен и реновиран крајем 1957 године удионичари су направили и потписали уговор који ће морати сви једнако да поштују. Ево главних тачака из тога уговора:

1. Забрањује се продаја реда осим старих редовника, који могу продати ред само редовнику;
2. Забрањено је мљевање, тојест давање реда на услугу осим редовнику;
3. Губи право на ред онај који другоме ред да на услугу;
4. Редови се не могу више дати никоме докле траје камење

Усмено је затим донесено решење да онај који „насијеца“ (подоштрава) млин има право да меље не само онда када је његова полуредница већ и још једну.

Како из овога примјера видимо овдје се очувала једна старија и занимљива установа. И то није чудно јер се то очувало у крају и код људи у коме су се одржавале и потребе и смисао за заједничком својином. С друге стране из овог уговора јасно провирује тежња да се ограничи, макар и за извјесно вријеме, повећавање броја редовника како се редови једног удионичара не би сувише удаљили један од другог и тако постали недовољни за старе редовнике. Једно старо правило почело је да смета. Настали су нови услови, па се стара правила и обичаји или заустављају или ће се можда овдје и преиначити.

КРИТИЧКИ ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

G. H. BOUSQUET

LE DROIT COUGUMIER DES AÏT HADDIDOU DES ASSIF MELLOUL ET ISSELATEN

Extrait des Annales de l'Institut d'Etudes Orientales (Tome XIV, Année 1956),
Alger, 1956, p. 112—230.

(Приказано на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

У овој својој расправи професор Буске излаже обичајно право берберских племена у Јужном Мароку. Бербери су староседелачко становништво које живи на Атласким планинама, а бави се сточарством и ратарством. Ово је становништво исламизирано а делимично и арабизирано, али је до дана данашњег сачувало своје обичајно право (орф), своје правне установе и своје посебно судство.

Бербери живе племенским животом. Основа њихова друштвеног уређења је племе (такбилт). Племе се дели на братства (игс), а братство на куће са породичном својином (тисурка). Имовина припада кући, породици као целини. Сматра се да и отац са својом децом живи у задружном односу и да имовина припада кући а не оцу. Синови се могу оделити по свом пунолетству а нарочито по ступању у брак и добити свој део (мезраг). Отац може и сам да одели свога ожењеног сина. Кћери за живота очева не могу тражити свој део. Оне у том случају добивају издржавање и удомљење. По смрти очевој кћи може тражити свој део који износи једну половину онога што добива син. Деца по смрти оца могу остати у заједници, у задружном односу.

Отац не може поклонити породичну имовину, нити је дати у задужбину (вакуф) без пристанка своје пунолетне деце. Онај који нема деце може своју имовину дати другоме под условом да га овај храни, да му даје један део жетвеног приноса. Блиски сродници имају прече право куповине на продану имовину.

Постоји поред породичне својине и колективна својина на братственичким и племенским пашпаџама. Братственици и саплеменици одговарају колективно један за другог. У случају да неко буде обећан да је учинио какво кривично дело а то се не може доказати, његови братственици су дужни да се закуну да он није крив. Према значају кривичног дела одређен је и број клетвеника од 5 до 40. На пример, за крађу ножа 5 клетвеника, за убиство 40. У случају да се дело докаже за штету и крвнину јемче и плаћају

братственици. Прописана је и висина накнаде за извесне телесне повреде, на пример, за зуб секутић 5.000 франака.

И за дугове појединца одговара поред њега и његова кућа и братство. Поверилац може за дуг притворити дужника или ма кога из његове куће и братства.

Буске ту расправља и о браку. Истиче да жена даје пристанак за закључење брака. Муж је дужан издржавати жену а она задржава и по удаји способност да располаже својом имовином и право да у свако време откаже свој брак. Разводи су чести и има случајева да се жена у току свога живота разведе по више пута. У случају кад жена разводи свој брак, муж јој није дужан дати дар (исефиден). Иначе кад он разведе брак по својој вољи, дужан јој је дати дар. По престанку брака жени се могу по споразуму поверити малолетна деца на чување. У том случају трошкове издржавања детета сноси отац или дечији ближи сродници.

Професор Буске је дуго на лицу места проучавао живот и обичаје Бербера. Он сажето и живо излаже своја запажања, прави упоређења обичајног права разних берберских племена, уочава разлике и сличности и даје образложења како је и зашто је до тога дошло. Његов рад је одличан прилог за проучавање обичајног права Бербера.

Интересантно је напоменути да има извесних сличности између нашег обичајног права о задрузи и братству и берберског обичајног права. То је још давно запазио В. Богишић који је 1905 године одлазио у Алжир да проучава породицу код Кабила, Бербера за коју вели да је по своме постанку старија не само од словенске него од породичне задруге осталих индоевропских народа.

М. Беговић

Д-р БРАНИСЛАВ М. НЕДЕЉКОВИЋ

КАНУН ЛЕКЕ ДУКАЋИНА

Арбанашко обичајно право (Из рукописне заоставштине Валтазара Богишића). — Анали Правног факултета у Београду, бр. 4, 1956.

(Примљено на седници Научног савета Етнографског института 13 XI 1957)

Када је Валтазар Богишић дошао почетком 1873 године у Црну Гору, одмах је почео да прикупља народне обичаје и другу грађу за израду свога знаменитог Имовинског законика. Тај је материјал прикупљан не само по Црној Гори, већ и по Херцеговини и Северној Албанији и то у току неколико деценија. Доста од њега је објавио сам Богишић или други испитивачи а по нешто је остало и до данас непознато широј јавности. Такав један докуменат, који се чува у Богишићевој библиотеци у Цавтату, јесте и рукопис тзв. Закона Леке Дукађина, који је, по упутствима самога Богишића, 1894 забележио Ј. Лазовић по казивању Сокол Баца, арбанашког првака. Тај је текст са уводном расправом сада објавио Б. М. Недељковић.

Одприлике и овај је текст забележен у народу у исто време када и онај који је већ објављен на српском језику (Рад. Космајац, Лека Канум, Годишњица Николе Чупића, књ. XXI, Београд 1901). Само што је раније објављени рукопис имао свега 48 чланова, док овај сада објављени има знатно више, 75 чланова. Поред тога, Лазовић је забележио на Богишићев захтев и „чинове код Арбанаса“, да би показао како се ово обичајно право примењује и ко га примењује.

Веома је важно имати на уму чињеницу, да у време када су прикупљени ови обичаји, и у једном и у другом случају, а то је крај прошлога века, нико у народу није ништа одређеније знао о пореклу овога обичајног права нити о самом Леки. Тек касније научна истраживања повезала су овај Закон са Леком Дукађином, једним народним главаром из XV века. Међутим, многе установе тога права су несумњиво старије од тога доба. Б. М. Недељковић придаје у том погледу доста значаја и чињеници што су Турци „признали аутономију арбанашким племенима“ око 1550 и њиховој сточарској економији, која је имала одлучујући утицај за стварање извесних друштвених установа и одржање овог обичајног права.

Као и други слични законици, тако и овај прво регулише питање казне за убиство и проблеме освете. У време записивања ових обичаја цена „крви мушке главе код Арбанаса је 3.000 гроша а женске 1.500“ (чл. 5). Казна је „једнака за све хогимичне убице“ (чл. 8). Ако убица „без нужде још посијече и ножем убијенога“ онда „постаје дужан двије крви“ (чл. 10). За повреду пушком „глобива се онај те је кога ранио 1.500 гроша и 12 овнова“ (чл. 16). „Пола крви“ плаћа онај који „направи незаконито дијете“ (чл. 20). Од осталих кривичних дела посебно се издвајају оштрином санкције два: силовање и крађа. За силовање је казна хиљаду гроша и још „главари глобивају таквога преступника по 500 гроша и по шест овнова“ (чл. 22). Санкције за крађу су различите већ према томе да ли су лопови и покрадени из истог племена или „барјака“ или нису. У првом случају „лупеж плаћа покраденоме осам пута више но што је та његова ствар вриједјела“ а у другом свега „два пута“ (чл. 27 и 28). Али у овом другом случају може бити и друкчије договорено, па „барјаци претходно уговоре колико ће узимати глобе лупежима који би крали из једнога у други барјак, а та одређена претходна глоба зове се код Арбанаса незер“ (чл. 28). Опасна крађа и разбојништво кажњавају се посебно, али се казна за њих једва нешто разликује од казне за обичну крађу (чл. 29 и 30). Остала инкриминисана дела махом су сеоске потре, сеча дрва у туђој брањевини, убијање животиња, спорови око прелаза и сл.

Неколико важних прописа посвећено је кривичном поступку; они се нарочито односе на доказивање дела крађе. То се дело доказује заклетвом, правдањем, сведоцима или соџбином. У поступку велику улогу играју „поштени људи“, које парничари бирају да реше спор (чл. 32). Питање „умира крви“, тј. случаја кад се „закрвљени сами добровољно међу собом мире“ веома је прецизно регулисано (чл. 44). У том случају поступак и обред су углавном исти као и у сличним приликама што је било и у Црној Гори. Убица иде са главарима, свештеником и са „двје женске, с двоје дјеце у колијевке“ кући убијенога. Близу куће „свежу убици руке и метну му нож за вратом, па га огрну капутом и тако га воде кући“. Пошто се потом умире и окуме, убица је дужан да у својој кући „учини велику трпезу“, а када се све сврши онда су странке у спору „кумови и побратими“ и „то је најтврђи умир међу њима“. Од посебног су значаја за друштвене науке извесне заједнице које познаје ово обичајно право и регулисање односа у њима. Законик у том погледу доноси нарочито обиле грађе о породици, братству и племену код Арбанаса.

Поред осталог, регулисани су доста прецизно својински односи, нарочито у погледу режима „планине“ („имају двије врсте комунице: браственичке и племенске“ — чл. 57). Закон познаје право прече куповине земље („кад Арбанас хоће да продаје што год од непокретности, дужан је питати бљизнику“ — чл. 45). Прецизно су регулисани и неки односи у патријархалној задрузи („многа чељади у једној кући“). Жена је у њој запостављена у сваком погледу и сматра се више као ствар а не људско биће. То потиче по-

главито отуда што се она купује; тачно је прецизирано шта се и колико има дати за жену у виду „дјевојачког колача“ и иначе (чл. 67). У задрузи су и деца подложна потпуној власти оцу, али мушкарци се могу оделити и „онда сваки син добија једнаки део, а и отац може кад хоће узети дио као који и од синова“ (чл. 58).

Уз сам текст Закона, писац је приложио и своју студију о настанку овог обичајног права и његових важнијих установа. Та је студија плод ауторовог критичког посматрања досадашњег испитивања племенског живота научника Јиречека, Шуфлаја, Цвијића и др. као и новог материјала који је пронађен у Дубровачком архиву. Б. М. Недељковић тачно уочава да се научници, који су се бавили овим проблемима, међу собом нарочито не слажу у погледу постанка и значаја племена и племенског друштва. Цвијић и његова школа сматра да племенска организација код Срба и Арбанаса вуче своје порекло из старине „из доба насељавања“ и да се она касније „модификовала под утицајем историских догађаја“, док заступници „влашке теорије“ у овом питању сматрају да је ова организација настала спајањем „бојовног племенског катунa“ и „жупских села“ и то после расула наше државе у време продирања Турака. Због тога се писац упустио у суптилну анализу појма „катуна“ и улоге „влаха“ у овом процесу. Он то чини на основу историских докумената и логичког повезивања друштвених догађаја и процеса, а доста му помаже и добро познавање турског друштвеног уређења и шеријатског права. Због тога је он у читаву ову спорну материју унео и неких нових елемената, да би ипак на крају закључио да је „тачније мишљење Цвијића“. Оваквом закључку не би се имало у научном погледу шта приметити, осим једној узгредној тврдњи аутора да Цвијићево и Шуфлајево гледиште и поред свега ипак „нису апсолутно опречна“. Она то јесу, јер доводе до потпуно различитог тумачења развоја друштвеног живота у племену. Вредна су и ауторова запажања о „власима“ и њиховој улози. У том погледу могло би му се само приметити да се и он сувише поводи за граматичким тумачењем речи „влах“, па том појму даје понекад значај као и неки други историчари, који он стварно нема. Можда би му се могла приговорити и делимична развученост у излагању. Приликом коментарисања појединих установа овог обичајног права требало је јаче подвући несумњиви утицај новијег позитивног права и новчане привреде на њега. На пример, овај рукопис Закона Леке Дукађина тачно регулише висину каматне стопе („највише је у њих допуштена добит 15%, и то се код њих зове девер“ — чл. 52); он зна и за капитализирање интереса („добит на добит“), зна за поступак „кад држава у вријеме рата позове у војску“ итд.

Али све те и сличне примедбе не могу умањити вредност овога стручно и научно обављеног посла Б. М. Недељковића.

Цвејко Костић

ŠPIRO KULIŠIĆ

О ПОСТАНКУ И КАРАКТЕРУ НАШЕГ „BRATSTVA“

Pregled 2—3, Sarajevo 1957, 133—138.

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

Насупрот и до данас одржаном мишљењу партијархалног и патрилинеарног поријекла наше родовскоплеменске организације, Кулишић у овој расправи доказује да је и постанак и карактер нашег „братства“ умногоме очувао матријархалне и матрилинеарне елементе.

Ево његових доказа за то: само име *џлеме* произилази у основи од плед, односно плодити; руски термин племјаник означава и братића и сестрића; главарство у прошлости код неких наших племена преношено је на сестриће; у свадбеним обичајима часници су обично били из младожењине ујчевине или ујчевине његовог оца; презивање по мајчином или женином имену; израз за удату жену да је „узела“ тог и тог као и улазак домазета у женину родбину и у том случају примање обавезе и култова женине куће. Осим ових доказа да су наша братства стара, а која се често у старини називају племенима, Кулишић наводи и ове доказе за велику старину нашег родовскоплеменског живота: у неким црногорским племенима истовремено су били и по двије војводе а што у основи потсјећа на првобитна племена која су била издијелена на по двије фратрије (као што је уосталом и сада случај код примитивних група). Затим он у „неким“ обичајима (не спомињући да се ту конкретно ради о спавању дјевера са новодоведеном снахом једну или више првих ноћи) види далеке трагове групног брака (с. 138) а што ће рећи матријархалних времена.

Кулишић је овом расправом још једном показао како се у науци о народима могу изводити и смјелији закључци и то на основу наизглед незначајнијих елемената. Чини се само да су код Кулишића поједине појаве временски доста круто схваћене као остаци из веома далеке прошлости. А ми знамо да су се и у каснијим временима поједине појаве или обнављале или јављале под одговарајућим условима, које су биле истовјетне са оним ранијим, а да нијесу никаква континуирана наслеђеност. „Историска школа“ тако мисли и за само настајање родовскоплеменског живота нашег у доба Турака.

М. Барјакџићаровић

JACKUES BURDET

LA DANSE POPULAIRE DANS LE PAYS DE VAUD SOUS REGIME BERNOIS

(Société suisse des Traditions populaires, Bâle 1958, 207 p.)

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

Проучавајући историју музике у области Воа (Le Vaud — једног од швајцарских кантона), писац је наишао на податке о сеоским свирачима који су били кажњавани и прогањани зато што су свирали за игру. У жељи да што више сазна о њиховој судбини, детаљно је прегледао записе црквених архива и регистре јавних расправа, па се ту срео и са подацима о народним играма који су га навели да напише ову књигу.

Писани документи у временском периоду од скоро два и по века (1536—1794) поуздано говоре о познатом ставу цркве и власти у доба Реформације у односу на игру и забаву уопште, а писац користи ту грађу да нам на основу преко 30 текстова о забранама које је сукцесивно издавала Бернска влада, покаже не само драстичне мере према онима који су свирали и играли, већ и како је била неодржива привлачност игре и упорна борба да се она одржи. О важности забране јасно говори дужина појединих наредби које износе и по пет страница и њихова честа понављања са сталним поопштравањем казних мера. Ту су најпре новчане казне, одузимање музичких инструмената, затварање јавних локала, затим затвори и изгнанства.

Писац не пада у монотono ређање чињеница и не посматра ту грађу равнодушно, већ вешто извучи податке да би у посебним одломцима, за-

окожуено и методолошки, говорио о приликама за играње, местима за играње, облицима игара, играчима, свирачима и музичким инструментима. Завршава кратким закључком и додаје листу од 600 идентификованих свирача и листу од преко 30 законодавних текстова на француском и немачком језику, који говоре о игрању и свирању.

Бернска влада сматра да је игра саблажњива и зато је забрањује. Али, снага вековне традиције успева да одоли свим забранама. Из низа примера сазнајемо да су за све време прилике за играње биле многобројне у породици (рођење, веридба, свадба, смрт), опште друштвене приликом црквених и других празника (Нова година, Три краља, Први мај, Духови, св. Јован итд.), на завршетку радова (жетва, берба), средином лета приликом силаска стоке, оне које су везане за војнички живот, за лов итд. Места за играње била су или скривена или она која су била уобичајена од старина. Разумљиво је што су се тражиле скривене одаје у унутрашњости куће или гостионице, стари млинови, подруми, шупе, оставе за жито па и најмање очекивано место — гробље. Играње на јавним местима у градовима било је само у изузетним случајевима, док је у селима играње под ведрим небом бивало много чешће. Прастари обичаји да се средином лета игра на одређеном месту ван села, оставило је трагове у називима појединих заравни, ливада, поља, брда, које писац налази у топографским картама (*Plan des danses, Près des danses, Champ des danses, Crêt des danses*). На тим местима народ се скупио из читаве околне да би играо до касно у ноћ. Помиње се да је у близини неког језера постојао свети камен у облику предикаонице, око кога је народ сваке године играо у одређени дан. Затим играње под храстом, играње за време чувања мртваца. Дуго се играло упоредо уз песму и уз инструменталну пратњу, али, већ почетком XVIII века песма потпуно уступа место инструменталној пратњи. Уз песму (наизменично соло и групно певање) редовно се играло у кругу, ређе у ланцу. Међу тим играма било је и мимичких. Што се тиче игара уз инструменталну пратњу, њихови називи се нису очували, али писац претпоставља да су то биле исте игре које су се у то време играле у Француској (*Branles, Gaillardes, Tourdions, Rigaudons, Bourrées*). Међу првима које се помињу поименце јесте Menuet, а касније је завладао и валцер. Најчешће је играла омладина, студенти и нижи сталеж (послуга, радници, занатлије, земљорадници) али се у регистрима јавних расправа помињу и врло угледне личности, чак и оне из редова законодаваца — судије, па и свештеници.

Свирачи нису уживали велики углед због свог неуредног живота, а и због тога што су били увек спремни да се супротставе властима, упорно се борећи за свој опстанак. Код професионалних свирача занат се преносио са оца на сина. Неки од њих ишли су из места у место да свирају, а играчи су им новац гурали у инструменат. Млађи су учили да свирају слушајући старије, само у градовима нашао би се и по који учитељ свирања. Међутим, уметнички ниво свирања није могао бити на висини. Међу непрофесионалним свирачима, који су најчешће свирали по шупама, свакако су успевали и најслабији.

Наводе се гудачки, окидачки, дувачки и ударачки инструменти. Највише је била у употреби виолина, за коју писац вели да се развила из виоле. У почетку лира (нема везе са античком лиром) и ребек (*rebec*) сеоски инструменат са 3 жице) служили су само за игру, док су харфа и лаута биле мање у употреби јер нису биле подесне за играње. У XVI и XVII веку највише су се употребљавале фрула и гајде, али већ почетком XVIII века њихово место заузима виолина. Касније се јављају кларинет, труба и рог (ловачка труба). Турски бубањ (*Tambours turques*) писац идентификује са великим бубњем (*tambura grande*) и вели да је узнемиравао миран свет. За тимпан каже

да се развио из мађарске цимбале. Обично су се јављали само поједини инструменти а ређе мали оркестри (Bandes) са једном или две виолине на челу.

Очигледно је да ова монографија народних игара једне изумрле традиције открива низ паралела са нашом још живом традицијом и са живом традицијом многих других народа. И баш зато што обухвата једну ужу област посматрану у низу векова, она, иако не продира до самих друштвеноекономских основа, ипак претставља дубљи пресек у суштину многих етнокоролошких чињеница и на тај начин не само да осветљава једну интересантну, у вези са народним играма досада непознату област, већ истовремено претставља знатан прилог упоредном проучавању народних игара.

Милица Илијин

BANICKA DEDINA ŽAKAROVCE

Vydavateľstvo Slovenskej akademije vied v Bratislave, 1956, 1—666, 4°.

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

Настала као резултат колективног научно-истраживачког рада сарадника Етнографског института Словачке академије наука у Братислави, ова монографија претставља једно од првих дела у новијој словенској, а прво дело ове врсте у словачкој етнографији, које је посвећено проучавању постанка и развоја живота и културе радничке класе. Тиме, као и методом проучавања, ова етнолошко-социолошка студија заслужује посебну пажњу у етнографској литератури, као смео, и у знатној мери успео покушај у овој још довољно неразвијеној области научне проблематике.

Монографија словачког рударског насеља Жакаровце има изглед зборника студија, које треба да претстављају целину и да пруже стварну слику живота и културе жакаровских рудара. Оваква метода излагања има своје предности и недостатке, које показује и само дело.

Кратак увод и приступна студија Б. Филове, која носи наслов „Друштвени и сроднички односи у Жакаровцу“, истичу централни проблем монографије: постанак и развитак словачке радничке класе и њене културе. У својој студији Б. Филова даје историски преглед развоја насеља Жакаровце, обухватајући његов живот од тренутка постанка, од почетка XIII в., до данас, издвајајући пет главних периода у његовом развоју: период феудализма, период развоја капитализма, доба капиталистичке концентрације индустрије, период чехословачке буржоаске републике и период социјалистичког државног уређења.

На основу обимног архивског и теренског материјала, писац износи закључак: да корени рударства у Жакаровцу сежу у доба феудализма, када су први становници овог насеља дошли у овај забачен шумски предео као дрвосече и угљари, да би својим производима снабдевали оближње рударске центре, бавећи се истовремено оскудном земљорадњом и сточарством на том неплодном тлу. Поред својих аграрних кметовских обавеза, они су радили још и у рудокопима својих феудала и „гелницких биргера“, а понеки и у сопственим коповима. У овом периоду, у коме су производни односи били неразвијени, руда се вадила и прерађивала примитивним средствима.

У периоду цветања рударства у Словачкој XVI века, када је, због рата са Турцима, била велика потражња металних сировина и прерађевина, жакаровски рудари су аграрне послове препуштали женама, а сами су се потпуно одавали рударству у месту, или у суседним рударским центрима спитшке

области. У периоду наглог опадања рударства (у XVII и XVIII веку), рудари су се поново враћали земљорадњи и сточарству, као јединим изворима опстанка, док им је рударство постајало допунско занимање. На тај начин је створен карактеристичан тип радника-полусељака, тзв. „коворолник“ (у преводу „сељак металац“).

У условима живота периода феудализма, аутор наводи да се породични живот у Жакаровцу одвијао у великим породичним задругама, економски независним, јер су располагале довољном сопственом снагом. У даљим излагањима аутор врло уопштено даје непотпуну слику сродничких односа жакаровчана у овом периоду.

Доба развоја капитализма, после укидања феудализма ауторка нарочито опширно обрађује. Као главне промене у овом периоду, према архивским подацима, она наводи осетан успон земљорадње и опадање рударства у Жакаровцу, што објашњава тежињом становника за стицањем сопствене земље, због чега су жакаровчани уступали већином своје рудокопе крупним рударским поседницима. Крајем XIX века, до Првог светског рата, настаје најинтензивнији развој рударства и насеља. Земљорадња се поново развија у задњем плану, уступајући место рударству, услед капиталистичке концентрације рударских предузећа. У овом периоду (почетком XX века), дотадашња уобичајена форма породичног живота у великим породичним задругама, замењена је малим самосталним породицама. У издељеним породицама извршена је нова подела рада: жене су обављале све аграрне послове, учествујући једним делом и у рударској производњи, док су сви мушкарци били искључиво запослени у рудницима. Поред њих, у рудницима се искоришћавала и јефтина дечја радна снага.

У даљим излагањима у овом одељку ауторка исто као и у ранијем, даје нејасну слику сродничких односа у Жакаровцу у овом периоду.

Излагања су у овом одељку пропраћена скицом рударских посела у околини Гелница и табеларним прегледом статистичких података о занимању становника у Жакаровцу, који потврђују да су сви одрасли мушкарци у годинама од 1882 до 1903 били запослени у рудницима. Табела уједно показује врсте и називе рударских занимања.

У овом одељку се ауторка посебно осврнула на појаву широког укључивања жена у рударску производњу и масовно експлоатисање дечје радне снаге у рудницима. Посебно је посвећена пажња улози колониста из индустријских центара Аустроугарске, Пољске и Румуније, у друштвеном и породичном животу становника Жакаровца, као и везама жакаровских рудара са рудницима суседних индустријских центара (Кромпаха, Гелница, Праковца); у вези са буђењем класне свести и порастом политичке активности жакаровских рудара.

У одељку у коме је аутор приказао стање у периоду чехословачке буржоаске републике, указано је на последице велике индустријске кризе после Првог светског рата. Своја излагања ауторка поткрепљује табеларним прегледом статистичких података о бројном стању радника у 1903 години, и потенцијалу радника у тим годинама. Као последица ове кризе приказана је борба пролетаријата Гелница, у коју је био уклопљен и жакаровски пролетаријат, као и стварање крупних индустријских предузећа (концерна), затим развој политичких странака, а посебно јачање комунистичке партије у Жакаровцу. Приказан је такође и животни стандард жакаровских рудара у овим годинама.

У овом периоду индустријске кризе и беспослице, аутор запажа да су у издељеним породицама жене биле те које су обезбеђивале основна животна

срства путем сталних прихода од примитивне земљорадње и оскудног сточарства. Отуда је код жакаровских рудара економска и друштвена равноправност жена на врло високом степену, што није случај у породичним односима осталих Словака.

Посебну пажњу у овој студији Б. Филова поклања проучавањима живота жакаровских рудара у условима наглих и крупних социјалних и економских промена у периоду социјалистичког државног уређења Чехословачке Републике после Другог светског рата. Као главне промене у овом периоду аутор истиче ишчезавање беспослице жакаровских становника, социјални положај рудара, социјалну и здравствену заштиту, заштиту у раду, а посебно положај жена, које су данас искључиво везане за кућу и сеоске послове, што их данас чини главним носиоцима породичне традиције и конзервативних навика, у многоме противуречним схватањима мушкараца радника. Аутор запажа такође и да обичаји и навике радничке средине постепено, али неумољиво, потискују исконске породичне навике, уносећи у њих прогресивне елементе, нарочито у идеологији месне интелигенције, посебно оне која је везана за техничку производњу. Све ове промене, закључује Б. Филова, довеле су до тога да Жакаровце данас не претставља територијално и социјално издвојену целину, као у прошлости, већ је уклопљено у општи ток развоја Чехословачке републике.

Ауторки би се могло замерити што, супротно сваком очекивању, њеној обради материјала из социјалистичког периода недостаје она студиозност и конкретност, којом се одликује обрада претходних одељака.

Јан Подолак, аутор друге по реду студије, расправља о проблему природних и економских услова агрикултуре у прошлости и данас. Аутор даје детаљну анализу агрикултуре на основу обимног архивског и теренског материјала, обрађујући у посебним одељцима поделу власништва на колективна, сеоска и приватна, затим технику обрађивања земљишта и справе за земљорадњу и сточарство. Аутор истиче да је агрикултура у време криза била једини извор опстанка, и да се одржавала упркос лошим условима тла и вегетације. Аутор је нарочито студиозно обрадио статистичке податке у табели која приказује расподелу земље у Жакаровцу крајем XIX в., према којој је 93,4% сопственика земље поседовало само до 2 ха земље, на којој су углавном гајили кромпир. Овим подацима аутор поткрепљује свој закључак да су у Жакаровцу постојали сви услови за стварање радничког слоја сељаштва. Тежиште ове студије је у детаљној анализи агрикултурне технике, која је пропраћена богатим и технички квалитетним илустративним материјалом (фотографијама, цртежима, скицама), који у многоме доприноси квалитету студије.

Студија која носи наслов „Организација и техника рударског рада у Жакаровцу“, као треће поглавље монографије, пружа историски преглед рударства и рударске технике. Аутор ове студије, Јармила Паткова, у својим излагањима се придржава периодизације коју је дала Б. Филова. На основу богатог теренског и архивског материјала, ауторка даје приказ развоја рударства и рударске технике у следећим одељцима: Уводни део, у коме је дат општи историски преглед рударства у Жакаровцу и ближој околини; техника рударског рада (површинског и подземног) и алати; прерада руде и услови рада у рудницима (вода, ваздух, осветљење, сигнали); радни дан рудара, њихове плате и награде у прошлости и данас; искоришћавање женске и деце радне снаге у рудницима у прошлости; социјално осигурање, здравствена заштита и здравствено стање рудара. Ј. Паткова се посебно осврнула на услове рада у социјалистичком периоду. Излагања су пропраћена одлич-

ним, али малобројним илустрацијама. Можда је било потребно да ауторка истакне и боље прикаже стране утицаје у рударској техници.

Аутор четврте по реду студије, чији је наслов „Народно градитељство“, Јан Мјартан, дао је врло исцрпан преглед народне архитектуре у Жакаровцу. Међутим, периодизација коју овде даје аутор, не слаже се са периодизацијом у приступној студији: Ј. Мјартан разликује у развоју народне архитектуре период појаве првих становника Жакаровца, период развијених феудалних односа, капиталистички и социјалистички период, дајући за сваки од њих карактеристике у погледу технике грађења, типова насеља (развијеног и збијеног, типове радничких колонија). Аутор излаже материјал еволутивно, од најпримитивнијих склоништа, до савремених грађевина: у првом одељку приказано је насеље (положај, тип, услови развоја насеља, називи, топоними, историски приказ развоја насеља), са табеларним приказом статистичких података о броју домова по годинама, и на крају, преглед домова у данашњем насељу; у другом одељку приказан је развој куће од примитивних облика (колиба, заклона), са илустрацијама, скицама, цртежима и пресецима основа најстаријих типова земљаних једнодељних, дводељних и тродељних кућа; посебно је посвећена пажња „великим кућама“ задружних породица у прошлости, и радничким колонијама; у трећем одељку аутор је приказао споредне и помоћне зграде и просторије (избе, оставе, коморе, поткровља, пивнице (подруме), сушнице, кошеве, штале и друге зграде за оставу и стоку), као и унутрашњи уређај куће и украшавање; у четвртном одељку је приказан грађевински материјал и техника грађења, са пресецима основа и табелом статистичких података о грађевинском материјалу зграда у прошлости и данас. Излагања су богато илустрована одличним цртежима, фотографијама и сликама у боји. Упадљиво је, међутим, да се аутор у својим излагањима није држао оне периодизације коју је истакао у почетку.

Михаил Маркуш је у студији „Народна исхрана“, која је пето поглавље монографије, дао врло концизан, јасан, научно документован историски преглед исхране становника Жакаровца. Приказана је исхрана од најстаријих времена до данас, почев од скупљачке привреде до данашњих аграрних и индустријских производа. У посебним одељцима обрађена је техника припремања хране, места и одељења за оставу и држање хране, посуђе. Извршена је и класификација јела према врсти производа и техници справљања (на течна, кашаста, јела од поврћа, слатка јела, зачине). Од нарочите је важности ауторова класификација исхране према занимању становника, и према радним и празничким данима. Јеловници су урађени према броју чланова породице и њиховој заради. Посебан одељак у студији посвећен је обредима, веровањима и обичајима у вези са исхраном. Посебно је разматран проблем утицаја града на исхрану становника Жакаровца. На тај начин аутор је дао најтачнији приказ животног стандарда жакаровских рудара у прошлости и данас, што није случај са осталим студијама.

Народној ношњи посвећена је врло опширна и технички врло богато опремљена студија С. Ковачевичове. Богат теренски и архивски материјал ауторки није послужио само за дескрипцију ношње, већ и за поређења ношње у Жакаровцу са ношњом разних крајева Словачке, која повезује Жакаровце по типу ношње са селима Доњег Спиша. Извршена је подела на свакдашње и празничко одело, чиме се отступа од традиције чехословачких етнографа који су све до Другог светског рата обрађали пажњу само на празничку кошњу. Ауторка је извршила такође и класификацију ношње према полу и узрасту, према изузетним приликама — на ритуално одело. Грађа је излагана најпре у детаљима, а затим у целини. У посебним одељ-

цима су приказани начин украшавања одела, хигијена одела и технике израде. Недовољно је истакнут утицај града, нарочито у вези са одласком из места ради зараде, у време криза, што делимично ауторка истиче једино у мушкој ношњи. У излагањима се такође не види довољно утицај промена услова живота рудара у погледу изобичајавања извесних, непрактичних делова. Не види се чак ни међусобни утицај разних етничких група које живе у Жакаровцу, нарочито утицај колониста из страних земаља (Аустрије, Мађарске, Румуније, Пољске).

Седмо поглавље је посвећено народним обичајима, обредима и народном лекарству. Ауторка ове студије, Емилија Чајанкова закључује да се у њима испољава источно-словачки карактер, са незнатним примесима етнички несродних исељеничких група, колониста. Обухватајући период последњих 50 година, ауторка је извршила поделу грађе на два периода: на период до Првог светског рата, период између два последња светска рата, и социјалистички период. Основна је примедба овој студији недостатак јасног прегледа обичаја по генерацијама, добу узраста и врсти занимања, што би дало стварну слику промена које су у њима настајале. Исто тако отсуство илустрација бар најглавнијих обреда и обичаја је умањило вредност ове студије. Дата је само мелографска обрада обичајних песама, што није довољно за ову врсту студије. Излагање неких обичаја је доста расцепкано, нарочито циклус божићних обичаја, а негде се уопште и не виде узроци одржавања неких обичаја и обреда. Има неповезаних, готово набацаних података у одељцима у којима им никако није место (напр. испраћај регрута, опис неких рударских празника, народне празноверице).

Народна духовна култура је приказана у осмом и деветом поглављу монографије, у којима М. Косова и С. Бурласова приказују народно прозно и поетско стваралаштво. М. Косова је дала преглед најраспрострањенијих прозних облика фолклора у Жакаровцу, издвајајући старији и млађи слој, за које закључује да се највећим делом сачувао код женског дела становништва (нарочито бајке и приче о натприродним бићима), а код рудара бајке о подземним духовима. Карактеристично је да аутор у савремене форме прозног фолклора убраја и приче о нарочитим особама, о условима живота и рада рудара. Посебно је обрађен одељак о хумору (шалаве рударске приче и досетке), у коме аутор инсистира на подвојености „сељачког“ и „радничког“ фолклора, не повезујући, међутим, елементе прозног стваралаштва са поетским народним стваралаштвом.

Исправније је схватање о фолклору С. Бурласове, која повезује социјално-економски развој насеља као услов јединства сеоског и рударског фолклора у Жакаровцу, посматрајући народно поетско стваралаштво не изоловано, већ у склопу целокупне фолклорне традиције становника. У студији С. Бурласове изложен је богат песнички репертоар, класифициран према садржају на обичајне, љубавне песме, песме социјалног садржаја. Посебан циклус чине пастирске песме, везане за стару валашку традицију. Календарски обичајни циклус и песме у којима је приказан живот рудара, новијег су порекла (настале у XX веку). С. Бурласова не даје само грађу, већ расправља о условима постајања песме, анализирајући по генерацијама биографије бољих певача и њихов репертоар. Излагања су пропраћена великим бројем мелодија и регистром песама забележених у Жакаровцу. Мада је знатан број песама везан и за народне игре, изостала је, међутим, сама кореографска анализа.

Монографија се завршава студијом И. Маркова, која носи наслов: „Жакаровце у прошлости“, а која обухвата период до XIX века. Период

од краја XIX века до средине XX века пребачен је доста нескладно и непотребно, у одељак о развоју агрикултуре у Жакаровцу. Због тога студија И. Маркова оставља утисак недовршеног и непотпуног поглавља.

Општи је утисак да су сарадници Етнографског института Словачке академије наука уложили велики труд и врло брижљиво сакупили богат архивски и теренски материјал, који је поред монографске студије, омогућио остварење још неколико популарно-научних манифестација у Словачкој, у првом реду постављање изложбе предмета жакаровског рударства у Брати слави 1956, и изложбе „Жакаровце-рударско насеље“, у јулу 1958 у источно-словачком музеју у Кошицама. На тај начин је истакнута координација рада научно-истраживачких установа, етнографских центара, као значајан елемент у спровођењу стручних и научних метода у словачкој етнографији.

Техничка опрема публикације на завидној је висини. Брижљиво обрађен регистар литературе и етнографских појмова и израза, као и резимеа на крају сваке студије на три страна језика (на руском, немачком, енглеском) олакшавају широком кругу читалаца упознавање резултата научних истраживања словачких етнографа.

Мада су се аутори приказаних студија још на почетку излагања оградиле напоменом да ова монографија не исцрпљује потпуно предмет проучавања, могу се учинити озбиљне примедбе на неке недостатке у методи и композицији ове монографије. Пре свега, у свакој студији, а посебно у студији ове врсте, неопходно је дати најпре преглед значајније литературе о проблему који се поставља, да би се читалац упознао са претходним резултатима постигнутим у проучавању тог проблема. То, међутим, сазнајемо тек узгред. Такође је неопходно у свакој студији, па и у овој, ограничити предмет проучавања у простору и времену, односно дати најпре географску карту предела и места, приказати природне и антропогеографске одлике, као и историски преглед развоја проучаваног насеља. Међутим, о свему овоме читалац сазнаје тек касније. Отуда се и добија утисак да је монографија намењена само онима који познају ово место и предео. Исто тако би било далеко боље да су одељци о прошлости Жакаровца, његовом становништву и привреди дошли у предњи план студије. Ни у ком случају не би смела оваква једна студија да почиње са приказом друштвених и сродничких односа посматраног насеља. Тиме се постигло само то да су друштвени и сроднички односи у Жакаровцу схваћени апстрактно, без њихове материјалне базе, на којој почињају друштвени односи свуда, па и у овом насељу. Аутор првог поглавља је исто тако у својим излагањима превидео значај и место породице, као основне ћелије људског друштва уопште, јер је излагања о породичним односима ставио у задњи, уместо у предњи план.

Оваквим начином излагања студија је постављена „на главу“, па није ни чудо што је оптерећена понављањима. Због тога што су се аутори нарочито трудили да истакну јединство друштвених и економских фактора, а посебно улогу услова рада и производње, занемарили су и превидели остале чиниоце народне културе (демографске, антропогеографске, етнопсихолошке итд). Зато се и не стиче јасна претстава о композицији становништва у Жакаровцу, о утицајима колониста и о утицајима града у формирању народне културе у Жакаровцу. Осим тога, у погледу периодизације влада несклад у студијама ове монографије (нарочито у одељку о архитектури, ношњи, веровањима и обичајима, фолклору). Истицање утицаја социјалних и економских фактора је често само формално, а грађа се излаже механички. Чак и када се прочита ова комплексна студија у целини, још увек нам остаје нејасно због чега је баш Жакаровце, у низу старијих и млађих рударских

насеља спитске области, у којима је настала рударска индустрија Словачке. Изабрано као типично, као предмет проучавања?

Али, и поред свих наведених недостатака, ова монографија претставља крупан допринос, нешто ново, како у овој новој области етнолошке проблематике, тако и примене нове методе.

Видосава Николић

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У САРАЈЕВУ

Нова Серија св. XII, Сарајево 1957 год.

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

Дванаеста свеска Нове серије Гласника Земаљског музеја у Сарајеву садржи већину етнолошких радова распоређених у одговарајуће рубрике. Од седам радова у рубрици *Нови научни прилози* шест је етнолошких а један историски. Чланци и расправе имају два етнолошка и један историски чланак. И трећа рубрика, *Прикази и белешке* има претежно етнолошко обележје, док су у *Извештајима о раду* подједнако заступљени Етнографско и Историско одељење, Педагошки отсек и Библиотека.

У рубрици *Нови научни прилози* су чланци:

Зориславе Ђулић, *Народна ношња у Посавини*, с. 5—16. Ово је наставак ранијег рада објављеног у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву XI (1956) с. 71—93. Описана је ношња Хрвата са леве стране Босне, у околини Добоја, Теслића, Дервенте, Босанског Брода и Шамца. У раду су подвучени карактеристични елементи по којима се ова ношња одваја од ношње Хрвата са десне стране Босне. Писац нарочито истиче разлике у ткању, везу, народном бојењу, као и у повезивању главе код жена. Рад је подељен у два дела: у првом је описана ношња Брђана а у другом ношње правих Посаваца, што је пропраћено једном картом и лепим бројем цртежа и фотографија, од којих су три у боји. Рад има дескриптиван карактер што је аутор намерно учинио јер ће у трећем делу дати заједничке закључке за целу област.

Цветко Ђ. Поповић, *Лончарство Босне и Херцеговине* с. 17—44. После описа сеоског лончарства у појединим крајевима Босне и Херцеговине, што је уствари наставак истоименог рада објављеног у XI свесци (с. 95—122), писац је у својим завршним разматрањима, којима даје карактер расправе, задржао се на следећим проблемима: одређује место овој врсти занатства; утврђује узроке губљења лончарства, међу којима значајно место даје конкуренцији пиротских лончара; на врло интересантан начин алализира технику рада и конструкцију грнчарског кола, упоређујући га са старим Словенским колом; исправља наводе и поделу неких ранијих писаца о типовима лонаца (П. Ж. Петровића), и даје опис интересантног „оцака“ који упоређује са малом пећи са острва Јаве. На крају, у одељку Везе са давном прошлошћу, осврће се на народну керамику, истражујући везе са средњевековном и оном из преисториских времена. Наглашени су и утицаји керамика источњачког порекла који смо добили од Турака приликом њихова доласка у наше крајеве. Анализа и компаративно проучавање појединих проблема издвајају овај рад од осталих из ове рубрике и показују јасне везе са словенском керамиком. Рад Ц. Поповића драгоцен је прилог етнолошким и археолошким проучавањима.

Чланак Душана Дрљаче: *Мушайиџије у Мркоњић Граду*, с. 47—66, са детаљним описима користан је прилог проучавању овог, у неким нашим крајевима, већ изумрлог заната.

Старо занатство је обухваћено и чланком Мирослава Драшкића: *Израда „босанских“ млинова за кафу*, с. 70—85, којим се, као претходним, употпуњује преглед старог занатства на територији Босне и Херцеговине, на чему се у последње време систематски ради. У овоме прилогу са нарочитом пажњом је пропраћен технолошки процес, што ће бити од знатне користи онима који се овом врстом занатства буду бавили.

Љиљана Белкашић, *Прстијење из збирке Етнографског одељења Земалског музеја*, с. 87—95. Писац је имао да савлада знатне тешкоће, пошто за поједине примерке прстења, које се већ дуго времена налази у музејској збирци, није било никаквих података. Због тога је Белкашићева морала добро да упозна постојећу литературу и збирке других музеја, што јој је знатно користило да утврди вредност неких ретких примерака. Вредност овога рада утолико је већа, што је он први публиковани из ове тако интересантне збирке.

Рад Р. Ухлика: *О denominacijama kod Cigana* с. 133—151, веома је богат изврсном и ретком грађом па је и драгоцен прилог за упознавање језика и културе ове етничке групе.

Arhaično bratstvo u Crnoj Gori i Hercegovini Ш. Кулишића, с. 155—175, по оригиналности проблема скреће посебну пажњу. Писац на основи анализе неких старинских свадбених обичаја доказује да неки од њих садрже трагове матрилокалног и дислокалног брака, онаквог какав се може наћи код многих примитивних племена. Своја тврђења поткрепљује низом чињеница, износећи упоредо богат компаративни материјал.

Ћилим и ћилимарство у нашим земљама до средине XX века је расправа М. С. Филиповића, с. 179—193, у којој у уводном делу писац истиче да се питањем старости употребе ћилима и пореклом ћилимарства код нас нико није нарочито бавио. Сматра да су сва досадашња мишљења већином недовољно документована, као и узред изречена мишљења — претпоставке. Због тога је у првом реду обратио нарочиту пажњу проучавању писаних извора о ћилимима и ћилимарству, поглавито код Срба. У другом одељку овога рада разматрају се термини и технике као и распрострањење њихово. Истиче се да је техника клечања била позната и у старини, и пре доласка Турака у наше крајеве. У следећем одељку писац наводи да су прве писане вести о употреби ћилима тек из времена после доласка Турака у наше земље. Међутим, по извесним подацима он претпоставља да је и пре тога времена, вероватно посредством Јелене Анжујске, било девојака које су научиле ову вештину. После бројне архивске грађе, нарочито из XVIII века, поставља се питање како и када се у Пироту појављују ћилими и кад се шири ћилимарство овде, а кад у другим нашим крајевима. Филиповић истиче да су Турци, који су били насељени у Пироту, били ти преко којих су и српске породице научиле ткати ћилимове а да је овај центар имао знатног утицаја на ширење ћилимарства у неким нашим крајевима, за разлику од утицаја који је долазио са запада.

У рубрици Критички прикази, налазе се критички приказ *Zbornika za muzejsku problematiku* 4, Zagreb 1954 од Svetka Popovića; *Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu* од Zorislave Čulić, и *Narodna arhitektura — dokladi i čardaci* (arh. Djordje Petrović) од Lj. Beljakašićeve.

Сребрица Кнежевић

С. П. ТОЛСТОВ

СОРОК ЛЕТ СОВЕТСКОЙ ЭТНОГРАФИИ

Советская этнография, Москва, 1957/5, (стр. 31—55)

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Чланак „Четрдесет година совјетске етнографије“ објављен је поводом четрдесетогодишњице Октобарске револуције. У главним цртама приказан је развој етнографске науке у СССР, организација научно-истраживачког рада, оснивање савезних и републичких етнографских центара и њихова делатност. Указано је на проблеме који су систематски обрађивани у многим крајевима земље, на методе обраде појединих питања од општег значаја и на ангажовање колектива и појединаца у њиховом решавању.

Излагање је пропраћено библиографским подацима за важније серије публикација, чланке и монографије који су објављени у савезним и републичким установама. Критички је указано на недостатке, пропусте и слабости у методолошком и организационом погледу, као и на позитивне традиције наслеђене од старе руске етнографије. Исто тако подвучено је и наглашено време у које је совјетска етнографија сведена на веома мали број питања, што се негативно одразило на њен развој и довело је у зависност од осталих друштвених наука.

Један део чланка посвећен је питању обраде и припремама материјала за едицију „Народи света“.

У хронолошком приказивању развоја совјетске етнографије издвојено је неколико периода. Време прве активности после револуције, у коме значајно место има оснивање нових научноистраживачких установа и етнографских центара, реорганизовање и оживљавање старих, образовање многих комисија, комитета и експедиција. Друго раздобље карактерише преокрет у раду, нова, марксистичка методологија, дискусије и одређивање етнографије као гране историске науке. После овога настаје период стагнације у научном раду, а предмет етнологије веома је сужен на рачун археологије, историје и других наука што је довело до опадања научне активности. Време после Другог светског рата обележено је оснивањем многих отсека и секција при постојећим етнографским установама, у којима се поред рада на етнографији народа многонационалног Совјетског Савеза, врше испитивања и решавају проблеми из етнографије народа других земаља и континената. Резултати ових испитивања, саопштени на конгресима и саветовањима, добили су високу оцену и научно признање од широког круга иностраних стручњака.

Значај овога чланка несумњиво је велики. Иако не опширан, у довољним размерама даје слику данашње ситуације у совјетској етнографији истиче главне, опште проблеме и поједине карактеристике од посебног локалног значаја.

Лейосава Жунџ

ИОН ВЛЕДУЦИУ

О РАЗВИТИИ РУМЫНСКОЙ ЭТНОГРАФИИ В УСЛОВИЯХ
НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СТРОЯ

Советская этнография, Москва 1957/3, (стр. 101-106).

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Међу бројним рефератима одржаним на етнографском саветовању у Лењинграду, у мају 1956, добио је своје место и извештај „О развоју румунске етнографије у условима народно-демократског уређења“. На ограниченом простору (текст износи шест штампаних страница), како и сам референт

истиче, није било могућности за детаљну анализу читаве етнографске активности у Румунији.

Уводни део реферата садржи хронолошки преглед радова о румунској народној култури и даје најпотребнија обавештења о стању етнографске науке у прошлости. Другу половину XIX и почетак XX века карактерише жива и плодна активност, оснивање етнографских центара и објављивање резултата истраживачког рада у часописима и посебним публикацијама. Двадесетих година нашега века, кроз борбу за признање етнографије као самосталне науке, развила се дискусија о њеном месту и предмету. Због уских оквира буржоаских схватања она није добила потребне размере, нити је постигла жељене резултате. У то време није било никакве координације у раду.

После Другог светског рата још увек није било централне етнографске установе а рад се као и до тада одвијао у музејима и на катедрама. Од 1949 године, у проширеним старим и новооснованим установама приступа се систематском и планском проучавању народне материјалне и духовне културе и продубљивању етнографске проблематике. Поред многих нових проблема централно место заузело је питање етногенезе румунског народа. Фолклорни сручњаци постигли су такође значајне резултате и својим планским радом обогатили фонетику Фолклорног института, која има преко 60.000 разних записа.

У даљем излагању саопштени су најважнији резултати постигнути у овом раздобљу. Наглашен је контакт између свих установа у земљи који знатно доприноси бољој организацији научног рада. Изнет је кратки преглед часописа у којима се третира стручна проблематика и подвучена важност комплексних испитивања. У завршном делу реферата истакнути су нови основни проблеми теренских испитивања материјалне и духовне културе, породичног и друштвеног живота Румуна и националних мањина. Појаве, као што су формирање територијално-професионалних група радника или начин живота и култура радничке класе, биће предмет посебних испитивања.

Иако врло концизан, овај чланак пружа читаоцу потребне информације о развоју и стању румунске етнографске науке у прошлости и указује на њену савремену проблематику.

Лейосава Жушић

H. HAHN

SOZIALGRUPPEN ALS FORSCHUNGSgegenSTAND DER GEOGRAPHIE

Gedanken zur Systematik der Anthropogeographie
Erdkunde, Bd. XI, Heft 1, стр. 35—41, Bonn 1957

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Расправа X. Хана третира проблем социјалне географије као нове гране у географији. У последње време разматрања о овом проблему предмет су многих дискусија и расправа у географским часописима како страним тако и домаћим. Стога ће овак чланак, обзиром на његов општи теориски значај, као и актуелност проблема који се у њему расправља, бити од интереса и за нас.

Писац полази од чињенице да је утицај друштвеног фактора и његових функција у простору, односно његов значај у формирању културног предела (Landschaft), био, све донедавно, релативно мало истицан у немачкој геогра-

фији. Тек у току последњих деценија научна активност у овом погледу знатније је напредовала.

Пре него је прешао на излагање о издвајању социјалне географије као засебне дисциплине, која у оквиру географије треба да добије своје место, не само у научно-истраживачком раду већ и у настави, писац је, ради лакшег разумевања својих поставки, у првом поглављу изнео најпре кратак историјски развој немачке „географије људи“. Почев од краја прошлога века до данас, он издваја три периода. Први период је сасвим под утицајем Фр. Рацела који, како писац наводи, „није био у стању да антропогеографију одвоји од утицаја позитивизма и природних наука“. Иако неки аутори овај период називају „геозофски или релативно научни период“, писац ове расправе ипак не потцењује вредност Фр. Рацела и његов значај за антропогеографију. Други, „морфолошки или физиогномски период“ карактерише Шлитер својом концепцијом „о морфологији културног предела“, али где „узајамни односи између земље и човека“ још увек нису предмет научних истраживања. Трећи, најновији период одликује се „функционалним и динамичким начином посматрања“ у којем међусобни односи природне средине и човека постају све чешћи објекат истраживања у подручју антропогеографије. На основу овога аутор закључује да ће у географији наступити једна нова научно-истраживачка епоха у којој би социјална географија требала да добије значајну улогу.

У наредном поглављу које говори о садржају и задацима социјалне географије цитирано је најпре неколико аутора и њихова различита схватања о овом проблему. Тако, на пример, једни сматрају „да је начелно свака антропогеографија у исто време и социјална географија“, или „да је социјална географија у ужем смислу идентична са антропогеографијом“, или пак да је она само један део економске географије итд., дотле други истичу да је „социјална географија, географија друштвеног простора и његове структуре“. На основу наведених дефиниција аутор закључује да социјалној географији није још одређено право место ни у општој географији ни у антропогеографији само зато што још није довољно прецизиран предмет њеног проучавања и методе рада. Стога је он покушао да у овој расправи изнесе своју концепцију о суштини ове нове географске дисциплине, да истакне њене основне проблеме и да прикаже кратку анализу њених задатака и њеног садржаја.

Социјална географија као делимична грана опште географије треба да обухвати научно испитивање земљиног покривача, односно, испитивање функционалних промена и односа између три основна фактора који делују у простору, а то су: органски свет, аоргански свет и „духовно одређени свет људи“. Сама природа није главни елеменат у животном простору, већ је и човек важан чинилац, који, као друштвено биће, као члан једне групе свесно делује у формирању тога простора. Друштвене групе нису изоловане, оне се спајају у једну „конкретну историско и регионално ограничену већу структуру људских друштава“ или „социјалних тела“ који дају специфична обележја сваком културном пределу. Пошто човек може у исто време припадати већем броју група то је онда и друштвена структура једног одређеног простора разнолика. Аутор сматра да се једино помоћу друштвеног принципа реда, односно социјално-географском анализом, могу издвојити поједине појаве и сврстати према начину живота у одређене групе. Према томе „задатак аналитичке социјалне географије је да из конкретних друштава или социјалних тела једног одређеног простора издвоји групе према облицима живота и да упозна њихов специфичан начин деловања“, другим речима, она

треба да се бави упоредним и систематским посматрањем људских друштава и њиховог животног простора.

Најзад, у последњем поглављу, писац расправља о увођењу социјалне географије у оквиру опште географије и подвлачи да се она може проучавати и аналитички и синтетички. Питање односа према антропогеографији решава на тај начин што сматра да постојеће гране „аналитичке антропогеографије“ тј. испитивање становништва, насеља, економска и трговачка географија а нарочито физичка и психичка антропогеографија, поред аналитичке социјалне географије, потпуно оправдавају своје даље постојање, док би се напротив, само синтетичка антропогеографија могла изједначити са социјалном географијом. Однос према социологији дотакнут је у почетку овог поглавља само толико што би социјална географија требала од ње да узме увод и терминологију.

Имајући пред очима опречна мишљења разних аутора намеће се питање да ли је заиста потребно издвајање једне нове географске дисциплине тим пре што се она у суштини не разликује много од антропогеографије. У сваком случају ова интересантна методолошка расправа Х. Хана допринеће даљем решавању постојеће проблематике.

Нада Радојић

H. J. SAVORY

SETTLEMENT IN GLAMOČKO POLJE

The Geographical Journal, Vol. CXXIV, Part. I, стр. 41—55, London 1958.

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Овај рад је резултат непосредних теренских проучавања која је писац вршио током 1956 и 1957 у области Гламочког Поља, уз допуну података из литературе. Начин обраде је занимљив и рад се по томе унеколико разликује од сличних радова код нас. Наиме, тежиште је у одељцима који говоре о искоришћавању тла (The Land Use) и аграрној структури области, док су остали антропогеографски елементи, становништво и насеља, релативно мање обрађени.

У уводном делу истакнут је најпре циљ проучавања а затим су изнете методе рада. Писац је покушао да на основу властитих запажања, — на пример једне изоловане планинске области са типичном привредом и становништвом чији се „традиционални начин живота мења споро“ и где новије промене још нису тако изразите —, прикаже узајамне односе природне средине и људске активности, како се она искоришћава и како се мења. Говорећи о методама рада писац подвлачи да су оне „биле ограничене локалним тешкоћама“. То се односи на недостатак географских карата већег размера неопходних при теренским истраживањима, као и на немогућност коришћења необјављених локалних извора.

Прелазећи на сам предмет излагања, у првом поглављу су детаљно приказане физичко-географске одлике Гламочког Поља и његов положај у односу на читаву кречњачку зону Динарског планинског система. Анализирајући структуру рељефа, писац је своја тумачења о постанку, развоју и особинама појединих карактеристичних морфолошких облика, логично повезао са климатским, хидрографским и биогеографским одликама области.

У другом поглављу приказана је без сувишних детаља прошлост и промене кроз које је ова област пролазила у току свога историског развоја. Писац се нарочито задржао на променама које је донела турска владавина.

Досељавањем турског становништва, обраћањем хришћана у ислам и увођењем феудалног аграрног система из основа су измењени друштвени и имовински односи. Под Аустриском окупацијом пружена је хришћанима извесна заштита, али режим и аграрни систем у суштини нису измењени. Писац је то илустровао навођењем литературе која показује да је у 1887 и 1910 највише слободних сељака било у муслиманским селима док је највећи број кметова био у српским. Аграрна реформа 1918 изменила је односе власништва, али није ограничила увећавање и уситњавање поседа. Најзад, аутор констатује да новије промене у вези са колективизацијом поседа нису нашле одраза у насељима Гламочког Поља, тако да се поседовна припадност уствари није много изменила у односу на претратно стање. Патријархални начин обрађивања земље одржава се и даље у условима социјализма.

Наредна три поглавља обухватају детаљну анализу аграрне структуре области. Они приказују просторни распоред различитих култура и површински однос обрадивих површина, односно начин искоришћавања тла, што је уосталом и била сврха ауторових истраживања. Облик парцела које представљају основни део обрадивих површина као и њихов положај, условљени су морфолошким и петрографским одликама предела. Основне привредне гране су земљорадња и сточарство. Плодоред, радни календар и врсте култура, као важне елементе пољопривредне производње, писац нужно повезује са климатским и педолошким особинама области. Планински начин сточарења одржао се све до Другог светског рата. У вези с тим детаљно је описан „традиционални“ издиг стоке (The Transhumance) на околна планинска пасишта, затим летњи станови, бачијање итд. Најзад, писац је у краћим пододелјцима изнео облике и начин на који се искоришћава земљиште, тј. засебно је обрадио поједине привредне површине, шуме, пашњаке, ливаде и оранице, односно истакао њихову зависност од природних и друштвених фактора који су им одредили положај и распрострањеност и омогућили искоришћавање.

Насеља, њихов положај, облик и тип укратко су обрађени у последњем поглављу. Обзиром на кућу, писац констатује да у северном делу области преовлађује „Цвијићева брвнара“ док је „источњачко-турски“ тип редак. Гламоч, једино градско насеље, представља привредно, административно и културно средиште области коме гравитирају сва околна насеља. О становништву нема детаљнијих запажања која би се односила на његово порекло и узајамне односе; оно је посматрано само у вези са привредним приликама. У закључку писац додаје да ће колективизација земље и задружна организација допринети економском напретку ове области.

Овај рад енглеског географа Savory-а одликује се концизношћу, јасним, непосредним, функционалним начином излагања и заслужује пуну пажњу, обзиром на оригиналност и методску обраду.

Приложене скице, које је израдио D. J. Shaw, корисно допуњују текст.

Нада Радојић

ЦВ. ГОДОРОВ

ПРИНЦИПЫ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

(Советская этнография, Москва 1957/3, стр. 3—9.)

(Примљено на седници Савета Етнографског института 15 I 1959)

На саветовању етнографа, одржаном у Лењинграду маја 1956, поднет је реферат Цв. Годорова „Принципи етногенетских истраживања“ написан на основу бугарског материјала.

Користећи податке из литературе као и сопствено научно искуство, писац у овом концизно обрађеном реферату расправља не само о основним

проблемима и значају етнографских испитивања, већ излаже и суштину својих „принципијелних поставки“ у методама савремених проучавања покрета становништва, дајући кратку критичку анализу досадашњих методолошких принципа. Стога ће ова расправа свакако бити од интереса и за наше испитиваче, етнологе и антропогеографе, тим пре што се и пред нас постављају проблеми сличне или исте природе.

У почетку излагања писац истиче важност етногенетских испитивања коју она имају за упознавање историске прошлости народа, његовог начина живота и културног развоја. Тешкоће на које се наилази при раду последица су недостатка историских података о пореклу као и одговарајућих научних метода. Стога он наглашава, као неопходно, да се етногенетским испитивањима пре свега објасне општи узроци који су изазвали кретање становништва. Обзиром да су они „одређени географским, економским и историским условима живота“ и да су због тога често специфични за поједине области, с правом је истакнуто да „у решавању проблема етногенезе појединих народа није дозвољен шаблон и догматизам“.

Говорећи о померањима становништва Бугарске, Годоров наводи главне факторе који су проузроковали миграције у земљи и преко њених граница. Као прво подвлачи деловање „привлачног фактора“ што уствари претставља привлачну снагу области која може да пружи боље животне услове. За овај фактор везана су постепена померања планинаца у плодније равничарске пределе. Писац издваја четири планинска језгра из којих су текле миграционе струје: 1) Старопланинску област; 2) Родопску област; 3) Македонију и 4) Пограничну планинску област у западном делу земље. Други чинилац који је изазвао повремене, али много веће сеобе у земљи и изван ње, били су историски догађаји, укратко изнети у раду. Трећи фактор су „узроци политичког карактера“ за која су углавном везана унутрашња пресељавања Бугара и других народа и етничких група (Арбанаси, Македонци, Турци, Румуни, Татари, Черкези, Словаци). Удаљавање становништва од главних комуникација којима се кретала турска војска и његово пресељавање на сигурнија места издвојено је као засебна врста сеоба. Исто тако било је миграција изазваних епидемијама, нарочито сачуваних у народној традицији.

После ове кратке анализе писац констатује да су историски догађаји условили стварање врло сложене етничке структуре у Бугарској, чије испитивање захтева много напора нарочито стога, што су промене у њеном саставу биле последица не само појединачних узрока већ и деловања читавог комплекса чињеница. Имајући у виду све тешкоће које се постављају пред испитивача, писац указује на два значајна момента, неопходна за етногенетска испитивања. Прво је познавање географских и економских услова области која се проучава и друго, познавање историске прошлости. Често се већ на основу само ових података могу објаснити узроци и правци појединих миграција. Затим истиче неколико основних питања: одакле је и којим путевима дошла група становништва које се испитује, који узроци су били за то одлучујући, како и када је извршена сеоба. Писац нарочито наглашава да се до позитивних резултата може доћи само „при тачно утврђеним критеријумима и добро разрађеним истраживачким методама“.

У вези са овим дат је краћи критички осврт на досадашње резултате појединих научника који су на основу једног случајно одабраног критеријума долазили до извесних резултата. Уколико су се и служили другима, то је било само зато да би поткрепили своје закључке а не ради проверавања изнетих чињеница. За пример наводи бугарског етнографа Д. Маринова који узима ношњу као критеријум за издвајање шест племенских целина на територији између Тимока, Искра, Старе Планине и Дунава, док се она према језичком

критерију може поделити на четири или три групе. На сличан начин анализира неке закључке А. Маргулиеса, Хр. Лазарева, Г. Вајганда, А. Селишчева. Насупрот оваквом решавању проблема истиче позитивне резултате бугарског научника Л. Милетича до којих је дошао у својим етногенетским проучавањима користећи лингвистички, историски и етнографски критеријум.

Наводећи закључке Ј. Цвијића, писац их оставља без икаквог коментара. Он само истиче да је Цвијић „располажући сасвим оскудним материјалом, нарочито у односу на Бугарску, покушао да на основу класификације појединих типова кућа издвоји одређене реоне на територији Балканског Полуострва“ и додаје да је „познато да се тип куће (конструкција и унутрашњи план) одређује географским условима и основним занимањима становништва“.

У даљем излагању он прелази на методе етногенетских проучавања и поставља као важно питање избор података који ће послужити као њихова основа. „Испитивање мора да има комплексни карактер; етнографски и лингвистички подаци који су основни материјал за етногенетска истраживања морају да буду проучавани у историском аспекту.“ У овом случају нарочито је значајно не само утврдити предмет испитивања, већ и правилно одредити границе територије која се проучава: области, групе села или једне „насељене тачке“.

Према датом шематском приказу код испитивања становништва једне области најважније је утврдити њене границе, њен однос према суседним областима и међусобне утицаје у етнолингвистичком погледу. Ако се ради о групи села треба обратити пажњу на то дали су она груписана или се налазе на већем или мањем растојању једна од других, а затим одредити географски положај читаве групе као целине и испитати међусобне односе и правце кретања становништва. Метод проучавања једне „насељене тачке“ разликује се од претходних по томе што ће се у овом случају на првом месту одредити тип насеља и проучити његов територијални развој, затим ће се издвојити његови поједини делови, утврдити његова величина, облик и узајамни односи.

Посебну пажњу треба обратити на топониме, њихов карактер и везу са појединим групама становника. Да би се добила јасна слика области потребно је статистичке податке употпунити традицијом. Поред овога значајно је и коришћење локалних историских извора, као например: путописа и докумената, матичних књига, породичних хроника и др., затим споменика материјалне културе и усмених предања. Писац посебно истиче да се „отсуство макакве традиције може искористити у својству негативног критеријума“. Наглашена је и велика важност фолклорних података који могу да послуже као значајан елемент при овим проучавањима. Између осталог напоменуто је да није потребан велики број етнографских података, већ да треба користити и добро проверити оне „који поседују познату стабилност“. Као такве издваја ношњу са њеним главним карактеристикама, кућу и њене делове, саобраћајна средства и пољопривредне справе, затим терминологију сродства, карактеристичне обичаје и обреде са песмама, општинске славе, заветна места.

Иако је већ наглашена потреба лингвистичких података за етногенетска испитивања, посебно је подвучен значај дијалектологије при чему се морају имати у виду две чињенице: анализа језичних елемената не само у оквиру испитиване области већ и у односу на читав народ, и историско и територијално посматрање узајамних односа појединих говора.

Обзиром да се при савременим етнографским испитивањима осећа потреба за радовима методолошког карактера, неоспорно је да ова расправа Цв. Тодорова може бити од користи. Међутим, неке његове принципијелне поставке у основи нису потпуно нове нарочито ако имамо пред очима Ј. Цви-

јића. Познато је да је он много раније, већ крајем прошлог а нарочито почетком овога века, у оквиру постављених антропогеографских проблема Балканског Полуострва обухватио и проучавање порекла становништва, издао упутства и на широким основама организовао испитивања, која су под његовим утицајем обухватила територију Бугарске.

Посматрано са једног општег становишта, мишљења смо да се основне поставке ова два аутора у суштини много не разликују, нарочито ако се ради о проучавањима већих области. Допринос Цв. Тодорова је у томе што он указује и на проучавања мањих територијалних јединица постављајући за њих посебне принципе истраживања. Осим тога у већ постојеће критерије он уноси и нове елементе неопходне у савременим научним испитивањима, у којима поред историских, етнолошких и фолклорних значајно место заузимају и лингвистичка проучавања.

Интересантно је да писац говорећи о „привлачном фактору“ и миграцијама које он изазива, није обратио пажњу и на најновија кретања становништва сеоских насеља ка индустријским центрима.

Имајући у виду проблеме које овај реферат обрађује, подвлачимо његов значај за етнолошка и антропогеографска проучавања не само у Бугарској, него уопште; само је штета, што се из штампаног извода овог реферата не осећа потпуно целина пишчеве методолошке концепције како треба проучавати етногенезу појединих народа на Балкану или негде другде.

Лейосава Жунџић и Нада Радојић

BOŽO ŠKERLJ

NEKAJ AKULTURACISKIH POJAVOV PRI AMERIŠKIH SLOVENCIN

Slovenski etnograf, Ljubljana 1957, 81—94

(Примљено на седници Савета Етнографског института 11 XII 1958)

Проблем акултурације (прилагођивања животу у новој средини) веома је сложен и занимљив. Досад су вршена проучавања о прилагођивању Јапанаца и Индијанаца у Америци, док се нико није бавио проблемом прилагођивања европских досељеника у овој земљи. Према писцу чланка, у овом послу требало би да учествују, поред антропогеографа, историчари, психолози, лингвистичари и други научници. Оваквим радом дошло би се до драгоцених научних резултата. Писац сматра да овај чланак даје потстрека за овакав рад.

1946 у Сједињеним америчким државама, било је, према неким проценама, око 250.000 Словенаца. Ослањајући се на статистику из 1921, писац сматра да је ово претерано из разлога да је у времену 1921—1946 број умрлих био велики, а прилив нових словеначких досељеника слаб. Сем тога, већ у другој и трећој генерацији тешко се може утврдити ко је још Словенац: да ли онај који је словеначког порекла, или онај који говори, пише словеначки и себе сматра Словенцем. Деца из друге и треће генерације напуштају места становања својих родитеља, одлазе да самостално живе, те се брзо однарођавају и губе међу страним живљем.

Пре Првог светског рата словеначки исељеници долазили су у САД ради зараде. Како нису знали енглески језик, у почетку су морали радити најгрубље и најтеже послове. Требало се пробијати кроз недаће, научити језик, привићи се животу у новој средини. Убрзо по доласку исељеници

су основали потпорна удружења с подружницама у разним америчким државама.

Исељеници, у највећем броју, били су млади људи, старости око двадесет година, у оним годинама живота кад је човек способан за велике потхвате и кад је подложен лакој прилагођивању. Они су долазили из својих села у Њујорк, а отуд одлазили на рад у рудницима или се запошљавали у индустријским предузећима, у њима дотле потпуно непознатој средини. Овде су примљени хладно — непријатељски. Нова средина није их асимиловала, а док нису научили језик, нису могли постати озбиљним такмаци друговима на истом послу. Да би напредовали, морали су се одрећи имена, матерњег језика, боље се оденути. Затим су се неки исељеници, одмах по првим успесима, преселили, под туђим именима, далеко на амерички Запад. Њихова нова имена звучила су слично скандинавским, ирским, холандским. Дошљаци су прикривали своје порекло и били су примљени као прави Американци. Био је то велики успех наших исељеника, и могао се оценити квантитативним, јер у Америци, кад се за некога каже да вреди неколико хиљада долара, то претставља сигурну оцену човекове вредности. Међутим, наши исељеници били су из друштвене средине у којој је симбол човекове вредности побожност а не новац, и док побожност нуди бољи живот на „другом“, дотле га новац даје већ на овом свету. Како је црква и у новој средини вршила утицај на исељенике, то су они, као прави Американци, ступили у црквену организацију, и то привидно, ради бржег успеха и у намери да се прикрију као људи верни цркви, јер побожан човек не може бити „револуционар“.

Промену објекта вредности запажамо и код оних исељеника који, приватно после 40—50 година, долазе у домовину. Док су у Америци сећају се старог краја, а кад га једном већ посете дубоко су ганути, па опет, после неколико недеља проведених у старом крају, радо се враћају кући у САД где нема муха, где су клозети чисти и где су путеви одлично изграђени. Сваки посетилац старом крају труди се да се приликом посете и кратког бављења у домовини покаже као човек који се цени у друштву, да као човек вреди толико и толико долара, и да у Америци није проводио време узалуд. Он носи шарену кошуљу, шарену кравату, а ако је посетилац жена, она ставља на главу велики шешир с различитим украсима. Посетилац се вози у своме дугачком аутомобилу, толико дугачком да не може да прође уским улицама у насељима старог краја. Сви они који посете стари крај не могу да схвате да се човек овде цени по образованости, а не по оделу и новцу.

Припадници друге генерације, рођени у Америци, похађају школе у којима се са својим вршњацима споразумевају само енглеским језиком. Њихова учитељица труди се, можда, да изговори правилно њихова имена што чудно звуче, док на крају не увиди да је то узалудан посао, те их изговара на свој начин погрешно и с потсмехом. Јасно је да ће тако поступити и њени васпитаници енглеског језика. Убрзо нашем ученику постаје јасно зашто његови родитељи не успевају у животу, зашто немају своје куће, свог аутомобила; па они се још увек називају тим „немогућим“ именима и нису научили енглески језик. У детету започиње тиха борба; оно се отуђује од свога народа а родитеље приморава да и они тако поступају. Родитељи морају да раде за дуже времена грубе и тешке послове, да би после низ година стекли кућу, купили аутомобил, телевизор, јер тек такав животни стандард даје детету право да се сматра једнаким међу школским друговима. Зато припадници друге генерације говоре и међу собом енглески. Напр., о Свесловенском дану у Минесоти, сви присутни споразумевали су се енглеским језиком, а сви су били свесни свога словенског порекла. Овде језик није значео толику потврду свести о народној припадности, колико су то значиле крањске ко-

басице, народна ношња и народна песма. Опишљиве су и видљиве те ствари, народна песма даје се осетити, док народни језик не значи баш ништа у средини која га не разуме.

У неким америчким државама белци мрзе и прогоне црнци. Наши словеначки исељеници, због општег расположења према црнцима које тамо влада, односе се према црнцима непријатељски, да би и у том погледу били што сличнији Американцима, јер ако тако не би поступали, то би могло утицати на висину зараде, плате.

У акумулациске појаве код исељеника спада и то да у међусобним односима говоре увек *џи* један другом, док Енглез зна само за *ви* (you). Да ово не долази отуд, што су исељеници пореклом из села, из средине у којој владају патријархални односи?

Проблем прилагођавања животу у новој средини, веома сложен, захтева дубља проматрања. Оваквим проматрањима продубили би хуманистичке односе међу народима, а то би био најузвишенији задатак антропологије као науке.

Желько Кумар

ИЗВЕСТИЈА НА ЕТНОГРАФСКИЈА ИНСТИТУТ С МУЗЕЈ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ

Книга втора, Софија 1955, стр. 3—507.

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

„Известия“, часопис Етнографског института и Музеја Бугарске академије наука, у другој књизи за 1955 годину, доноси седам прилога, библиографију од 1943—1953 године и један критички приказ.

1. Марија Велева, *Котленска ношња у XIX и првој половини XX века*, 3—80 и 21 табла у колору. Писац ове студије разматрања започиње одељком о економским, друштвеним и културним приликама, као и о социјалном саставу становништва Котленске области. Истиче да се већ у првој половини XIX века у тој области десиле крупне промене у економском, друштвеном и културном погледу. Осим сточарства, које је било веома важна привредна грана, развијали су се и занатство и трговина, нарочито прерада вуне и производња тканина за одела. Полазећи од тога писац је издвојио три социјалне групе: 1. занатлиско-еснафску, 2. чорбаџиско-буржоаску и 3. сточарско-овчарску, коју су сачињавали сиромашни сељаци.

Писац посматра ношњу котленских становника углавном с гледишта класних разлика. У женској ношњи најинтересантнији аљетак је „котленска прегача“, распрострањена у читавој Источној Бугарској, са веома лепим шарама. По писцу, она претставља висок уметнички домен. У женској ношњи спомињу се „фустан“, „елек“, „рџкавици“ и др. Мушка ношња је, према социјалном саставу, подељена на три типа: прво, ношња сточара и сељака у којој налазимо аљетке као што су: „потури-чакшире“, чобанске кабанице, шубаре и слично. Друго, ношња занатлија, разликовала се од ношње сточара како материјалом тако и кројем. Она је нарочито била украшена гајтанима и шпиритом. Треће, ношња чорбација, одликовала се богатством и расипништвом. Они су углавном примили ношњу турских властодржаца.

2. Васил Маринов, Захариј Димитров и Иван Коев, *Прилог изучавању живота и културе турског становништва у Североисточној Бугарској*, 95—208, табле у колору од I—XIV. Три научна сарадника Етнографског института и Музеја Бугарске академије наука заједнички су радили на проучавању

турског становништва, његовог живота и културе у североисточној Бугарској, у селима: Севару (Джеферлеру) и Гложеву. Резултате својих научних проучавања изложили су у шест поглавља. Прва три поглавља обрадио је Васил Маринов, четврто и пето Захариј Димитров, а шесто Иван Коев.

У првом поглављу се говори о географским одликама и положају села Севара и Гложева, пореклу становништва и етногенези. Осим Турака у овим селима живе и Бугари. Уочени су и мешовити бракови између једних и других.

У другом писац говори о постанку и пореклу „Алиана“. То су Турци, који сачињавају посебну религиозну секту у муслиманској вери. Говорећи о историском развоју ове секте, писац се доста задржава на верској организацији „тарикуту“, објашњавајући њене обреде, правила и друго.

У трећем се Васил Маринов бави питањем привређивања становништва турских насеља. Развој земљорадње је историски посматран а такође и оруђа за рад (пољопривредне справе). Кад је реч о домаћој радиности и занатима прво се говори о преради млека, а иза тога прелази на прераду вуне, лана, и описују справе које се користе у тим радовима.

Четврто поглавље односи се на питање удруживања у кооперације у земљорадничким задругама.

У петом поглављу детаљно се говори о кући, привредним зградама и другом. Кућа је посматрана од најранијих дана до данас. Описују се зграде, дворишта, ограде, а узгред и понешто од покућанства. У вези са изградњом куће дати су и карактеристични обичаји.

Говорећи о ношњи у шестом поглављу писац напомиње да турска ношња није раније проучавана, а ако и има о њој помена они су често нетачни. Говори се о преради сировина за одећу, о сновању, ткању и бојењу. У женској ношњи најважније су „шалваре“ са веома карактеристичним везом. Кад је реч о невестинској ношњи описују се и неки важнији свадбени обичаји.

У кратком закључку овог колективног рада наглашава се да је овај прилог још увек непотпуна слика народног живота Турака, но да ће се испитивања наставити и продубити. Напомињу да је један од сарадника обрадио фолклорни део који је припремљен за штампу.

3. Анастас Примовски, *Ковачи Агупти у Мадану*, 217—265. Писац описује ковачки занат у насељу Мадану, у Родопском базену, познатом по рудном богатству од давнина. Мадан има 19 махала у којима се 40 породица са око 200 људи бави ковачким занатом. Пре него што је прешао на описивање заната писац указује на важније теорије о пореклу Цигана, а узгред и на време и начин досељавања Цигана Агупта у ове крајеве. Но то овога пута није ни битно, па писац врло брзо прелази на искоришћавање сировина и вађење руда, а затим на обраду и начин производње. У описивању се пошло од радионице, па преко алата и начина употребе до готовог производа и његове продаје. На крају је изложен фолклорни материјал о Агуптима.

4. Д-р Цветана Вранска, *Имена айџиракџиних појмова у бугарском и македонском народном стваралаштву*, 267—345. У уводном делу овог прилога писац се у главном задржава на питању фолклорног народног стваралаштва уопште. Посебно се истиче велико богатство језика како у граматичким облицима тако и у значењу самих речи. Управо писац се бави питањем апстрактних појмова и израза у народним умотворинама. Ради тога издваја неколико поглавља која могу да чине и засебне целине. На пример, поглавље у коме се објашњавају изрази и појмови, као што су: ум, мудрост, разум и слично. Затим поглавље о појмовима који означавају осећај, жалост,

милост, страх и др. Посебно се говори о појму воље, и њој сличних апстрактних речи. На крају је дато тумачење појмова који се односе на психички живот човеков. Сваки појам објашњен је компаративним путем. Извршена су поређења с речима у свих словенских народа.

5. Д-р Евгениј К. Теодоров, *Порекло њесме о дејшеју Дукађинчету*, 347—393. По писцу овог прилога у пределима Западне Бугарске, нарочито околини Софије, испитивачи су забележили око двадесетак варијаната епских народних песама о детету Дукађинчету. На основу ове грађе писац је хтео да расветли питање порекла, имена и улоге детета Дукађинчета у народној поезији. Због тога је и користио литературу која се односи на народну поезију у Срба, као и на песме о Краљевићу Марку. Насупрот већ познатим теоријама, које су на различите начине тумачиле појаву детета Дукађинчета у народној поезији код Срба, Македонаца, а конкретно у бугарским варијантама, писац је пришао питању критички и покушао да личност Дукађинчета објасни са историског становишта, сматрајући да се под тим именом крије стварна историска личност — средњевековни феудалац. Веома широко се ово питање објашњава, међутим, сами докази пишчеви често су натегнути и необудљиви, а и сама историска документација веома једностранна.

6. Г. Керемидчиев, *Руско-турски рат у бугарским народним њесмама*, 395—441. Као основа песама које опевају Руско-турски рат и ослобођење Бугара од петвековног ропства под Турцима у 1877, послужили су стварни историски догађаји. Они су нашли верног одраза у народном стваралаштву, како у лирским тако и у епским песамама. Те песме обухватају главне моменте из рата и то: априлске побуне, Цариградску конференцију и објаву рата, прелаз руске војске преко Дунава и борбе у Бугарској, битке за Плевну, Стару Загору и друга места. На крају писац је истакао односе између руске војске и бугарских народних маса, које су помогле ослобођењу и показале се крајње срдачне и братске према Русима, што се лепо види из неколико лирских и епско-лирских песама.

7. Иван Коев, *Десет година бугарске етнографије*, 443—453. Веома сажето, на неколико страница, Иван Коев је приказао десетогодишњи рад на пољу етнографије у Бугарској. По писцу, етнологски научни рад нашао је свој прави пут тек после 1944, у условима нових револуционарних примена. Године 1944 при Бугарској академији наука основан је „Институт за народно“, а већ 1949 Институту је припојен Етнографски музеј. Данас је то један научни центар са именом „Етнографски институт с Музеј“. Рад на етнологској науци одвија се по петогодишњем перспективном плану Института. Испитивања обухватају: фолклорно народно стваралаштво са партизанским песамама, проучавање турске националне мањине, проучавања материјалне културе уопште (заната који изумиру, ношње и веза, народне архитектуре и др.). Пада у очи да су етнологска проучавања више оријентисана проблематици материјалне културе, тако да је у духовној култури једино заступљена народна поезија.

На крају „Известия“ дата је Библиографија за период од 1943—1952 године од писца Христа Вакарелског, на стр. 451—500, као и приказ прилога Драгољуба Павловића „О подели наше народне књижевности на периоде“. Приказ је написала д-р Цветана Вранска.

Драгослав Антионијевић

НЕКРОЛОГ

ПЕТАР ШОБАЈИЋ

(29 VI 1891 — 14 XI 1957)

(Примљено на седници Савета Етнографског института 1 VII 1958)

Тек што се навршило шест месеци од смрти управника Војислава С. Радовановића, Етнографски институт погођен је још једним великим губитком смрћу Петра Шобајића, хонорарног научног сарадника Института.

П. Шобајић је рођен 29 јуна 1891 у Никшићу, у познатој црногорској породици која се деценијама истицала давањем честитих и предузимљивих људи, интелектуалаца и уметника. Основну школу завршио је у Никшићу, гимназију и велику матуру у Другој мушкој гимназији у Београду 1911, када се уписао на Технички факултет Београдског универзитета. На поменутом факултету није остао ни први семестар, већ се преписао на Географску групу Филозофског факултета, нешто због материјалних разлога а више због љубави према географској науци коју је заволео још као гимназиста преко свог рођака Јована Цвијића. На факултету се истицао као вредан и савестан и Цвијић га већ као студента прве године упућује на теренска истраживања и припрема за испитивања племена и племенског живота у Црној Гори и Херцеговини. По завршеној трећој години студија шаље га у Никшић, где је, иако запослен као наставник тамошње гимназије, могао да испитује племена Никшића и околних области. На томе послу затекао га је Први светски рат, када је интерниран у Мађарску (1916). По завршетку рата дипломирао је 1920, 1921 је положио професорски испит и понова као професор је са службом у Никшићу. Премештен је 1923 у Београд, у Четврту мушку гимназију, где је остао као професор до пензионисања (1951).

Цвијић је препоручивао Шобајићу у више махова да један од својих радова пријави за докторску тезу, али узалуд, јер он није на то пристајао, иако је одано радио на науци и мада је сваки његов рад из уже струке, антропогеографије, на висини докторске тезе.

Када је основан Етнографски институт, 1947, Шобајић је међу првима постављен као хонорарни научни сарадник. У Институту су му били поверени, као стручњаку и најбољем познаваоцу племена и племенског живота, сви послови који су задржали у ту научну област. Одмах после оснивања Института, 1948, израдио је Нацрт за упутства за проучавање племена и

племенског живота, у чему му је помагао и други познаваоц тога проблема, Светозар Томић. Шобајић је учествовао и у другим научним и организационим пословима Института. Нарочито се истицао и предњачио у учешћу на колективним задацима Института и својим ставом потстицао и давао леп пример млађим сарадницима.

П. Шобајић је нарочиту пажњу обратио проблему ишчезлих племена као и формирању нових на њиховом земљишту. Поред значајних објављених радова, због физичке исцрпености и честог побољевања, а још више због велике савесности у тражењу историске истине и проверавању свега што је испитивао у народу, Шобајић је оставио велики број недовршених рукописа за штампу из области наших племена (бивша племена Никшићког Поља и Жупе, Корјенићи код Требиња, Озринићи и др.). Два већа његова рада спремљена су за штампу и саопштена у Институту (Риђани и Матаруге).

П. Шобајић је сарађивао у разним научним часописима. Највише је чланака и расправа дао у „Записима“ (Цетиње), „Јужњаку“ (Цетиње) и „Гласнику“ Географског друштва (Београд). Написао је чланке и белешке о племенима, градовима и областима у Црној Гори у Народној енциклопедији Ст. Станојевића, што је такође припремао и за Енциклопедију народа Југославије.

Средио је и припремио за штампу рукописе свога брата, пок. Симе Шобајића: „Црногорци“ и „Из кршног завичаја“ и свога пок.стрица Максима Шобајића: „У моје доба“.

Сарадници Етнографског института увек ће се радо сећати и имати у најлепшој успомени ретко савесног, поштеног, племенитог и доброг друга Петра Шобајића, исто тако и све његове колеге из струке и са посла као и генерације његових ђака који са великим поштовањем и љубављу спомињу свога нежног професора — „чика Шобу“.

Списак радова Пејра Шобајића

1. Бјелопавлићи и Пјешивци, Српски етнографски зборник, Насеља 15, Београд 1923, 151—363;
2. Црна Гора и Црногорци, у зборнику „Цетиње и Црна Гора“, Београд, 9—16;
3. Никшићки муслимани, у зборнику „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927, 163—171;
4. Никшић (Оногшт), Посебна издања Географског друштва 22, Београд 1938, 1—145;
5. Леднички трагови у Никшићкој Жупи, Гласник географског друштва 12, Београд 1926, 340—348;
6. Властелиновићи, „Записи“ VI, Цетиње 1930, 340—348;
7. Неке знамените породице у Србији пореклом из Црне Горе, „Записи“ II, Цетиње 1928, 229—238;
8. Поводом двају најновијих прилога проучавању племена у Старој Херцеговини, Гласник Етнографског института Српске академије наука I/1—2, Београд 1952, 257—274;
9. Дабарско Поље, Српски етнографски зборник, Насеља 34, Београд 1954, 1—57;

10. Порекло династије Бранковића и гроф Ђорђе Бранковић, Гласник Српске академије наука IV/2, Београд 1952, 386—392;

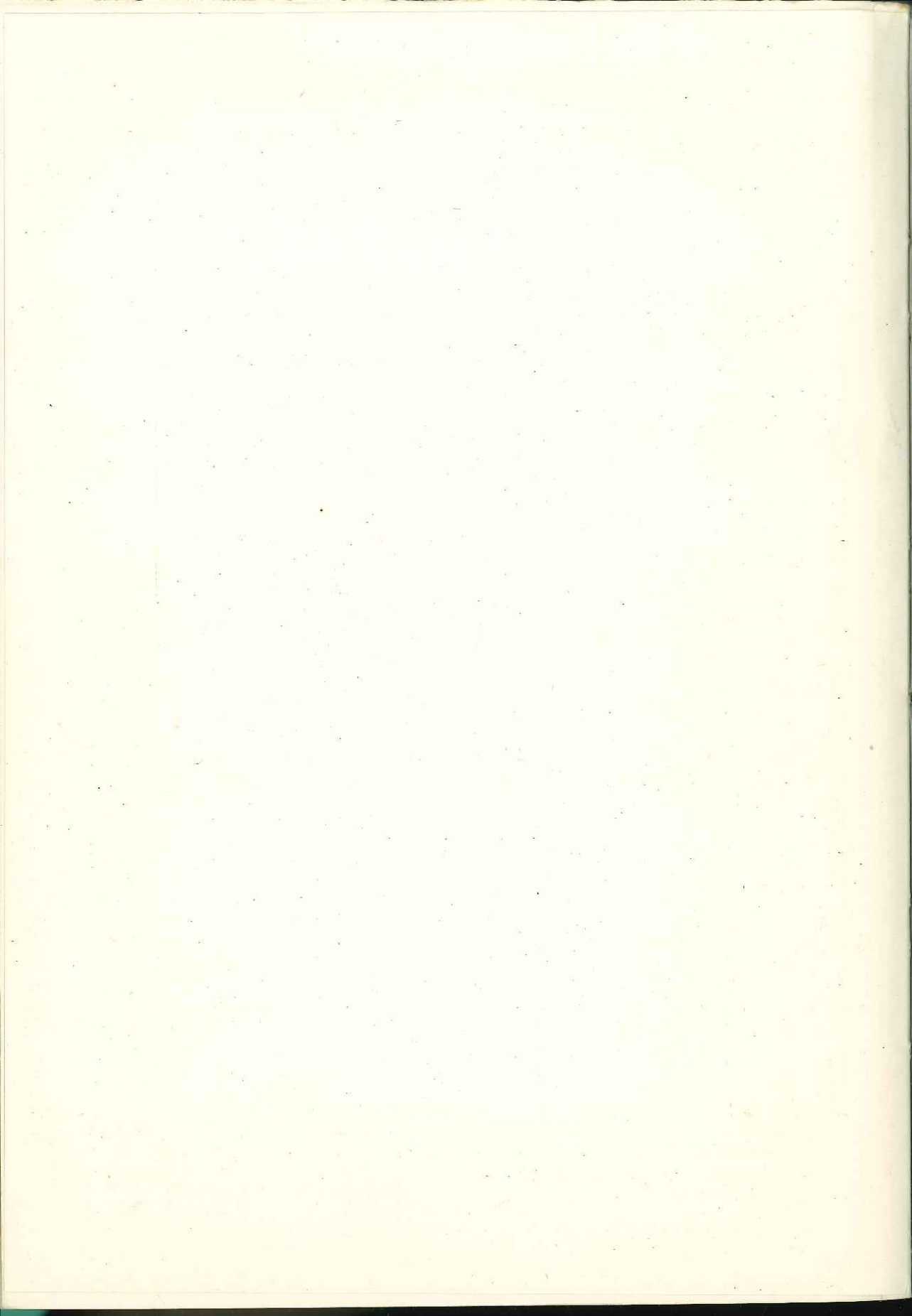
11. Удео динарских племена у Првом српском устанку, Гласник Етнографског института Српске академије наука II—III (1953—1954), Београд 1957, 81—98;

12. Погрешна тумачења постанка динарских племена, Гласник Етнографског института Српске академије наука II—III (1953—1954), Београд 1957, 689—698;

13. „Метанастизичка кретања“, „активна“ и „пасивна“ подручја миграција, Гласник Етнографског института Српске академије наука IV—VI (1955—1957), Београд 1957, 321—328;

14. Белешке и објашњења уз IV књигу Српских народних песама, Гласник Етнографског института Српске академије наука IV—VI (1955—1957), Београд 1957, 461—466.

Даринка Зечевић

БЕЛЕШКЕ И САОПШТЕЊА

1408

4834

74

ПОВОДОМ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ СМРТИ ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

На дан 24 априла 1958 навршило се педесет година од смрти Валтазара Богишића. То је прилика да се у нашој научној јавности освежи успомена на овог нашег заслужног научног радника.

Валтазар Богишић рођен је 20 децембра 1834 у Цавтату. Студирао је права и филозофију у Минхену, Берлину и Бечу, и 1864 стекао је докторску титулу у Бечу. Од 1863 био је чиновник дворске библиотеке у Бечу, а затим 1868 крајишки школски надзорник у Темишвару и у Варадину. Годину дана касније изабран је за професора универзитета у Одеси. Још док је био у Срему и Банату почео је да се бави сакупљањем народних правних обичаја, а са доласком у Одесу отпочео је предавати историју словенских права. Истраживачки посао није занемаривао и у том циљу путовао је и на Кавказ да би се упознао са народним обичајима тога краја. На позив кнеза Николе упућује га руска влада 1874 у Црну Гору да изради Имовински Законик за Црну Гору. Пошто је завршио рад на законнику враћа се у Русију. Али када је требало да се овај закон спроведе у живот постао је црногорски министар правде (1893—1899). Затим је све скоро до своје смрти живео у Паризу бавећи се научним радом. Смрт га је задесила на Риједи спречивши га да заврши многе започете радове.

Валтазар Богишић је био члан наших Академија наука у Загребу и Београду. Својим пожртвованим радом на науци и великим бројем својих научних дела, задужио је Богишић више друштвених наука: Правну историју, етнологију, социологију итд.

За нашу етнолошку науку од посебног су значаја његови следећи радови: „Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Juznih Slovena“ (Zagreb 1874) са којим је наша наука добила огромно богатство грађе из свих области народног живота а нарочито из области народног обичајног права. Веома је интересантан и за науку важан и сам метод како је Богишић дошао до овог материјала. Он је наиме, претходно саставио један обиман упитник, са 352 питања, и умножио га у 4000 примерака, а затим га разаслао у све наше крајеве добрим познаваоцима народног живота. То је његов познати „Напутак за описивање правнијех обичаја, који живу у народу“ (Беч 1867). Уствари, ово је била једна добро урађена писмена анкета, прва те врсте код нас.

Велико познавање народних обичаја њему је послужило и за састављање „Имовинског законика за књажевину Црну Гору“ (Цетиње 1888). Ово се сматра за ремек-дело своје врсте и преведено је на пет светских језика.

В. Богишић се бавио и сакупљањем и објављивањем народних песама. Тако је он објавио књигу: „Народне пјесме из старијих, највише приморских записа са расправом о „бугарштицама“ и с рјечником“ (Биоград 1878). У књизи су дате веома старе бугарштице из Хрватског Приморја, Боке и Дубровника. Он је дао једну солидну расправу о овој врсти песама, упоређујући их и изналазећи везу између њих и уметничких песама тога краја. Посебно су описани извори ових песама.

Од теориских радова треба нарочито истаћи његова дела: „Pravni običaji u Slovena“ (Zagreb 1867) и „De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates“ (Paris 1884), у коме је на основу дотада скупљене грађе обрадио нашу задружну и инокосну породицу на селу. Ово је дело ушло у светску литературу и многи аутори су се послужили њиме.

Ови као и многи други радови В. Богишића претстављају велики допринос нашој науци. Благодарјећи своје позиву он је имао прилике да се ближе упозна са народним животом и обичајима. Његова библиотека и Музеј у Цавтату и данас су веома драгоцене ризница за научни рад.

Поводом педесетогодишњице његове смрти Социолошко друштво у Београду одржало је свечани састанак на Правном факултету, коме је присуствовао већи број претставника разних друштвених наука: социолози, етнологзи и правници. На састанку је одржано неколико реферата и то: Радомир Лукић: Значај научног рада Валтазара Богишића; Јелена Цвејић: Живот и рад Валтазара Богишића; Сретен Вукосављевић: Корени Богишићевог имовинског законика, и Цветко Костић: Богишић и социологија.

Овако припремљен програм био је довољан да истакне научни лик овог нашег заслужног научног радника. У рефератима је поред осталог нарочито говорено о његовом методу проучавања друштвених појава и о великом значају грађе коју је он прикупио у народу за објашњење друштвених појава и процеса, како оних у прошлости тако и њихових остатака у данашњем нашем животу.

Рада Борели

РАД НА ЕТНОГРАФСКОМ АТЛАСУ ПОЉСКЕ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

У другој половини маја 1958, као гост Академског савета боравио је у нашој земљи Д-р Јозеф Гајек, професор и директор Етнографског института у Вронцлаву. Том је приликом поред научних установа у Београду, посетио и научне центре у Македонији, Војводини и Хрватској, нарочито се интересујући за стање и методе етнографских проучавања.

Приликом свог боравка у Београду проф. Гајек је у Етнографском институту Српске академије наука, 26. V. 1958, одржао предавање: „Пољска народна култура у светлу радова на етнографском атласу Пољске“. Предавање је било посећено од знатног броја етнолога и других научних радника, а предавач је врло живо изнео метод који пољски етнологзи примењују на овом послу а који је од особитог научног значаја.

1878
1884
4

На почетку излагања, Д-р Ј. Гајек је укратко изнео етничку структуру пољског народа, истичући да се на територији Пољске налазе све племенске групе о којима има помена у старим историским документима, и да је и данас та стара етничка, племенска структура очувана у административној подели Пољске. У току Другог светског рата и по његовом завршетку у Пољској су извршене велике промене не само у политичким и економским односима него и у етничким. Извршено је пресељавање великих немачких и пољских маса. Услед развоја индустрије мењала се и друштвена слика не само у градовима већ и у селима. Отуда се појавила потреба да се сниме садашње стање пољског села. То је и основни задатак Етнографског атласа Пољске, на коме раде њени етнологи.

Главни задатак овог подухвата је да утврди у којој мери данашња материјална и духовна култура има сличности са оном у прошлости, какве су разлике, а у чему се континуитет наставља. Затим, који су елементи материјалне културе специфични за поједине области и како су поједине појаве распрострањене и територијално распоређене.

За израду Атласа служе им следећи извори: етнографска литература од XIX века до данас, музејски предмети и архивски материјал. А као најважнији извор су данашња теренска испитивања, која се спроводе у 323 села. Наиме, цела је земља подељена на реоне од по 400 м² и у сваком том реону узето је по једно типично село које се испитује. Испитивачи су дипломирани етнологи, који грађу прикупљају по нарочитом упитнику, у коме има преко 60 главних проблема и око хиљаду питања на која треба одговорити. Углавном су обухваћени сви облици материјалне и духовне културе пољског села.

Упитник се заснива на овим главним принципима: 1) Није довољно само утврдити дали појава постоји, већ је важно констатовати и да је нема. 2) Ако у селу постоје два облика исте појаве, по могућству у процентима треба утврдити која преовлађује. 3) Утврдити која је појава старија, а која млађа. 4) Која појава живи, напредује, а која опада. 5) Треба описати облике и функције појава.

Досада је обрађено 150 мапа и већ тај материјал пружа веома занимљиву слику етнолошког развоја и различитих утицаја. Та истраживања показују да се Пољска у етнографском погледу може поделити у ова подручја: 1) Северозападна Пољска; 2) Североисточна Пољска и 3) Карпатска област. Унутар ових великих зона издвајају се и неке друге, мање, као што су: 1) Кашуби; 2) Великопољска, Поморско-Кујовска; 3) Маловјецка; 4) Малопољска; 5) Шлеска.

Од посебног је интереса излагање о миграцијама „Влаха“ и њиховом утицају на културу Галиције. Те су миграције биле веома бројне и оне се опажају на великом простору у овом делу Европе. Из тога је изведен закључак да би требало урадити сличне атласе и у другим земљама од Северног до Јекејског мора. Тек би се онда могла видети померања становништва и њихови утицаји у овом делу Европе.

Веома жива и садржајна излагања проф. Гајека изазвала су дискусију, у којој се расправљало о методу овог рада и о стварној потреби да се сличном послу приступи и у нашој земљи. Том приликом је констатовано, да код нас постоји већ солидна научна база за израду једног етнографског атласа. То су испитивања Ј. Цвијића, А. Радића и осталих, која се врше већ пуних 70 година и која могу послужити као база за израду једног етнолошког атласа.

Рада Борели

НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЕДИЦИЈИ „НАРОДИ СВЕТА“ АКАДЕМИЈЕ НАУКА СССР-А

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Институт етнографије Академије наука СССР-а обавестио је 24 априла 1956 године Етнографски институт Српске академије наука да намерава да у својој едицији „Народи света“ објави и једну свеску о народима Централне и Југоисточне Европе, у којој би једно поглавље било посвећено друштвеном развоју народа Југославије. У исто време, позван је Етнографски институт да сарађује и организује рад на обради овог поглавља.

Савет и колектив Етнографског института, пошто се ради о једном веома важном послу, донео је закључак да се прихвати ова сарадња. По споразуму са Академијом наука СССР-а сваки наш народ требало је научно да обради његова највиша научна установа. Због тога су позвани на сарадњу: Српска академија наука, Југославенска академија знаности и умјетности, Словеначка академија наука, Историјски институт НР Црне Горе, Научно друштво Босне и Херцеговине и Универзитет у Скопљу. На заједничком састанку претставника наведених установа израђен је план рада, изабрана је заједничка редакциона комисија, утврђене пропорције итд. Решено је да поглавље о народима Југославије обухвати 150 страна куцаних на машини и да има два дела: први, у коме ће се изнети географски положај, историски, економско-друштвени и културни развој Југославије и други, у коме ће се обрадити развој у прошлости и садашњости Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца, Црногораца и Југословенских муслимана.

Свака научна установа, која је сарађивала на овом послу, окупила је своје познате стручњаке, да би исти био на време готов. У првом реду сарађивали су етнологзи, али и остали научни радници: историчари, антропогеографи, економисти, социолози, лингвистичари и музиколози — укупно 58 сарадника.

Текст је дефинитивно сређен и редигован, снабдевен са потребним бројем илустрација и карата и 30 маја 1958 г. послан је у Москву. 19 јуна 1958 године Институт етнографије Академије наука СССР-а обавестио је Етнографски институт Српске академије наука, да је примио текст о народима Југославије и у исто време му захваљује „на брзом извршењу овога важног посла“.

Цвејко Косић

ОБРАДА МЕТОДОЛОШКИХ ЧЛАНАКА ИЗ СТРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Сарадници Етнографског института, у циљу бољег и потпунијег стручног уздизања, увели су једну нову форму колективног рада,—обраду методолошких материјала из стране литературе. Наиме, на својим стручним састанцима поред редовних саопштења и реферисања радова предвиђених планом института, приказују се и интересантне теориске расправе и чланци из области етнологије, антропогеографије и других друштвених дисциплина са којима су ове тесно повезане, нарочито они који расправљају о савременим научним методама. Преводи краћих радова читају се у целини, а уколико су дужи приказују се опширније с тим што референт на крају излагања истакне најважније мисли аутора и критички се осврне на његове главне тезе упоређујући их са сличним појавама код нас, или пак са радовима других аутора који тре-

тирају исти проблем. После сваког реферата дискутује се о вредности закључака и аутора дела и референта. Тако су на пример приказани радови: „Неки проблеми о објективности у етнологији“ од Ф. де Лагуне; „Четрдесет година совјетске етнологије“ од С. П. Толстова; „Друштвене групе као предмет научних истраживања у антропогеографији“ од Х. Хана; „Социјална географија света“ од П. Жоржа; и др. На овај начин упознавају се не само савремене методе и најновија достигнућа у друштвеним наукама, већ се истовремено проширују и властити хоризонти, што уосталом захтева комплексна природа и етнологије и антропогеографије.

За ову форму рада постоји интересовање и код сарадника ван овог Института.

Нада Радојић

ПОСЕТЕ СТРАНИХ НАУЧНИХ РАДНИКА ЕТНОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Посете страних научних радника Етнографском институту доста су честе. Они долазе да би се упознали са организацијом рада и због других научних обавештења, као и због успостављања даље сарадње. Између осталих, гости Института су били: П. Е. Мослу, помоћник директора за социјалне науке Рокфелерове фондације (Њујорк); Барбара Латимер (Харвард Универзитет) Фолке Довринг, професор Универзитета у Лунду (Шведска); Јозеф Франкел (Aberdeen); др Ханс Бобек (Wien); Irwin T. Sanders, професор социологије (Kentucky, USA); Сватава Пиркова-Јакобсон (Harvard University); Владимир Берстнев (Академија наука СССР-а); Павел Турчан, директор Економског института Академије наука у Братислави; Јан Данецки (Варшава); др Роберт Вилдхабер (Базел); Ј. Гајек (Wronclow); Ирена Мајерзрак и Јоланта Куплинска, сараднице Социолошког института Пољске академије наука; Божена Филова (Братислава) и др.

Ови научни радници упознали су се са организацијом и радом Етнографског института. Неки су изразили жељу да са сарадницима Института врше заједничка испитивања на терену, па су С. П. Јакобсон и др R. Wildhaber са сарадницима Института у околини Крушевца и у Космају провели извесно време у научно-истраживачком раду.

Цвејко Косић

КАРТА АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ ИСПИТИВАЊА У ФНРЈ ИЗВРШЕНИХ У СРПСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Откако је Јован Цвијић, у мају 1896, објавио „Упутства за проучавање села“, већи број испитивача, широм наше земље, започео је систематски да се бави проучавањем насеља и порекла становништва. Прве радове те врсте објавила је Српска академија наука 1902, као прву књигу *Насеља српских земаља*, у *Српском етнографском зборнику* првог одељења. До Првог светског рата, Академија је објавила још осам књига *Насеља српских земаља*, а после рата (1921) изашла је из штампе и десета књига овог зборника.

У време од 1922 до Другог светског рата, Академија је издала двадесет књига зборника *Насеља и порекло становништва*, а по рату, од 1949 до 1955, објавила је још пет књига. Досад је Српска академија наука објавила укупно

35 књига *Насеља* са 84 монографије предела и области, и са више од 5000 насеља разних врста. У изради монографија учествовала су 42 истраживача.

Одавно се осећала потреба да се изради карта у којој ће се учртати сви до данас антропогеографски испитани предели и области и на којој ће се прегледно и јасно моћи видети шта је урађено на испитивању насеља и покрета становништва, а шта је остало да се уради.

На приложеној карти учињен је покушај да се то прикаже. На карти су претстављени: 1) радови које је Српска академија наука објавила до 1955 г.; 2) радови које је Академија примила да се штампају и 3) радови у припреми за штампу које ће Академија објавити у својим издањима.

По упутствима потписаног карту је израдио Милош Шодолац.

Радослав Павловић

БИБЛИОТЕКА ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

(Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)

Библиотека Етнографског института почела је са радом одмах после оснивања самог Института, 1947, као приручна библиотека. Све до 1950 библиотека није имала стручног особља. Са развојем Института расли су фонд и задаци библиотеке, па је јула 1950 постављен стручни библиотекар, а 1952 добијене су засебне просторије. Данас библиотека Етнографског института претставља научно-стручну библиотеку са овим задацима и смерницама рада: да задовољава потребе научно-истраживачког рада Института; да постане центар потпуне етнолошке литературе; да одржава везе и врши размену публикација са сродним установама и библиотекама у земљи и иностранству.

Набавна политика библиотеке усклађена је са горњим задацима. Фонд садржи литературу из области етнологије, фолклора, антропогеографије и помоћних наука. Поред књига и великог броја часописа, домаћих и страних, фонд садржи и приручнике, стручне и опште. Систематски се погуњавају празнине у постојећим периодичним публикацијама и вишетомним делима. Осим нове литературе набављају се и стандардна старија дела.

Прираштај колекција обавља се куповином, поклоном и разменом. Куповина се врши на основу предлога библиотекара, који је дужан да прати домаће и стране библиографије, и на основу „дезидерата“ сарадника. У 1958 години библиотека је добила један значајан поклон. То су пет рукописних томова „Писанија пок. Јоакима Николајевића, општ. бележника у Стејановци у Срему“ — поклон Душана С. Поповића, адвоката из Београда. Дародавци су обично установе и појединци.

У погледу размене постоји видан напредак, нарочито за последње две три године, услед све већег интересовања за нашу етнолошку литературу. Размена се обавља са 50 установа у земљи и 56 у иностранству, од којих су: седам академија наука, четири универзитета, 20 научних института, седам етнолошких друштава, седам географских друштава, 23 разна друга друштва и установе, 32 музеја, две библиотеке и четири часописа. Интензивна размена допринела је да се знатно смањи куповина домаћих и страних часописа и тиме изврше уштеде у буџету.

Крајем првог полугођа 1958 библиотечни фонд садржао је књига (свезака) 6.309, разних часописа 268, карата шест, што износи преко 12.000 свезака укупно.

Нагли пораст фонда књига намеће питање просторија. Садашње две собе, у којима је смештена импровизована читаоница са шест читалачких седишта и канцеларија, са отвореним полицама за књиге, не одговарају основним нормативима о правилном, неометаном раду и чувању књига.

У библиотеци постоји азбучни каталог, док су предметни и топографски у изради. Рад на стручном каталогу, по децималној класификацији, обустављен је на неодређено време из техничких разлога. За један део часописа постоје аналитички листићи. Каталогски листићи су међународног формата, а каталогизација се врши, као уосталом и цело уређење библиотеке, по савременим принципима библиотечне технике.

Сва примљена литература у току године одмах се обрађује. Свакодневно у библиотеци пружају се обавештења о литератури на тражења читалаца и стручњака. У библиотеци је организована стална изложба новонабављених књига и часописа. На радним састанцима колектива библиотекара указује на нову литературу износећи и њен кратки садржај.

И ако је библиотека Етнографског института затвореног типа, њу поред сталних, хонорарних и спољних сарадника Института, користе и сарадници других научних установа и студенти Филозофског и Природноматематичког факултета.

Библиотека позајмљује књиге другим библиотекама у земљи. Осим тога, доставља листиће Централном каталогу Библиографског института.

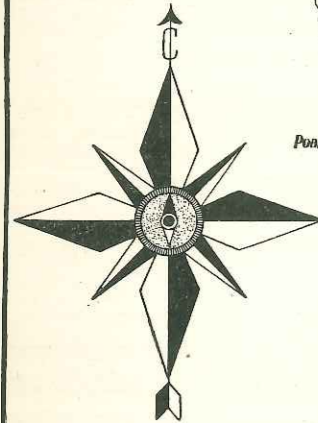
Библиотека обавља своју администрацију, сву преписку, домаћу и страну, наруџбине, набавке, извештаје, као и све дактилографске послове. У библиотеци ради једно лице, стручни библиотекар.

Емилија Јанковић-Церовић

КАРТА АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ ИСПИТИВАЊА У ФНРЈ

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 км.

Припремио Радослав Павловић
Нацртао М. Шоголац

ЛЕГЕНДА

Римски број означава број књиге Српског етнографског зборника
Арапски број означава редни број рада у књизи
„Насеља и порекло становништва“ (прво одељење)
Сезборника

Испитивања објављена у годинама 1902-1913

Доње Драгачево Ψ	Васоједини у турској граници Ψ
Пошмље и Пошарје Ψ	Качер Ψ
Дробњак Ψ	Кучи Ψ
Љубићка села Ψ	Калубара и Подгорина Ψ
Врањска Пчиња Ψ	Сарајевско Поље Ψ
Млава Ψ	Горње Драгачево Ψ
Лебач Ψ	Херцеговина Ψ
Васоједини у црногорској граници Ψ	Братоножићи Ψ
Вишеградски Стари Влаж Ψ	Лепеници Ψ
Билећке Рудине Ψ	Ријечка Нахија у Црној Гори Ψ
Околна Београда Ψ	Крајишће и Власина Ψ
Шума, Подриш и Зишци у Херцеговини Ψ	Тамнава Ψ
Пољаница и Кисура Ψ	Заглавак Ψ
Темнић Ψ	Бока Ψ
Скопска Црна Гора Ψ	Рајевина и Јагар Ψ
Ибар Ψ	

Испитивања објављена у годинама 1921-1941

Јужна Македонија Ψ	Ужичка Црна Гора Ψ
Гружа Ψ	Смедерско Подунавље и Јасеница Ψ
Плавско-гусињска област, Пошмље, Велика и Шекулар Ψ	Златибор Ψ
Црногорско Приморје и Крајина Ψ	Мијаци Горња Река, Мабродско Поље Ψ
Полуострво Рат (Лењешац) Ψ	Бјеласко Поље и Брабско Ψ
Куцрешко, Бујковско, Рабно и Гламочко Поље Ψ	Поуње Ψ
Села Варошје Крњеуше у Босни (код Петровца) Ψ	Дубровник и околна Ψ
Јасеница Ψ	Раб, Паг и Вир Ψ
Малесија Ψ	Зета и Љешко Поље Ψ
Бјелобилни и Прешивци Ψ	Стара Црна Гора Ψ
Бања Ψ	Пожаревацка Морава Ψ
Тиквеш и Рајец Ψ	Височка Нахија Ψ
	Космај Ψ

- Ресава Ψ
- Синичка Жупа у Босан. Крајини Ψ
- Сокољска Нахија Ψ
- Задарска и Шибенска острва Ψ
- Боровица Ψ
- Вогошћа и Бноча у Босни Ψ
- Насеља у Лепеници Ψ
- Горња Морава и Изморник Ψ
- Порече Ψ
- Кичевија Ψ
- Северна Велешка Села Ψ
- Негобинска Крајина и Кључ Ψ
- Тимок Ψ

Испитивања објављена од године 1948

Белица Ψ	Кумановско-прешићка Црна Гора Ψ
Подбар и Гокчаница Ψ	Дабарско Поље у Херцеговини Ψ
Унац Ψ	Ибарски Колашин Ψ
Шумадијска Калубара Ψ	Коричаница Ψ
Ваљани Ψ	Скопски Дервен Ψ
Љиба и Пидљани Ψ	Рама у Босни Ψ
Новобудска Кириба Река Ψ	Гора и Опоље Ψ
Дасинац Ψ	Скопско Поље Ψ
Качаничка Кисура Ψ	

Радови у штампаним

а Раково	г Ругова
б Копаоник	д Паштровићи
в Рожаје-Штавица	

Радови у припреми за штампу

е Рашка	ж Полог
з Сјеница и Пешић	

